

2026

ГОД
ЕДИНСТВА
НАРОДОВ
РОССИИ

Мингижау Элбрус

- Туртуланы Оюс. Биринчи атламла. Статья.
- Къулчаланы Зульфия. Локияланы Раширни юсюнден очерк.
- Бейтуугъанланы Исмаил. Поэма бла назмула.
- Елена Рыжкова. Человек, рожденный в горах и приговоренный служить им. Статья.

ISSN 0234-8128

2. 2026

НАРТ СЌЗТЕ

* * *

Къайгъы тьюю – тенгиз,
Таукел тьюю – кеме.

* * *

Къала къолну – арпасы,
Къара къойну – шорпасы.

* * *

Къалач ортасы – гиляу,
Аны ючюн не жилау?!

* * *

Къанны къан бла жуума,
Аманны аман бла къуума.

* * *

Къапталдан – кёлек жууукъ,
Дууадан – мёлек жууукъ.

* * *

Къара да – кёр, жарыл да – ёл.

* * *

Къара лячин къарт болса,
Къаргъалагъа аш болур.

* * *

Къара малны териси кючлю болады,
Ат керекге, жипге юлюшлю болады.

* * *

Къарт маске эгер болмаз,
Жалынчагъынг нёгер болмаз.

* * *

Къарамы – жыргъакъ,
Къарыуу – ыргъакъ.

* * *

Къарындаш къарындашха,
Бек кирсе да даулашха,
Айтырыгъын да къоймаз,
Намысын да жоймаз.

Малкъар жазуучулары суратлау-адабият, жамаат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (246) март – апрель 2026 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додулары А. Т.

Редколлегия:

Бепайлары Муталип
Бейтуугъанлары Исмаил
Гадийлары Ибрагим
Газаланы Амина
Додулары Аминат
Ёзденлары Альберт
Ёзденлары Фатима
Ёлмезлары Мурадин

Зумакъуллары Танзиля
Мусукалары Сакинат
Османлары Хыйса
Созайлары Ахмат
Табакъсойлары Мухтар
Таукенлары Борис
Шауаланы Разият
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНЧИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2026

ЖОЛ КЁРГЮЗТГЕН ЖУЛДУЗ

Адамны ичи неден толу эсе да, тегерегине аны жаяргъа кюрешеди. Не къадар сагъышлы болса да, сёзю да ол къадар магъаналы, сыйыннгылы болады. Ол сагъышланы назмугъа, жыргъа айландыра билген а эм уллу фахмулукъгъа саналады. Кёпле ариу селеше билгенлеге сукъланнган окъуна этедиле, кёлюнгде, жюрегингде жыйылгъан сезимлени ачыкъ этип, керекли сёзлени сайлап, башхала тюз ангыларча жарашдырып, ала ны жюреклерине жетдирирге алай

тынч туююлдо. Бютюн да бек а, илхамны къолундан тутуп, жазыучулукъ жол бла бара, окъуучуланы эслерин ала, ниетинги билдире, кеси дуниянг бла шагъырей эте, ёхтемлене да, ёхтемлендире да жюрюген бек къыйынды, жууаплыды, алай бир бек хычыуунду. Ол жол бла бара-бара, адамланы, миллетлени суюмекликлерине, махтауларына тийишли болгъан кертиси бла да уллу жетишимледен бириди. Аллай бир жолоучуну юсюнден бюгюн энчи айтыргъа сюеме.

Гитчелигингде кёргенинг, таныгъанынг, эшитгенинг битеу жашауунгда къалып къала болур, ана сютю бла кирген не хазна эсингден кетер. Ётген жыллагъа хорлатмай, бюгюн да жашауунгда уллу эм да сыйлы жерни алгъан бир деменгили эсгериу – Ёзденланы Альбертни жырлары. Аны ауазын эшитгенлей, ичингде бир хычыуун жылыу жайылады, аны суююмлююгю, жумушакълыгъы аннянгы пух жаулугъуна чырмалгъанча сезиледи, жюрегинги ургъаны тынчайып, къулагъынга келген хар сёзню теренлигине, ариулугъуна тюшюнюрге талпынады, сен да, тюз аппанг ууаз берген замандача, битеу эсинги анга ийип тынгылайса. Жырларыны магъанасы, макъамы да, ишексиз, хар адамны ичине кирип, эсингде къалырчадыла. Мени оюмума кёре, ол жырланы мурдору – суюмекликди, аны себепли жаны болгъан адамны аланы ангыламаз амалы жокъду. Макъамны да жырчы кеси къурап, кеси къоллары бла сокъгъаны себепли, чыгъармалары андан да мазаллы, сезимли кёрюнедиле.

Ёзден улу Альбертни чыгъармачылыгъы не заманнга, не жорукълагъа бойсунмайды. Суюмекликден толу хар сёзюню

уллу магъаналылыгы тынене, бюгюн да, тамбла да таймай, жангы төлюлени эслеринде къаллыкъды деп толу ийнанама. Жырларыны ариулукъларыны, сёзлерини теренликлерини юсюнден сора да, аны жаш төлюлеге келтирген хайырын чертмей къояргъа жарамаз. Нек дегенде бизни юйюрлерибиз бек кёп керек затха юйретедиле – ашаргъа, жашаргъа, ишлерге эм да бек а төреге, намысха, алай, адетлерибизге кёре, адамны ич дунясы, сезими, умуту жашыртын къалады, ол мардалагъа хазна киши юйретмейди, асламысы кёргюзтген да этмейди. Бурун заманладан бери таулула тасхаларын, жарсыуларын, жүрек къыйынлыкъларын, суймеклик ачыуларын да жырлада, назмулада төгюп болгъандыла. Аны себепли биз, 90-чы жылланы жаш төлюсю, Ата журтубузгъа сый бере, суйгенибизни билдиррге, даражасын кётюрюрге, сора суймекликни шартларына, жан нёгеринге ичинги къалай кёргюзтюрге да Альбертни жырларындан юйреннгенбиз.

Туугъан жеринге кертичиликге, тюз кёллюлюкге, аны жакъларгъа, къорууларгъа юйретген жырла эсибизни тюз ышанлагъа, кертиси бла да магъаналы затлагъа бурадыла. Алагъа тынгылап, акъылынга, жүрегинге сингдирсенг – абынмай, апчымай, сыйлы, махтаулу жашау бардырыргъа амалынг барды. Сёз ючюн:

*Жашна, халкъым, жауларынгы акъыл бла,
билим бла жыкъ!
Тири атлай, намыс сакълай, чыкъ насыпны төрюне!..
Ана тилинг, баба тилинг – шумер тил,
Аллах берген шыйых тилни этме кюл!*

Ата журтундан айырылып, къум тюзлеге къуюлгъан халкъыны жарсыуун эте, сынагъан къыйынлыкъларына эс бура, автор кёчгюнчюлени эм уллу умутларын – туугъан жерлерине къайтып, тауларындан келген таза хауаны ичлерине тартып, ата-бабалары къалагъан юйлени асыл ташларын къучакъларгъа тартынганларын да суратлайды:

*Бу журтсузлукъ барад бизни тюп этип,
Энтта саулай чыгъарбызмы биз жазгъа?
Ёлгенлени сыртыбызгъа жүк этип,
Атланайыкъ, мадар табын, Кавказгъа!*

Альберт хар жырында, хар тизгининде да энчи чертип, жербизни, тилибизни унутмазлыгыбызны, аны байыкъдырлыгыбызны, сакъларыгыбызны излейди. Кёбюсюнде уа насыйхат халда акъыл береди:

*Жети атагъа дери санаргъа
Уста болсунла балала!
Сабийлеринден ачы-масынла
Таулу атала-анала!*

Ананы сыйлылыгъын чертип, анга ыспас бере, сабийлерине салгъан кыйынына баш ура, жюрегин жапсара билирге керек-лисине да юйретеди:

*Мен бетиме салсам кӱолун анамы,
Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама.
Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкӱарны уппа этген сунама...*

Жырларында хайырланган сӱзлени магъаналары терен, хар сӱзю кесгин, ачыкӱ, ангылашылулудула. Тилини байлыгъы сейирсиндиреди, башха-башха тюрлю назмуланы тизгинлерин алапат жыйышдыргъандан сора да, бурунгу сӱзлеге жангы кӱуралгъан сӱзлени уста кӱошуп, жырларын байыкӱдырып, бусагъатдагъы дуниягъа келиширча этеди:

*Сабийле: «Балийле, чайырла...» – дейле,
«Баунти», «Марс», «Сникерс», «Твикс» кӱп излейле,
Юйюмю артында – ханс кесген бачха!
Мен ёнкюч алыргъа излейме ачха.
Тюйюлме пан, не хан, не уа тюрк солтан,
Кӱп ачха этерге келмейди кӱолдан,
Бизнес бла жыр жазгъан кыйынд бир жаннга!
Мен ёге уланма ма бу заманнга!*

Кӱарачай-малкӱар тил эм биринчи аууздан айтылгъан чыгъармачылыкъны хайырындан сакӱланнганы шартды. Тӱлюден тӱлюге кӱче келген тилибизни байлыгъын, жютюлюгюн черте, Альбертни жырларына эс бурсакӱ, сӱз усталыкӱгъа, лакӱырдачылыкӱгъа юйрене, бу тизгинлени юлгюге келтирмей кӱояргъа жарамаз:

*Шеке эсе – кӱарт теке,
Зеке эсе – кӱызтеке,
Даулет эсе, бек хаулед,
Келемет а – шимирбет,
Мухтар эсе – юйю тар,
Махар эсе – бек мухар,
Тауукӱ урлайд Гомалай,
Кендир тартад Домалай!*

Ёзденланы Альберт бла Владимир Захаров

Сора, барыбыз да суйген сабий жырчыкъ:

*Къаргъа балачыгъына чыммакъ-акъчыгъымса дейд.
Кирпи балачыгъына сып-сыйдамчыгъымса дейд.
Айыу балачыгъына тюзаякъчыгъымса дейд.
Бёрю балачыгъына уялчакъчыгъымса дейд.*

Аны бла бирге, назмуларында адамланы эриши, ыспассыз къылыкъларын да кёргюзтюп, неден кери турургъа, жангылмазгъа, кесинги бошламазгъа, терслигинги, айыплы ишлеринги ангылап, аланы тюзетир амаллагъа да юйретеди:

*Чагъыр ичип, таулума! – деп къычырсанг,
Жутлугъунг бла дуня малгъа сатылсанг,
Намыс-адет кете барыр сенден кенг,
Сагъыш эт да, бу затлагъа ыйлыкъ сен!*

Жаш тёлуге аманатха жазылып, аланы ёхтемлендирип, учундуруп, тюз жол кёргюзтген тизгинлеринден:

*Тыйгъыч болуп кюреширле, тохтар деп,
Тар жүрекле, тот киритле, сунгюле...
Мен жангызма, итлик мени хорлар деп,
Ёс ташилама, муратынгдан тюнгюле,
Жел къалайгъа урса ары бюгюле!
Сен бар алгъа, маскеле уа юрюрле!*

Ёзденланы Альбертни суймеклик лирикасы хар инсанни жюрегини ичине кирип, анда сакъланган ачысына, къууанчына да къатылмай кълмайдыла:

*Жашау деген суймекликди,
Жолу тюздю, бирде тикди, –
Сени суйгенли билгенме!
Билдим жюрегими кючюн,
Сени бек суйгени ючюн,
Аны да артыкъ суйгенме.*

Жюрегинги минг кесекге чачхан, бушуудан, амалсызлыкъдан, ачы тарыгъыудан толу тизгинле уа:

*Элекге къууп бергенча сууну бергененг суймеклигинден,
Челекге къууп бердинг, жарсыуну ичдим сени бек суйгенден.*

Ёзденланы Альбертни лирикасын танытхан белгиле – тынчлыкъ, жумушакълыкъ, оюмлulukъ эм да чыгъармаларын энчи тюрсюнлеге боягъан халле – суймеклик, кертичилик, батырлыкъды. Аны бла бирге, тюзлюкню, ачыкъ сёзню суйген жигитибиз, кесини юсюнден да бек уста айтханды. Лакъырда бла терен сюзюню къатышдыра, ышара да тинте, игини-аманны черте, ичин-тышын ачыкълай, суйгенине-суймегенине да айтырыгъын къоймагъанды:

*Заман – къобуз, отуз жылым,
Ол къобузда – отуз къылым,
Сокъдум мен да, билгенимча,
Кетмез ючюн келгенимча,
Алдамадым жамауатны,
Тас этмезге адам атны.
Хамхот сюртген женг болмадым,
Миллетимден кенг болмадым.*

Ёзденланы Альбертге къарачай-малкъар халкъны жаш тёлуюню атындан ыразылыкъ билдиррге сюеме. Фахмулу къллары бла гитарасындан чыгъаргъан тауушларыны ариу макъамы бизни бешик жырыбыз кибикди. Бизге тюз жол кёргюзте, терен сагъышлагъа кёмюп, акъыл берген жырлары эсибизден кетмей, жашаугъа тырмашмакълыкъгъа юйретедиле, аны себепли ёсе келген тёлюлени ишленмеклигинде Ёзден улу Альбертни бир да бек кёп кыйыны барды. Журтун таза жюрекден суйген, керти халкъ адамны чыгъармачылыкъ иши, адеплилиги, сёзюню сыйлылыгъы, ишексиз, сау миллетибизни энчилигин сакълагъанды, тамбласына да жол къурагъанды дерге боллукъма.

Сёзю хар инсанни жюрегине жете билген, чемер адамны жетишимлери да кёлюча уллудула, саугъалары да фахмусуна тийишли алай бийикдиле. Россей Федерацияны сыйлы артисти, Къабарты-Малкъарны эм да Ингуш республиканы сыйлы къуллукъчусу, Къарачай-Черкес республиканы халкъ поэти, Къарачай-Черкес республиканы къырал саугъасыны лауреаты, «За заслуги перед Карачаево-Черкесией», «За веру и верность» орденлени кавалери, «За личный вклад в восстановление мира и согласия на Кавказе», «За мир и гуманизм на Кавказе» деген майдалла бла да саугъаланнган Ёзден улу Альбертни, бир кишиге да ушамагъан энчилелигин, ишини магъаналылыгъын кесгин чертедиле.

Ёзденланы Альберт СССР-ни да, Россейни да Жазыучуларыны, Журналистлерини союзларыны члениди, педагогика илмуланы кандидатыды. Альбертни атын кёкде жулдуз окъуна жюрютеди. Къарачай-малкъар нарт эпосну бир тюрлюсюн жыйышдырып, Евгений Евтушенкону бла Лев Зелёныйни ал сёзлери бла алгъа «Минги-Тау» журналда, ызы бла уа энчи китап этип чыгъаргъанды.

Закий Альберт тилни байлыгъын, аны теренлигин, ариулугъун кёргюзте, андан ары ёсдюре, айныта, кёп жылланы «Къарачай» деген газетге баш редактор болуп да ишлегенди. Талай назму, проза китапланы, талай жюзле бла жырланы авторуду. Ол къарачай-малкъар тилни ариулугъу, кючлюлюгю тёлуден тёлуге ёте, миллетни ангысына жазылып ёмюрлеге сакъланырча этгенди. Жюреги жерни тебиую бла бирча ургъан, эси къыралыны къайгъысындан айырылмагъан, солууу туугъан жерини хауасы бла айланнган, халкъындан ёмюрде да айырылмагъан Ёзден улу Магометни жашы Альбертни юлгюлю жашауу барыбызгъа да мисал болуп, тюз жолну кёргюзтген кериуан жулдузча жарыта, назмулары, жырлары, акъылманлыгъы да ол алгъа баргъан жолубузда бизге жолоучу болгъанлай къаладыла.

Ёзденлени Альбертге ыразылыгъыбызны билдире, Уллу Аллахдан анга сюек саулукъ, тынчлыкъ-ырахатлыкъ, чексиз насып тилейбиз, жангы чыгъармала бла, ахшы хапарла бла къууандыра жашарча узакъ ёмюр тилей, туугъан кюню бла алгъышлайбыз.

ДОДУЛАНЫ Жамиля

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт

ЖАЙГЪЫ КЮННЮ СУРАТЛАРЫ

Кёкден тамычы таммай кёлан таулагъа,
Хауа уюп турду, озду бёлек кюн.
От тылпыуун юре келип хауагъа,
Таза кёкню къара жалын этди кюн.

Шошлукъ ачы кычырыкъда жутулуп,
Талай кюнден бери тили тутулуп
Тургъан къая, элияны эниклей,
«Бир кёрейим, сенден артха къалсам!» – дей,
Эришдире, ол да бошлайд тамагъын,
Тургъузалсам, – деп, – элияны талагъын.

Буу мюйюзлю от элия къутуруп,
Ёшюн уруш эте, желни улутду,
Буздан кемсиз ауурланган булутну,
Кёпген къара быдырына терк уруп
Жаргъанында, буз кесекле къутулуп,
Башчыкъларын жерге таба терк буруп,
Мыллыкларын эниш сюрем атдыла,
Къургъакъ жерге кесчиклерин кюсете,
Жерни кюмюш бетли эте жатдыла...

Ырхылары саркъа, жолла тюзете,
Тик жерледен баш энишге чапдыла,
Кёлле бола, орамланы жапдыла.
Ёсюмлеге буз этди да этерин,
Челекденча жангур къуюп башлады,
Чирчик эте боз кёллени бетлерин.
Элияны къутурууу ашланды,
Титирете бошлады да тамагъын,
Умур этди кёкню мутхуз табагъын.
Сынып, умур-чумур болгъан къауумну,
Тута кюмюш кылларындан жауумну,
Сыптырылып тюшгенлери – тамаша!
Жангур кёлде орун таба, жараша...
Башха журтда бир бирлерин жокълагъан
Жердешлеча, ичлеринде жукълагъан
Болмай, кёлде кёк кесекле чапдыла,
Барысы да бир бирлерин тапдыла.

Жауа-жауа, жангур тамам талгъанды,
Булутла да бирер жары чачыла,
Кюнню бети сабыр-сабыр ачыла,
Кюн да кёкге кеси эркин къалгъанды.

Кёкдеги кёк кёлдегиге аралып,
Кёлдеги да кёкдегиге таралып,
Къарайдыла бир биринден кёз алмай.

Хагок аяз кенгден къарап, тёзалмай,
Къанатларын къагъа, ёрге тургъанлай,
Къанат жели кёлге таба ургъанлай,
Кёлню бети къарталадан терк толду,
Кёлдеги кёк бир кесекге жокъ болду.

Кёкдеги кёк турад бирча сыйдамлай.
Кюн бла аяз кёлчюклени эте сай,
«Кёклени» да жерден эрек этерле,
Туманла бла ала ёрге кетерле,
Буюрулгъан кюнде жерге жетерле.

БИЧЕНЛИКДЕ

Эрттенликде сууукъ сингген таулагъа
Кюн нюрюнден жылы чепкен бичеди.
Чыпчыкъ жырла тынчыкъ бермей хауагъа,
Хауа къызып эрттен чыкъны ичеди.

Билеу жилин къурч чалгъыны ауузундан
Ёлюм къара дуру тюпге къачады.
Бёдене да, къутулдум дей ажалдан,
Чёп башланы къалтырата учады.

Сепкилкъанат гёбелекке, хауада
Уча келип, мант башына къонады.
Жюжю базар къозгъалгъанды забада,
Кюн тюбюнде жашил дуру онгады.

Бал чибин да хайыр тапмай тюшюнден,
Бурунчугъун гокка хансха кёмеди,
Бир кесекге солуу таба ишинден,
Баш кётюре, кюн таякъны эмеди.

Тал терекчик, бир кезиуде шыбырдап,
Аязчыкъны харифлерин окъуйду.

Каска согъад сыбызгъысын алай тап, —
Ол макъамны аяз кюсеп тогъуйду.

Кюннге бетин ачхан гюлча, хар жүрек
Тазалыкъгъа кесин алай ачады.
Жер къууанчха болмагъанча чырт да чек,
Хур табийгъат къайгъылану чачады.

ЁЗЕНДЕ КЁЛ

Уучу кибик, мени марап мудах сезим,
Деппанчыкъда олтурама жангыз кесим.

Жылтырайды кёл ёзенде, кюнюш кибик,
Чууакъ кёкден жерге тюшген юлюш кибик.
Кюнню алтын бармакълары таза кёлге
Къысылалла, дыгъы эте, жылыу төге.
Субай таула ышаралла, кёлге къарап,
Жашил къарта чепкенлерин аяз тарап.

Жырын жырлай желчик келед кёлге жете,
Кюзю кёлню сыйдам бетин «умур» эте.
Толкъунчукъла бир бирлерин жеталмайла,
Жагъа тыя, кёлден чыгъып кеталмайла,
Таш, къум жалап, ызларына къайтадыла,
Келгенлеге жангы хапар айтадыла.

Жайгъы кюнню жылыуундан хауа эрип,
Кёлге саркъа, жагъаларын кеннге керип
Баргъан кибик, бу кёл манга жомакъ болуп,
Олтурама бу жомакъгъа къонакъ болуп.
Тазалыкъдан жылтырайды азгъын эсим.
Мараялмай, тюнгюлгенди мудах сезим.

КЪАЧХЫ КЕЧЕНИ МАКЪАМЛАРЫ

Къарангы орунунда тепчилдейди,
Жел этед ожакъны сыбызгъы,
Макъамы жүрекни жесирлейди,
Тыйгъычсыз кючюне къызынып.

Ангымы тартыргъа тюзелелле,
Жашлыкъны мукъладис жыллары.
Соғаргъа излесем, юзюлелле
Жазыуну тотсуннган къыллары.

Къарамы къаманы ауузуча,
Тиними толтурад тапладан,
Жукъласам да, аны ауазыча,
Бир ауаз тегюлед тауладан.

Заманнга кесими хорлатханма,
Таныгъан бетимде да окъур.
Суююмлю сыфатны унутханма...
Жарыкъны унутамыд сокъур?

Къарангы къартлыкъдан агъарады,
Жел ауузун айырад ожакъдан,
Бир мурат жарыкыгъа чакъырады,
Жюрекни толтуруп жомакъдан.

СУУЧУКЪЧА КЕТДИЛЕ

Кез аллыма келип бюгюн сыфатынг,
Тансыкъ болуп, жер табалмай кесиме...
Ахырында, зор бла аны кыыстадым.
Бир сабийлик кюнюм тюшдю эсиме.

Хойнухуму бура, терлеп, суусапдан
Бауурумдан жатып, бузну жалаем,
Буз тюбюнде баргъан таза суучукъдан
Ичер мадар табалмайын, къараем.

Шукур, кери эте уллу бушуудан,
Заман озду, жылла узакъ элтдиле.
Сенсиз озгъан кеп кюнлерим жашаудан
Буз тюбюнде ол суучукъча кетдиле.

ЖЫРЧЫ БЛА АРБАЧЫ

Ие болгъан жашау деген арбагъа,
Мени жырым жырлансын! – деп буюрад.
Мадар болмай башха жырны жырларгъа,
Арбачыны жырын жырлайд жамауат.
Арбачы да ёхтемленип ышарад,
Жюгенни да тюз тутаргъа унутуп.
Жанкъылычны сюрген кибик, халкъ барад,
Насып излеп, белгисизге жол тутуп.

Бу болумну эслеп, жырлайд бир инсан:
«Былай барсакъ, тирелирбиз къаягъа!»

Тюшюрелле аны жашау арбадан,
Баям этип атын жети дуниягъа.
Чархны жолдан терсейтсе уа арбачы,
Халкъ инжилип, даулар жарыкъ кюнлени.
Эсге тюшюп жолда къалгъан ол жырчы,
Арбачыдан сыйырырла жүгенни.

Халкъ барады жашау деген арбада,
Чархы – заман, кегейлери – ёмюрле,
Халкъ барлыкъды кюн сау болуп аламда,
Арбачыла кетерле да келирле...
Хар адам да тенгди жашау арбада,
Жырлай билген къоркъмасын да жырласын!
Халкъ кючу бла жыр къуралсын арада,
Ол жыр халкъгъа къыбламача жарасын!

ТЮЕЛЕ

Ата журтха элтген жолла кесилип,
Онглуракъла чыкъдыкъ энтта бир жазгъа.
Тюе жыйын барад къумну тизилип,
Ала бара болурламы Кавказгъа?

Башчы тюе кёллендиред жыйынын,
Тири атлайд ант этгенча талмазгъа.
Башчы болса, бир оноугъа сыйынып,
Сюркелип да жетер эдик Кавказгъа.

Кесинг онгсуз болсанг, кимге не айып?!
Кюн таякъ да – къамчид мында онгсузгъа!
Тюеле уа кетгендиле ташайып,
Ала жетген болурламы Кавказгъа?

Жол азыгъы боллукъ эсек да жолда,
Кюрешейик башха журтда къалмазгъа.
Ёлмей жетген, насып кёрген, ол анда
Ёлгенледен салам айтыр Кавказгъа!

Бу журтсузлукъ барад, бизни тюп этип,
Энтта саулай чыгъарбызмы биз жазгъа?
Ёлгенлени сыртыбызгъа жүк этип,
Атланайыкъ, мадар табып, Кавказгъа!

Ёлгенлени жүреклеге жүк этип,
Атланайыкъ, мадар табып, Кавказгъа!..

ЧАБЫУЧУ АТ

Хар инсанга чекгендиле тенг багъа,
Бу жорукъгъа бирле суююп бойсуна,
Таза къанлы, чапхан атны арбагъа
Жекгендиле, хамыт салып боюнуна.

Анга къарап, кенгдирелле кёллерин
Муккур сыртлы, боюнлары базыкъла...
Тюз этерик кибик зарлыкъ беллерин,
Субай атны табалайла мыжыкъла:

«Бир кёр энди, бизни бла тенг баралсанг?!
Бизге сеннге къаралгъанча къаралса,
Чапхан неди?! Керек тюлдю къуу чариш!
Багушланы ташыгъанды керти иш!»

Азып, мулхар жугъу болуп тюклери,
Чабыучу ат багушлада ишлейди.
Эсге салса чарсда озгъан кюнлерин,
Себеп излеп, кёкге къарап кишнейди.

ТАУЛУ КЪАРАЧАЙ, ТАУЛУ МАЛКЪАР

Бюгюн алан халкъ – къарачай-малкъар,
Ол эки атлы бир халкъды!
Аллахны токъсан тогъуз аты бар,
Аллах а бирди – ол хакъды!

Ма бу дуняда бар эсе жаннет,
Ол – Минги тауну тийреси.
Къарачай-Малкъар – ас-алан миллет,
Жаннет тийрени ийеси.
Тийренгде къууанч жукъланмасын,
Миллет сезиминг жукъламасын,
Кесинги сакъла – Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, таулу Малкъар!

Сукъланма кёзбау миялачыкъгъа,
Тарыхынг – накъут, сюрт бетин!
Тау намысынгы нафыс балчыкъгъа
Тюшюрме таулу миллетим...
Накъут тарыхлы тау миллетим
Мутхуз болмазча нюр келбетинг,
Кесинги сакъла – Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, таулу Малкъар!

Кёкден кёрюнед сени суратынг,
Къуран жазыугъа бек ушай,
Юсюнде сыйлы Аллахны аты,
Жазылгъан Малкъар-Къарачай!
Аллах мухурун салгъан Журтум,
Кёп зорлукъладан къалгъан Журтум,
Кесинги сакъла – Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, таулу Малкъар!

ДИН

Жукъланмазлыкъ жаннет тюн,
Чырт батмазлыкъ жарыкъ кюн,
Кюнден кюннге ол бютюн
Жарыкъ болгъан – ислам дин!

Тау башлада къарладан,
Тау этекде шаудандан,
Танг алада хаудан
Эсе таза – ислам дин!

Керти диннге къайтханны,
«Бир Аллах!» – деп айтханны,
Факъыр жанны эм ханны
Тенг кёрюучю – ислам дин!

Ахшылыкъгъа юйретген,
Жюреклени нюр этген,
Иннетлени бир этген,
Аллах дини – ислам дин!

Онгсузлагъа онг берген,
Сакъатлагъа жол берген,
Ёксюзлеге къол берген,
Аллах дини – ислам дин!

Хар миллетни тенг этген,
Насыпларын кенг этген,
Таш жюрекни эритген,
Аллах дини – ислам дин!

Дунияда дайым къаллыкъ,
Къафыргъа ийман саллыкъ,
Кёп инсанла да аллыкъ,
Аллах дини – ислам дин!

Сан тазалыкъ – ислам дин!
 Къан тазалыкъ – ислам дин!
 Жан тазалыкъ – ислам дин!
 Аллах дини – ислам дин!

КЪАРАЧАЙ

Алан халкъны аслан кёллю баласы,
 Тау намысны оюлмазлыкъ къаласы,
 Хар не тюрлю хазнадан да – жеринг бай,
 Акъыл сёзлю, дугъум кёзлю Къарачай!

Тау башлада эримеучю къарынгы,
 Субай санлы жашил наратларынгы
 Тоялмайма кёзлерим бла ийнакълай,
 Акъ башлыкълы, жашилчепген Къарачай!

Алма терек чакъгъан кюнде, эшикде
 Жукълап тургъан балачыкъны бешикде
 Тылпыуундан тогъугъанча, мен алай
 Солуучанма тау хауангы, Къарачай!

Таудан саркъып, кёкге чыгып жауарыкъ,
 Ахыр кюнде санларымы жууарыкъ
 Сууларынгдан, мен ичеме тоялмай,
 Ана кёлча таза суулу, Къарачай!

Саным сени топурагъынга къошулур,
 Жаным сингип тау хауанга, хош болур,
 Ажалым да айырмазча, мен алай
 Байланыпма сеннге, шыйых Къарачай!

Кёзбау сёзге сен бёлдюртме эсинги,
 Сакъла, жакъла, шам Къарачай, кесинги!
 Сюргюнде да болмагъанды кёлюнг сай,
 Ата Журтум, Ана Сютюм – Къарачай!

Керек болса, амалчы бол, сен алай,
 Терк бюгюл да, женгил тюзел бычхылай,
 Кес зорлукъну, сен ашыкъмай бек чыдай,
 Хаман жылы болсун юйюнг, Къарачай!

Намыс болсун жүрек хантынг, Къарачай!
 Бирлик болсун ёмюр антынг, Къарачай!
 Бай тилинги, хур дининги сакъла, жай!
 Адам санынг минг къат ёссюн, Къарачай!

ЖАНЫМ КЪУРМАН БОЛСУН МАЛКЪАРГЪА!

Жюрегинде пелиуанлыкъ жашагъан,
Ариулугъу суймекликге ушагъан,
Тау намысы ушап тауда акъ къаргъа...
Жаным къурман болсун Журтум Малкъаргъа!

Ойрасы:

Мен бетиме салсам къолун анамы,
Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама,
Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкъарны уппа этген сунама!

Зар кез тие кек суууна, ташына,..
Ариулугъу душман бола башына,
Таш башында амал тапхан жашаргъа,
Жаным къурман болсун тажал Малкъаргъа!

Ойрасы:

Тешдиртмеген тинин зорлукъ садакъгъа,
Сюргюнде да тилемеген садакъа,
Дерт тутмагъан Аллах берген къадаргъа,
Жаным къурман болсун шыйых Малкъаргъа!

Ойрасы:

Жаным саудан ачхан жаннет эшигим,
Ёлсем, рахат жукълар топуракъ бешигим,
Ата Журтум, Ана Сютюм, Къадарым —
Жаным къурман болсун санга, Малкъарым!

Ойрасы.

ЖЫЛНЫ ЖЮРЮШЮ

1.

Заман тартды эски жылда ахыр къылны,
Боран тилде ауаз берди сууукъ хауа.
Ал баласы, жан баласы Жангы жылны —
Башил айы чабып жетди, къучакъ жая.
Къар жауады жерге, кюмюш саугъа кибики,
Хар бурчакъгъа насып сингип жаугъан кибики.
Хей, Жангы жыл, къучакълайма алгъыш эте,
Сени кёрмей кетгенлеге сагъыш эте.

2.

Къышны кючю тегерекге чачыла,
Аягъынгдан аягъы бла басады,
Бетинге да ийнелери чанчыла,
Буз къолу бла къолларынгдан къысады.

Кёзлеринге чырмау – кюмюш букъусу,
Тюшюрюрге излейд бузлу тузакъгъа.
Боран согъад, эрикдире къобузу,
Къысха жол да ушайд кемсиз узакъгъа.

3.

Суу жабалакъ себелейди, къаргъа кёче,
Мылы къар да сыртны, къолну сабыр акълай,
Къара кючюн тас этеди къара кече,
Юшюген жер арыгъанды, тангны сакълай.
Жаралы кыш жюрексинип, къайыр бола,
Ингил жаз да, кышдан къоркъуп, сабыр бола,
Ахыр кере жарсыталла онгсуз жанны,
Атдырмайын дунягъа жазгъы тангны.

4.

Къозу тишчик кибик ингил жанкъозчукъ
Ышыкъчыкъда къалгъан къарны тебере...
Къарынчыгъы тойгъан къара къозучукъ
Ойнайд азгъын анасы бла тёбеде.
Жангур жуугъан хауа кемсиз тазады.
Жазны жашил мерекепли къаламы,
Болгъан кибик къолчугъунда баланы,
Кюн бетлеге гяхиник тилде жазады.

5.

Кюн таякъла, кючлерине кемсиз база,
Деу тауланы акъ сыртларын къонгур эте,
Къарла эрип саркъадыла. Къобан – боза,
Алып баргъан таш-агъачы дауур эте,
Хагок аяз, дауурладан къоркъуп, юрке,
Ёшюн уруш эте, элге барады терк.
Акъ гюллерин кёк хауагъа сабыр бюрке,
Жашил къарта чепкен киед алма терек.

6.

Кюн тегеди жерге эринчеклигин,
Теке къалкъыу этед бурма табийгъат,
Жай бегитед жерде жашил чеклерин,
Хар бир жан да гюл ийисге табынад.
Кюн юреди от тылпыуун аламгъа,
Исси хауа къайнагъанча кёрюнед.
Суу жагъада терек салкъын адамгъа,
Суусап кибик, кесин алай кюсетед.

7.

Къум бла зыгъыр къатыш жолу ёзенни
Жолоучуну тунчукъдурад букъудан,
Топуракъ башлы, жашил чачлы юйлени
Уятады аяз ауур жукъдан.
Къара булут тау башына къапланад,
Къая жууап беред элия жетелге,
Хар бир жан да суу тамчыгъа жутланад,
Кёп сакълатдынг, жайгъы жангур, жет элге!

8.

Жибек атлес жабылгъанчад чууакъ кёк,
Кюн да алтын кирпичлерин кергенди,
Заман тигед табийгъатха тюлкю бёрк,
Жай а ахыр белгисине киргенди.
«Табийгъатха суйсенг – махта, суйсенг – сёк
Мени» – деп, кюз жайгъа ёхтем къарайды.
Жайгъа ёкюл болгъанлыкъгъа чууакъ кёк,
Айбат кюз а табийгъатны алдайды.

9.

Жарытса да, тас этгенди кюн къарыуун,
Сууукъ аяз ёшюн урад къаялагъа,
Чегет тегед жерге алтын жилимугъун,
Такъыр болуп кетген жашил дуниягъа.
Чегет – сары, жангур – сары, жел да – сары,
Узакъ жолгъа атланганча дуния саудан,
Турналаны мутхуз ючгюл жаулукълары,
«Сау къал» эте, ташаяды къарамымдан.

10.

Санчыкълары жалан болуп, кемсиз азып,
Тал терекчик шуулдайды аяз тарап.
Буз къысхачла тёрт жанындан бирде къысып,
Чокъуракъ суучукъ къалтырайды, кёкге къарап.
Булутла уа тамгъларын саладыла,
Омакъ кёкню мингжулдузлу кюйюзюне,
Бир бирлери ёшюнлерин урадыла,
Ёски айны голчу кюмюш мюйюзюне.

11.

Къулакъ суучукъ кибик болду ёхтем Къобан.
Санларына сууукъ чапхан жалан сабан
Ауругъанды, ахсыннганы – мутхуз туман.

Къанатлыла кетгендиле къыбла таба,
 Чыпчыкълагъа патчах болуп къара къаргъа,
 Амалсыздан къулакъ тѣсед къаргъа жыргъа.
 Жауар къарны келечиси – къалын къырау,
 Сууукълагъа тѣз дей, этед жерге жаруу.

12.

Буз кюбе бла жабылгъанча битеу саны,
 Кеси минип тургъан кибик кюмюш атха,
 «Тынгылачы, менме жылны жюйюсханы!» –
 Дѣп кычырад эндреуюк ай табийгъатха.
 Заман тартад эски жылда ахыр къылны,
 Боран тилде ауаз беред сууукъ хауа.
 Ал баласы, жан баласы Жангы жылны –
 Башил айы жетерикди, къучакъ жая.

БИР СУУУКЪДУ

1

Чорбат чыпчыкъ

Акъжал боран эсирикден
 Ойнакълайды орамлада,
 Сен а, юшюй, чорбат чыпчыкъ,
 Олтураса жангыз кесинг,
 Узакъ болмай тереземден,
 Наз терекни бутагъында,
 Айт, кыйынлы, кимге тансыкъ
 Бола болур азгъын эсинг?

Къайдадыла бюгюнлюкде
 Сени жайгъы кеф шохларынг?
 Арагъыз а энди сизни
 Къыш бла жайча башхамыды?
 Толмай къалгъан болурламы
 Этген ашхы муратларынг?
 Огъесе уа, ъхтемликден,
 Тининг сууукъ ашхаммыды?

Къыямада чыпчыкъланы
 Ышыкълары – жылы чорбат...
 Къалгъанлагъа ушамагъан
 Бир жанмыса алгъындан да?
 Ай, алай а, жангыз къалгъан
 Бир кезиуде къоркъунч болад,
 Сууукъдан да, тап атадан
 Жылыу тапмай къалгъандан да!

Сени кибик жангызлыкъны
Сынагъанла бир кѣпдюле,
Хей, боллукъду къыйналгъанынг,
Тереземден кир сен юйге.
Бизни сакълагъан бар эсе,
Биз барайыкъ, ойнай-кюле,
Эсибизге кемсиз узакъ,
Кемсиз жууукъ жайгъы кюннге.

2

Тенгим – сыннган къанатым

Бу кыш чилле къоймай къутсуз кылыкъны,
Орнатады тинде ийнамсызлыкъны,
Ышыкъ излей абирек чыкыгъан тиниме,
Атланганма жоюлмазлыкъ тенгиме.
Юйде жокъду тенгим, аны билеме...
Ачхычым бард, ачама да киреме,
Межгитдеча тазачыкъды ишчиги,
Бир сууукъду, бир сууукъду пешчиги.
Акъ къагъытча кѣрюнеди къабыргъа,
Сагъышымда сѣз жазама шош жыргъа.
Сабыр-сабыр кюзгю бола «къагъытым»,
Андан къарап тенгим – сыннган къанатым –
Сѣлешеди: «Сау бол жокълагъанынга...
Чорбат чыпчыкъ болуп жаным, юйюнгю
Жокълаучанды. Кѣрюученсе, сен анга
Тѣгюученсе, мудах болсанг, кѣлюнгю.
Санларымдан хапар сорма, кѣресе,
Мен кынында тот ашагъан къамадан
Башхам болмай, ма турама тынч-эсен...
Къыйын жашау ахшyd къабыр тынчлыкъдан!
Къыйын жашау – таза жашау адамлыкъ,
Сен кѣрлюксе энтта ненча пасыкъны?!
Мудах болма, туудурады мудахлыкъ
Кемсизликни – Жабрайилин насыбны.
Кемсизликди жүрекдени тар этген.
Тар жүрекли – келечиси бушууну!
Кенг жүрекли хар нени да бар этген,
Олду ара багъанасы жашауну!
Сеничала бу жашаугъа – багъана...
Жауунгу да ышарылып тут къолун,
Жашаудан да болмаз эди магъана,
Хар адам да билсе кеси болумун.

Аманлыкъны кючюн алгъа кӛралгъан,
 Сӛз бла аны жыкъгъан – борчу жырчыны,
 Ол кюрешге кесин саулай бералгъан –
 Олду халкъны тини, сууу, гыржыны,..
 Алай халкъдан кесин сӛйген жырчыны
 Айтыр сӛзю тауусула тебиресе,
 Билдирирге излемейин ол аны,
 Дауур ачад, жаулары уа – ол, мен, сен,..
 Ашыгъады замансызлай кетерге,
 Атын «Азап чекген шыйых» этерге.
 «Шыйых» болма, сен адамча жашап кет,
 Сӛз тапмасанг, сабийлеге хойнух эт...
 Кеси кесин жойгъан – олду эм тынч иш,
 Ол иш адам баласына – баш бедип!
 Бир болгъаед жашар мадар жангыдан,
 Къартлыгъымда манга боллукъ таянчакъ
 Балалагъа ишлер эдим оюнчакъ
 Манга къабыр къалакъ боллукъ къангадан!
 Ёлген бола кӛре эдим акъыллы,
 Кишиге уа керек болмайд акъылы...
 Бир кӛп айтдым, мен бермейме сеннге дерс,
 Дунияда къаладыла жыр бла эс...
 Экиси да барды сенде, жигит бол!
 Хей, ашыкъма тутаргъа уа бери жол!
 Арт сӛзюмю жюрегинге терен жаз!» –
 Дей, узакъдан узакъ кете, бола тас,
 «Кюзгю» «къагъыт» бола, къагъыт – къабыргъа,
 Мен къарайма къуруп тургъан тыпыргъа.
 Эшикдеча къар жауады жюрекде,
 Бир сууукъду, башлагъанма мен бузлай.
 Терезеге тие тургъан терекде
 Чорбат чыпчыкъ олтурады жангызлай!
 Мен шашамы башлагъанма, ай медет?!
 Жашау деген къалай татлы, сууукъ эд...

3

Къайтыу

Тау сахарны келе болур жукъусу...
 Бирем-бирем жукъланалла чыракъла,
 Жол жанлада сӛелелле бирча узун,
 Акъ кийимли бегеуолле – бусакъла.

Илгеннгенча, боран къояд жукъусун,
 Узун жолум ушамайды узакъгъа,

Терен солуй кышны кюмюш букъусун,
Мен барама жангызлыкъгъа кьонакъгъа.

Ашыкъмайын келгенликге, киреме
Патарчыкъгъа, къайтарама эшигин...
Къабыргъада кыыл къобузну кёреме,
Ауаз беред, бард дегенча терслигинг.

Кыыл къобузгъа узалалла кьолларым,
Бармакъларым кьурч кыылланы жылата,
Кёз аллыма келе жашау жолларым,
Акъ тылпыуум патарчыкъны жылыта...

Кетген насып къайтырыкъгъа ушамайд,
Сууукъдан да бек кысады жангызлыкъ,
Гюнях ишни этдирирге унамайд
Ышандыра бир белгисиз жарыкълыкъ.

БИРИНЧИ АТЛАМЛА

(Таулула Россейге кѳошулгъанлы – эки ёмюр)

Таулуланы атауулларында, элдеде тау бийлени арасында, Олий жыйгъан Баш төреде да бир оюм эрттеден да кѳпден кѳп сагъышландыра бара эди.

15-чи ёмюрде узакъ Самаркандны эмири Тамерлан, татар орданы таматасына – Тохтамиш ханнга дерт тутуп, аны ууатхан кезиуюнде, Кавказны орта мисирине, къарлы таулагъа дери сингип, битеу таулу миллетни тамыры бла къурутургъа аздан къалгъанды. Тау тыгъырыкълада букъгъан таулуланы къаууму, къалай болса да, сакъланды; агъачлада, ёзенледе уа хазна жан къалмагъан эди.

Ангылай эдиле тау бийле, къартла, битеу жамауат да миллетни сакъларгъа ахшы, кючлю, мамырлы къоншула керек_лисин. Ала уа – бир чекде аллын таулу ёзенлени бийлеген Къырымны жасакълары – къабартылыла; башха чекде тау артында – эбизе, гюржю миллетле. Шимал Кавказда ол заманнга дагъыда бир деменгили кюч орналып башлагъан эди – санап чыкъмазча кѳп санлы, уллу аскерли, къыйырын билмеген элпек жерли, чеклеринде кѳп миллетлени кесине не амал бла да – бирин уруш бла, башхасын келишим бла – деменгили къырал къурагъан Россей. Къагъытлада аты – Россей империя. Анга да эрттеден эс бура башлагъандыла таулула.

Бурунгу заманладан таурухлада жюрюй эди нарт Рачыкъауну аты. Россейде орналып, атларын иги бла танытхан таулула да бар эдиле. Аны юсюнден бир-эки юлгю келтирейик. Сѳз ючюн, Бызынгы жамауатда тау бийлик этген Сюйюнчланы тукъум болгъанды, жашлары кѳп, бийлик оноу а – жангыз бирине жете. Аны себепли бийни тамата жашларындан бири – Къанкылыч юйюрю, жесирлери, къул-къазакълары бла бирге Бызынгы жамауатдан 1588 жылда айырылып, Терк сууну төбенинде орус къаланы къатында орналады, орус патчахны оноууна тюшеди. 17-чи ёмюрге билими, хунери бла атын айтдыра, орус патчахны оноуу бла ол тийреде орусдан башха миллетли адамлагъа таматалыкъ этеди. Ызындан а жашы, туудугъу да кими Итил сууну этегинде Астраханьнга орус губернатор болады, кими да – узакъда Россейни Уллу Новгород шахарында аскер тамата болуп къуллукъ этеди.

Не да эки таулу къарындашны къадарын сагъынайыкъ: 18-чи ёмюрде ёксюз къалып, Моздокда жашагъан Баший-

ладан эки таулу жаш орус аскерде кѳуллукъ этерге келедиле. Алагъа кѳагъытла хазырлай, орус аскер кѳагъытчы тукъумлары соргъанда, экиси да «таулулабыз» дегенде, ол сѳзню орус тилге кѳчюрюп, «по фамилии – Горичи», атларын да «Иван Петрович – старший, Иван Петрович-младший» деп, тарых кѳагъытлада алай жюрюйдюле. Алайды да, таулу миллет Россейге кѳошулгъунчу, кѳп инсан атларын айтдырып тургъандыла. Тамата Горич, сѳз ючюн, аскер бригадир чыннга жетгенди, орденле бла («Св. Георгий», «Св. Владимир»), Алтын майдал бла саугъаланганды... Очаков кѳаланы кеси аскери бла азатлай, ёшюн урушда жоулгъанды. 1788 жылда орус назмучу бий Иван Долгорукий «Горични эсгере» деген жазмасында былай айтады: «Он был мужик простой, добрый и без всяких затей. Сабля его составляла всю его доблесть, просвещение и славу...»

Кичи Горични жол ызы да тарыхда белгилиди. А. Старчевскийни 1854 жылда чыкъгъан справка энциклопедия сѳзлюгюню 3-чю тому былай ачыкълайды: «По ходатайству графа П. С. Потёмкина Горич-младший принят в 1769 г. на русскую службу, в 1789 г. – бригадир, в 1790 г. произведён в генерал-майоры, назначен в 1797 г. шефом 2-го Чугуевского полка, названного его именем. В 1799 г. произведён в генерал-лейтенанты. В сентябре того же года повелено ему быть начальником всех препоручений в ведомстве генерала от инфантерии Ласси... Будучи генерал-аншефом, Горич-младший был и исполняющим должность генерал-губернатора Литовской (бывшей Виленской) губернии...» Горич, жыл саны жетип, отставкагъа чыкъгъанда, ол кѳуллукъгъа орусда аты айтылгъан, тукъуму татардан келген, фельдмаршал Михаил Кутузов орналады. Аланы юсюнден 1957 жылда Москвада басмаланган СССР-ни Илмула академиясы «Русско-кабардинские отношения» деген 2-томлукъ китапла-рында да сагъынады.

Оруслула кеслери да ары дери Малкъарда, Къарачайда, башха таулу жамауатлада да кѳп кере болгъандыла. 1629 жылда Терекде Россейни воеводасы И. А. Дашков Москвагъа таулуланы жеринде кюмюш-магъадан барды деп билдиреди, ол жерни оноучусун – малкъар тау бийни Айдабол улу Артутайны атын да сагъына. Кѳп заманны турадыла Малкъар атауулда Дашковну оноуу бла келген орус келечиле Сидор Семёнов бла Марко Агапитов.

1636 жылда Гюржюде Имеретияны патчахы Леван, кеси келчилерин Москваны патчахына ашыра, жол ызларын Кавказны бийик тауларында Шари-ыфцыкъ бла Малкъарны жерине, андан а Къабартыгъа ётюп, Россейге жибереди. Аны юсюнден Москвагъа да билдиреди.

Юч жылдан (1639 ж.) Москвадан Имеретиягъа орус патчахны келечилери Павел Захарьев, Фёдор Елчин, Федот Баженов атланадыла. Ала, Басхан таргъа жете, Эл-журтда къарачай тау бийле Къырымшаухалланы Гилястан бла Элбуздукъну къонакълары болуп, таула юсю бла ётерге хазырлана, ай жарым турадыла. Тау ёрлеуге юйреннген къарачай усталаны болушлугъу бла орус патчахны келечилери Бечо ыфчыкъ бла ётюп, сван элге, андан а Имеретияны патчахына сау-саламат жетгендиле.

1651 жылда орус патчахны башха келечилери – стольник Н. С. Толочанов бла Думада къуллукъ этген (думский дьяк) А. И. Иевлев, биягъы Имеретиягъа атланып, эки ыйыкъ Огъары Малкъарда Айдаболланы Артутайны юйюнде сыйлы къонакъла боладыла.

1655 жылда Россейни келечилери Василий Жидовинов бла Фёдор Прошин келечиле юйреннген жол бла биягъы Малкъаргъа келедиле.

Юч жыл озуп, 1658 жылны жаз башында Имеретиядан Москвагъа Кахетияны патчахы Таймураз, таулуланы ичи бла атлана, кеси жыйынына Малкъарны тау бийин Айдаболланы Артутайны да къошады. Сентябрь айда бу кавказ келечилеге орус патчах Алексей Михайлович къонакъбайлыкъ этеди, болушханы ючюн Артутайгъа хурмет эте, Кремльни «Грановитая палатасыны» баш отоуунда малкъар тау бийни, Кахетияны патчахынча, тенг сый бла саугъалайды. Жылдан артыкъ орус патчахны къатында жашап, Артутай туугъан журтуна 1659 жылны кюз артына къайтханды.

Ол замандан 35 жыл озуп, Кавказда болумну халын тинте, таулу тарыхчы Мызыланы Исмайыл («Минги-Тау» журнал, № 1, 1998 ж.) былай айтады: «Имеретияны оноусуз, амалсыз къалгъан патчахы Арчил Москвагъа къутулур онг излей, тау артындан Малкъаргъа къутулады, таулулагъа сыйлы къонакъ болады. Россейни умуту – Теркни къаласына жетип, андан а Москвагъа барыргъады. Таулула кеси жерлеринде Арчилни къоркъуусузлугъун къурайдыла. Алай малкъар жерледен тюшгенде, Арчилге Терк къалагъа жолда Теркни шамхалы Будайны эм Гитче Къабартыны оноучусу Кульчук Келембетни сауутлу жыйыны тюбейди. Будай – Фарси жанлыды, Кульчук – Къырым жанлыды. Экиси да – орусха къажау. Алайды да, Арчил Кульчукну жесири болуп, юч айны, 1693 жылны сентябрь-ноябрь айларында, тутмакъда турады. Арчилни ариулугъуна, жигитлигине сыйлы къарап, къадарына жарсый, Кульчукну юйдегиси бир кече жесирден къачаргъа мадар табады. Арчил Базианда (Огъары Малкъарда) бугъады, аны адамлары уа узакъда болмай Дигорада тохтайдыла. Бу хапар орусну Астраханьда

оноучусуна да жетеди. 1694 жыл 15 апрельде Арчил орусну Теркде воеводасына: «Мен Малкъардама, Россейге андан къоркъуусуз чыгъарсагъыз эди», – деп, тилек жазады.

1696 жылны 20 майында Арчил толу жазады кесини къадарыны юсюнден энди Россейде патчахлыкъ этген Иоанн Алексеевич бла Пётр Алексеевичге. Тёрт айдан а аны Малкъардан къоркъуусуз жетдирген эдиле Москвагъа... Россейни Кавказ тау арты бла байламлы жолларыны къоркъуусузлугъу бютюнд да шуёхлу, алай бир кыралны оноунда жюрюмеген, таулу, дюгер жамауатланы жерлеринде билине эди.

Тарыхда сакъланган къагъытланы тинтсек, таулула бары да Россейге кышулургъа умутларын 1783 жылда билдиргендиле. Кыауум тау бий, басиянланы (малкъарлыланы) атындан Кавказ чегинде офицерге, обер-лейтенант Л. Л. Шредерге тюбеп, оюмларын айтхандыла. Алай ол тилек нек эсе да жууапсыз къалгъанды.

1787 жылда тау бийле Исса, Мисост эм башхала аны юсюнден Кавказда орус генерал-губернаторгъа, Кавказ аскер корпусу таматасы граф П. С. Потёмкиннге таулула Россейге кышулургъа муратларыны юсюнден жазадыла. Алай ол кезиуде Россей Осман империя бла урушха хазырлана эди да, таулуланы тилеклерине керекли эс бурулмаиды.

1794 жылны декабрь айында тау бийле Россейге кышулур тилек жазмаларын Санкт-Петербургда Россейни Правительствосуна тапдырадыла. Андан да жууабы жокъ...

Россейге кышулургъа хазырланыу

СССР-ни Кырал аскер-тарых архивинде (ЦГВИА СССР, фонд 1300, оп.7, д.177-а, п.76) бир жазманы тапхан эдим. Аны бир харфын да тюрлендирмей билдирейим: «(Перевод с арабского, с камня, найденного в развалинах башни в Хуламском обществе, в селении Скуру (*Усхур*) : «Между кабардинцами, крымцами и Пятью горскими обществами возник спор из-за земель. Пять горских обществ: Балкар, Безенги, Хулам, Чегем и Баксан избрали Кайтукова Асланбека, кабардинцы – Казаниева Жабаци, крымцы – Сарсанова Баяна, и они сделали тере – определили: с местности Татартуп до Терека, оттуда до равнины Кобана, оттуда до перевала Лескенского, оттуда до кургана Наречья, оттуда до Жанбаша и на Малку – верхняя часть принадлежит горским обществам. С Таш-Каласы (Воронцовка) до Татартупа – владение крымское. От Таш-Каласы вниз – владение русских. Свидетелями при этом были: из Крыма – Агалар-хан, от сванетов – Отаров Отар. Отарова доставили Горские общества.

Писал Абдул-кади Халалов Раджаб, в последних числах 1127 г. (1709 г. н. э.)»

Бу жазмагъа кёре, таулуланы (Беш Тау Элни) кеси жерлери, чеклери даусуз эдиле. Аны къой, таулуланы жерлерине жангыз ала оноу этгеннге Къайтукъланы Асланбек шагъатлыкъ этгенди, Къырымны Агалар-ханы да алай. Бу тарых жазманы юсюнден хапар кенгнге жайылгъан эди (газета «Кавказ» № 230, стр. 2 от 31 августа 1895 г. «Интересный документ»). Алайды да, таулулагъа Россейге къошулургъа тыйгъыч жокъ эди. Аны юсюнден, кёп жылла озуп, «Балкария» деген жазмасын Францияны ара шахары Парижде 1911 жылда «Мусульманин» журналда тау бий Мисост Абаев кеси оюмун басмалайды. Аны орус тилде жазгъанын, француз тилге кёчюрюлгенин кеси тилибизде магъанасын ачыкълайыкъ.

Сёзсюз, ачыкъды, Нальчик тийрени таулулары, тюзюн айтханда – тау бийлери бурун заманладан биле эдиле орус кыралны, ол заманлада Московияны кючюн. Гюржю бла, Имеретия бла байламлыкъ жюрюте, сатыу-алыу эте, халкъла аралы болумгъа да артыкъ эс бура эдиле, эбизе патчахланы Россейге бойсунганларын сезе; орус аскерле Шимал Кавказны чеклеринде дагъыстан, вайнах миллетлени къазауатха жетдиргенлерин кёре, тау бийле къоркъуусуз мадар излей эдиле.

Хар тау бий, тукъумдан келечи айырып, аланы орус аскерни Кавказда баш таматасына Ставрополь-Кавказский шахаргъа ашыргъандыла. Излемлери: «Акъ патчахха – Россейни патчыхына ант этип бойсунуу, халкъны динин, тёресин сакълау». Келечиле келтирген къагъытда орус тилде былай жазылгъанды: «Сизни Уллулугъуз, Кавказ ызда аскерни таматасы, Черномория бла Областьны оноучусу, генерал-лейтенант бла Кавалер Емануэльге. Биз, къол салгъанла: Урусбийланы халкъындан Мурзакъул Урусбий улу, Чегемден – Келмамбет Баймурза улу, Хуламдан бла Бызынгыдан – Магомет Шакъман улу, Малкъардан – Арслан хажы Жанхот улу, Дюгерден – Касай Къубати улу, Давлетука Абисал улу, Бийнёгер Къарабугъокъ улу, Созо Соват улу бла Татархан Туугъан улу. Сизни Уллулугъузгъа келгенбиз тилек бла бийлик бла къоруулукъну битеу Россейни патчыхы-императору Николай Павловичден, Сенден – аны наместнигинден. Бизни тилегибизге эс бурсагъыз, биз халкъыбыз бла, сабийлерибизни да аманат этип, хазырбыз ант этерге кертичи болургъа битеу Россейни патчыхы-императору Николай Павловичге, аны жашы Александр Николаевичге, алагъа къуллукъгъа да хазырбыз, керек болсакъ. Аны бла, Сизни Уллулугъуз оноуугъузну сакълайбыз. Январьны 11-чи кюню 1827 ж.»

Ол кюн, узакъгъа да созмай, Емануэль оноун билдиреди:

«Уполномоченным старшинам от народов: Дигорского – Касаю Кубатиеву, Давлетуку Абисалову, Биногеру Карабугокову, Созо Соватову и Татархану Туганову; Чегемского – Кельмамбету Баймурзову, Балкарского – Арслану аджи Жанхотову, Хуламского и Безенгиевского – Магомету Шакманову и Урусбиевского – Мурзакулу Урусбиеву.

На подданные мне сего 1827 г. января 11 числа именем народов прошения о покровительстве и защиты Великого Государя императора всея России и иных земель обладателя, с тем, есть ли сие даровано будет, то за отдачею аманатов имеют все народы: Дигорские, Чегемские, Балкарские, Хуламские, Безенгиевские и Урусбиевские принять присягу на верноподданство Великому Государю всея России и иных земель обладателю и наследнику его – Государю Великому князю Александру Николаевичу, и затем будут готовы и на службу Его Величества, если востребованы будут, сим ответствую:

Зная благожелание Всероссийского Великого Государя императора Николая Павловича, с коим Его Величество дарует мир и благоденствие всем покоряющимся Его великой державе, я принимаю от вас верноподданческую присягу Всероссийскому Великому Государю императору Николаю Павловичу и наследнику Его Государю Великому князю Александру Николаевичу, изъявляя сим Дигорскому, Чегемскому, Балкарскому, Хуламскому, Безенгиевскому, Урусбиевскому народам покровительство и всякую справедливую защиту, для чего представляю старшинам Дигорским: Касаю Кубатиеву, Давлетуку Абисалову, Биногеру Карабугокову, Созо Соватову и Татархану Туганову; Чегемскому – Кельмамбету Баймурзову, Балкарскому – Арслану аджи Жанхотову, Хуламскому и Безенгиевскому – Магомету Шакманову и Урусбиевскому – Мурзакулу Урусбиеву по возвращению к своим народам, тот час привести оныя на верноподданство к присяге, доставив оныя ко мне, сколь возможно поспешнее через господина подполковника Шевцова, и объявив в оных, согласно желанию народа, готовность к службе Его Величества по первому востребованию Российского Правительства, есть ли бы в этом предстояла надобность, аманатов от всех народов – разделяющихся на народные фамилии, как то: от Дигорцов от пяти – одного, Балкарцов – от двух одного, Чегемцов – от трёх одного, Холамцев и Бизингов – одного взять от тех, чтобы переменять ежегодно, я не могу согласиться, но доставить от каждой фамилии порознь по одному.. О прочих же просьбах ваших, по рассмотрении, вслед за сим последует особенное решение.

В уверение сего дано сие в благополучном городе Ставрополе, Генваря 11 дня 1827г. Подлинный с переводом на турецкий

язык». (Текст с титулом, подписью и печатью генерал-лейтенанта Емануэля).

Алай бла, таулуланы ёмюрле бла жалан да кеслери жашагъан жери энди Россейни оноуна тюшгенди. Болса да, кёп заманны ичинде таулула жашауларында бир башха тюрлениуле, тыйгъычла кёрмей эдиле. Беш да жамауатда бир баш оноучу – Олий (ол асламында Малкъарны басият тукъумундан), законлары – төре, динлери – ислам, Беш да Тау Элде таматала – тау бийле. Битеу да халкъ мамырлыкъда жашай эди, Россейде болгъан къайгъыланы сынамай.

Уллу Россейни ичинде уа хал алай мутхузсуз туюл эди.

Россейни ол кезиуде халы

Таулула уллу Россейни халкъла жыйымдыгъына кёшулгъунчу эки жыл алгъа Санкт-Петербургда уллу кёозгъалыу болгъанды. Къауум аскерчиле бла аристократ революциячыла (аланы тарыхда «декабристле» деп белгилейдиле), Николай патчах боллугъуна бюсюремей, Ара майданнга чыкъгъандыла. Аланы тынчайтыргъа кюрешген Санкт-Петербургну губернаторун, генерал Милорадовични да декабрист офицер Каховский керох бла ауур жаралы этгенди. Ол бедиплик ишни ахыры: беш декабристни – асмакъгъа асыу, жюзлерин а – Сибирьни каторга тутмакъларына, Кавказда ачы урушха атыу...

Таулула Россейге кёшулгъан кезиуге орус аскер Дагъыстанны, Чечен-Ингушну къауум ёзенлерин-тауларын, алагъа къаршы Азербайджанны жерлерин да бийлеп, ызындан а битеу Эрменни, аны ара шахары Ереванны да уруш бла кёолгъа алып, Карс, Эрзурум атлы тюрк къалаланы да оюп чыкъгъандыла. Ким билсин, таулула бу кёозгъалыулагъа, ачы сермешленге ала кеслерини жерлеринден узакъда болгъанлары себепли, артыкъ эс да бурмаз эдиле. Алай уруш отну ачы ийиси таулу элдеде да сезиле башлагъанды. Уллу орус аскер бир жанындан, анга къажау дагъыстан, вайнах жыйынла жауларын аямай эдиле. Аладан бир-эки кюн узун жол бла – таулуланы эллери, жайлыкълары, кышлыкълары...

Терен сагъышха кирген болур эдиле таулула: олий, төре, тау бийле, къара халкъ да...

Бу уллу урушну бир энчилигин белгилерге боллукъду. Тарыхда «Русско-кавказская война» деп аталгъан сермешледе кавказ миллетлени орус аскерден кёоруулагъанланы санында христиан динли къазакъла не да кеси ыразылыгъы бла дагъыстан, вайнах халкъла жанлы тургъан декабристле, орус, украин солдатла да аз туюл эдиле. Жесирге тюшгенлей, Мансур шыйыхны, Шамиль иймамны, Кази-Магометни,

Хаджи-Муратны жыйынларына кӧшүлү эдиле. Россейни тарых китапларында аны юсюнден, сёз ючюн, артда былай да жазыла эди:

«...Особые воинские единицы составляли отряды из перебежчиков – русских и украинцев. Только в Дарго, по свидетельству рядового Максимова, было 500 чел. беглых солдат, которые употребляются Шамилём для прислуги при орудиях. В Дарго, сообщает Шамсидин Алил-оглы, «находится 400 русских солдат беглых и пленных; все они живут вместе, в отдельной казарме. Солдаты эти каждые 2-3 дня являются на учение под командою бежавшего из России по имени Идрис (Андрей)... В столице Шамиля – Ведено было целое поселение беглых русских солдат и старообрядцев. Здесь же имелись 8 больших и несколько малых пушек... Русские и украинские солдаты-перебежчики помогали горцам отливать пушки, изготовлять порох, обучали стрельбе из орудий, принимали самое активное участие в сражениях. Мало того, некоторые из них стали предводителями отрядов. Известен, например, перебежчик – драгун Нижегородского полка Родимцев, который за смелые вылазки был награждён Шамилём орденом «За храбрость». Яков Алпатов, усыновлённый горянкой, сын которой находился в плену, во главе большого отряда совершал смелые рейды. Перебежчик прапорщик Залётов помог взять укрепления Ахачи и Гоцатль. Были русские перебежчики и в числе советников Шамиля... («История народов Северного Кавказа, конец 18 века – 1917 г.», АН СССР, изд. «Наука», Москва, 1988 г.)

Бу «ёмюрге созулган Кавказ уруш» Шимал Кавказда Каспий тенгизни жагъасындан Къара тенгизге дери жетгенди, абхаз, черкес, адыг миллетлеге – шапсуг, убых, бесленей, егрукъай... Дюгерге, таулуланы жерлерине урушну оту жетмеген эди. Ала Россейге кӧшүлгъанлы антларына кертичи эдиле, кимге да къажай турмай эдиле. Алай кёп да таулула, тау бийледен таша, жютю къамала, кӧргъашин окъла, чечмеле, кукурт, лагъым эм урушда керекли башха затланы аш хуржунлада букъдуруп, эшек жюк бла Къумукъгъа, Чеченнге ашырып тургъандыла. Гитче Къабарты да аны эслемегенча эте эди.

Уллу Къабартыны баш къаууму уа (пши, тлекотлеш, уорк), орус аскерге кӧшүлуп, адыг-черкес халкълагъа къажай сюелгендиле. Ким билсин, къабартылыла аланы санындан эртте да бир жанына – Бештау тийресине кетгенлери ючюнмю дерт тута болур эдиле. Къалай эсе да аллайланы саны ёсюп башлайды: орус аскерни офицерлери, орусну орденлери, майдаллары, саугъа халда алгъан жер юлюшле...

Къабартылы тарыхчы В. Н. Кудашев былай жазады («Исторические сведения о кабардинском народе. Киев, 1913 г.»):

«1836 г. император Николай I Шимал Кавказгъа келеди, алай Къабартыгъа кирмей, Владикавказда тохтайды. Къабартыны келечилери, ары келип, орус патчахха баш ура, анга сау-гъагъа бир аламат атны да келтиредиле. Ол сыйгъа жууапха, 2 мартда 1844 жылда Николай къабартылылагъа Сыйлы Байракъ жоралайды. Патчахны ол саугъасын белгилеген Грамотасында къабарты халкъгъа кёп махтау эсленеди: «патчахха не заманда да ышангылы къуллукъ этиу, бойсунмагъан тау миллетлеге сауут бла къажау сюелиу, ала бла уруш сермешледе Сыйлы Байракъны ёрге кётюрю» ...

Беш Тау Элни, Дюгерни, Къарачайны жамауатлары, бютюн да аланы тау бийлери, бу болумгъа эс буруп, сагъышланадыла. Дюгер, Малкъар, Къарачай да – тау миллетле Россейни санындадыла, алай орус патчах аланы кеси халкъларыны санында кёрмегенча болады, жангыз къабартылыланы энчилейди кеси адамларына. Къалгъан таулу жамауатла уа? Алагъа Россей не кёз бла къарайды?

Россейни патчахы, башха оночулары Шимал Кавказда болумгъа андан келген къагъытлагъа кёре къарайдыла. Ала уа кёп затланы ётюрюк халда къурайдыла. Юлгюге бир къагъытны алайыкъ: («Документы по истории Балкарии 40–90 гг. 19 века» Нальчик, 1959 г. Научное издание НИИ»):

«Племя адиге – Кабарда Большая, в состав входят: Малкарцы, разделяющиеся на общества: Балкарское, Чегемское, Хуламское, Безенгиевское, Урусбиевцы, Карачай». Бу жазмагъа кёре, таулула, Къабартыдан кери жашагъан къарачайлыла да адиге миллетге саналадыла. Данные о народонаселении: кабардинцы – 18000 чел., Малкарцы (5 обществ) и Карачай всего 13200 чел. Карачаевцы составляли прежде сильный и воинственный народ. Обширные пастбища, хорошие породы лошадей, отличное вооружение и преданность своим бийям давали им большой вес между горскими народами, но многие из них признавали власть кабардинцев и платили им дань, другие поручали себя их покровительству противу хищных соседей (*Бу айтымда керти бла ётюрюк бирча айтылады*)... Российское правительство после многолетней борьбы умело упрочить власть свою над этим сильным народом. Карачаевцы в 1834 г. добровольно изъявили покорность российскому правительству (*алаймы болгъан эди?*) и с этого времени совершенно спокойны. Князей не имеют (*алаймы болгъан эди?*), управляются особым приставом, зависящим от начальника Центра Кавказской линии. Податями не обложены, повинности не несут. Народ трудолюбивый». Бу жазма алай бошалады: «Карачаевцы некоторые относят к племени адыге, другие – к племени абхазскому,

и мнение сие справедливо. Подписал сей текст 1 марта 1841 г. Кабардинского Егерского полка прапорщик Ежов».

Тарых илмучу, билимли жолоучу жазмагъанды бу оюмлары – аскерде оруслу прапорщик Ежовну къарамыды. Не медет, бюгюн да «прапорщик» десенг, эсинге орус чам хапарла келедиле. Ол заманлада уа башда айтылгъан «документ» Санкт-Петербургда жетип, юч жыл озгъанлай, орус патчах къабарты халкъны Сыйлы Байракъ бла саугъалайды, патчахха бой салмагъан таулулагъа сауут-саба бла сюелгенлери ючюн.

Тау бийле, эл жамауат да терен сагъышланадыла. Иш къайгъылыды. Узакъгъа созулгъан Кавказ урушда хал осалдан осал болады. Шамильни жыйыны тозурайды, кеси да, орус патчахны жесири болуп, Россейни Калуга шахарында юйюрю бла къалады. Къара тенгизни жагъасында, тау этекледен черкесиле-адыгла да хорлата турадыла.

Бу урушха къошулмагъан таулу миллетге да орус патчахны къарамы къаллай болур?..

Тап оюмну тамыры

1850 жылны кюз артында Санкт-Петербурдан юйюне къайта, эбизе Рачияны бийи Дадешкелиани Отар Чегем тарда тау бий Келеметланы Жумайны арбазында тохтайды. Кёп затны юсюнден хапарлаша, Жумай Отарны бир оюмуна уллу эс бурады.

– Тенгим! Бир ай мындан алгъа мен орус патчах Николайны аллында болгъанма. Патчах бла тюбеширге Дигорну, Галашкини, Къарабулакъны келечилери келгендиле. Патчахны генерал-адъютанты Долгоруков бийни оноуу бла мени да ол келечилени санына къошхан эдиле. Ол келечилени баш оюмлары – орус патчахха, Россейге баш уруп, ачыкъ жүреккли, таза ниетли, низамлы, антларына кертичи болгъанларына ийнандырыу. Сизни къоншуларыгъыз – къабартылыла эрттеден, къайтарып-къайтарып этедиле аллай атламланы. Ол жаны бла ала сизден кёп да акъыллыдыла. Бир сом къоратсала, ол тюмен бла къайтады. Ариу сёз айтхан а къыйынмыды? Шёндюге дери Николайгъа тюбемегенигиз, баш урмагъаныгъыз, ол неди? Сиз Россейге кесигиз къошулгъанлы 34 жыл толады. Тюбер заман а жетгенди Санкт-Петербургда къырал оноучула бла, онг табылса уа – патчахны кеси бла да тюбеширге, Россейге берген антыгъызгъа кертичи болгъаныгъызны айтыргъа...

Отар бла Жумай тюбешгинчи да Урусбийланы жамауатны тау бийлери Шомпал – орус аскерни офицери, Исмайыл – хунерлиги ючюн ёшюнюнде патчах берген алтын майдалы бла, кеси эллеринде (Гирхожан, Чалмас, Огъары Басхан, Тегенекли,

Терс-Къол...) жамауат бла да келишип, Огъары Малкъарны тау бий Айдаболланы Магомет бла бирге орус патчахха тюбешир умутларын орус аскерни Энчи Кавказ корпусуну баш таматасына генерал-лейтенант Завадовскийге билдиргендиле. Ол да, оюмларын жаратып, болушургъа сёз бергенди.

1852 жылны апрель айында Россейни аскер министри, генерал-адъютанты Воронцов бийни столуна аны Канцеляриясындан къагъыт тюшеди:

«Уллу Къабартыгъа къаршы таулу миллет къауумла Малкъар, Чегем, Холам, Бызынгы бла Урусбий таматалагъа тилек бла чыкъгъандыла: башха халкълача, араларындан келечилени айырып, аланы Санкт-Петербургга ашырыргъа, насыплары тутса уа, Жюйюсхан императоргъа кеслерин танытып, Россей къыралгъа, аны патчахына бойсунургъа ант берген кюнден ёмюрле бла кертичи болургъа къаргъаныргъа. Таулулагъа огъурлу кёз бла къарап, мамыр жашауларына себеплик этгени ючюн, император Николайны ачыкъ жүрекден суююп, ачыкъ айтыргъа хазырдыла...»

Кавказда Энчи аскер корпусну баш оноучусу генерал-лейтенант Завадовский, башда айтылгъан таулуланы Россейни оноуларына хар заман тап оюм этгенлерин, не жумушда да ахшы юлгюлю болгъанларын эсепге ала, кеси атындан да жазады Санкт-Петербургга оюмун: «Таулулагъа, ышангылы миллетгеча, махтау халда аланы тилеклерине жол ачаргъа, аны юсюнден императорну огъурлу оноун сакъларгъа. Таулула излеген бирди – орус патчах бла бетден бетге тюбеп, Россей бла, кеслери оюмлап, ёмюрледе бир болургъа ант этип, бюгюн да антларына кертичи болгъанларын ачыкъ сагъыныуду. Башха айтырлары жокъду».

Аллах буюргъанча, император Николай бу тюбешиуню Россейде бек кереклиге санагъанды. Кавказда таулу къауумну келечилери, Россейни ара шахарына келип, анда император бла ушакъланы магъанасы къыралла аралы политиканы ауаралы этгенди. Ингилиз, Осман империяла, башха тыш къыраллыла Кавказ урушда Россейге къажау дагъыстан, чечен не да абхаз, адыг, черкес жерледе орус аскерге тыйгъычла азая бара эдиле, Шимал Кавказны ортасында уа урушха къажау миллетле кёпден кёп бола эдиле. Аллайланы санында уа – таулуланы беш да къаууму.

Кавказ аскер линияны Ортасыны баш таматасы генерал-майор бий Георгий Эристов, император Николайгъа келечилени тизмесин къурай, кеси тургъан штабына тау бийлени чакъырады: Хушто-Сыртдан Малкъарукъланы Исхакъны, Чегемден – Келеметланы Жумайны, Бызынгыдан – Суююнчланы Чапанны, Малкъарны тау бийи, орус аскерни офицери

Айдаболланы Къайтмырзаны, Басхан ауузундан – орус аскерни офицери Урусбийланы Шомпалны, Холамдан – Шакъманланы Умарны...

Кенгеше-келише къуралгъан эди орус патчах бла тюбешиуге таулу келечилени жыйыны. Ол тарыхда сакъланган тизмени болгъаныча ачыкълайыкъ:

«Холам жамауатдан – «За храбрость», «За усердие» кюмюш майдаллары бла тау бий Шакъманланы Умар (христиан динде – Семён).

Урусбийланы жамауатдан – «За преданность» алтын майдалы бла тау бий Урусбийланы Исмайыл; «За усердие» кюмюш майдалы бла аскер офицер-подпоручик Урусбийланы Шомпал.

Бызынгы жамауатдан – «За храбрость» кюмюш майдалы бла тау бий Суююнчланы Чапан.

Чегем жамауатдан – тау бийле «За усердие» кюмюш майдалы Келеметланы Жумай, Малкъарукъланы Исхакъ.

Малкъар жамауатдан – «За усердие» кюмюш майдалы бла Мысакаланы Кючюк, Жанхотланы Хамзат, Айдаболланы Къайтмурза, Абайланы Бекбий бла Чёпе... Битеу да 11 келечи.

Тизмени тюбюнде генерал-майор, бий Эристовну кеси оюмун жазды: «Сие есть люди почтеннейшие и влиятельнейшие в народе, а потому, чтобы в одинаковой мере поощрить все пять племён, полагаю справедливым депутатов от оных наградить одинаково первыми офицерскими чинами, а подпоручика Шомпала Урусбиева – следующим чином».

Ма алай бла Малкъар Россейге къошулгъанлы 25 жыл озуп атлангандыла таулу келечиле Николай патчах бла тюбешиуге (Е. О. Крикунова «Документы по истории Балкарии 40-80 гг. 19 века. Нальчик, 1959 г. ЦГВИА, фонд 38, оп. 30/286, св. 854, д. 14).

Орус патчахны аллына жол

Россейни императору бла таулу келечилени тюбешиулерине тыйгъыч болмазча, патчахны адамлары сакъ эдиле. Юлгюге, бир къагъытха къарайыкъ. Ол 1852 жыл 20 октябрьде Аскер Канцелярияда жазмады: «Энчи Кавказ корпусну баш таматасы 24 сентябрьде билдиргеннге кёре, таулу депутатла бий Воронцовну оноуу бла Санкт-Петербуртта декабрь айда чана жол бла келирни тийишлиге санагъанды. Генерал-лейтенант Завадовскийни алгъын оюмун – таулу депутатланы император бла тюбешиуюн август айгъа белгилегенин жаратмады. Нек дегенде бу келечиле, Санкт-Петербуртта сентябрь айгъа жетер заманнга Николай патчах шахардан узақда боллукъ эди. Генерал-адъютант Чернышов бий 12 августда билдиргенди Воронцов бийге

кеси оюмун: таулу депутатла ыразы эселе, жолгъа къыш башлана атланьргъа не да жаз башына дери тѳезерге. Таулула къыш жолну сайладыла...»

Эристовну оноуу бла бу тау бий жыйыннга 13 эки атлы чана-фургонла да берилди. Аланы жюклеу башланды: чемоданла, жылы юс кийим, ич кийим, чурукъла, къакъ эт, бишлакъла, айрандан толу тери къапчыкъла... Нѳегерлеринден таша къайсы тау бий да багъалы саугъаладан да бир юлюш чулгъам элте эди... Аланы узакъ жолгъа ашыргъан жууукъларындан, Нальчик оноучуладан да къысха заманда саламлашып айырыла, Эристовну ашырыу сѳезюне къулакъ салып, тау бийле чана фургонлада тынчайдыла...

Ала бла эки къара ѳзден Келемет бла Хазбий бара эдиле. Эки кюн барды фургон жыйын къар бийлеген жол бла. Ючюнчю кюннге кѳк да ачылды, жол да чана ызла бла сыйдам, белгили болду. Жангыз да къысха тыйгъычла бола эдиле жолда къазакъ элдеде. Депутатлагъа узакъ жолда болушлукъну аскер таматала эки хорунжий (къазакъ офицерле) Афанасьев бла Баумгъа буюргъан эдиле. Экиси да аламат къонакъбайлыкъны не тюрлюсюн да кѳргюзте эдиле. Таулу депутатла къыш сууукъдан, боран желден апчымазча, къазакъ офицерле, тау бийлеге казна ахчагъа жылы юс-аякъ кийим алып, аш-сууларына тийишли къарап тура эдиле. Алай бла оздула къазакъ эллени, Сергиевская, Базовая Балка, Старомарьевская станицаланы. Энди Кавказ аскер ызны арасына – Ставропольгъа жете эдиле.

Ставрополь уллудан уллу бола бара эди. Кавказ уруш кѳпге созулганы бла байламлы мында жаяу аскерни, атлыланы, топ аскерни, башха бѳлюмлени оноу штаблары, жашар казармалары, аскер складлары кѳпден кѳп бола бара эдиле. Бютюн да къазакъланы атлы-пластун аскери. Башха орус аскерчиле, уруш бошалгъанлай, юйлерибизге къайтырбыз деп тургъанда, къазакъла бу тийрени кѳпге да кеси юйюне санап башлагъан эдиле. Жер юлюшле ала, эркин юйле сала, юй мюлклерин байыккъдыра. Сѳлешген тиллери орусха жууукъ болгъанлыкъгъа, ала кеслерин энчи тута эдиле. Россейни законларына бойсунсала да, таматарларын – атаманланы кеси жамауатдан айыра эдиле: станичный, куренной, походный, наказной атаманла. Кавказ миллетле бла жарашып жашай, ала бла жангы юйюрле къурай, кѳп жаны бла жууукълашып бара эдиле. Юслерине таулу кийимлени сайлай, жюн бѳркню, юсюнде хазырлары бла бешметни, къапталны, башлыкъны, белинде къаманы кеси формасына санай. Сѳлешгенлери да – орус-татар къатыш, къылыкълары – да алай. Къысха айтханда, кеслери энчи миллетдиле. Сѳзлери да алай: орусда – «всадники, телега, заложник, сметана, табак, гость, площадь». Къазакъланы тиллеринде уа – «джигит, арба,

аманат, къаймакъ, тютюн, кунак, майдан». Россейни теренинден келгенледен эсе, кавказ адамла бла шуёхлукъну айыра. Къазакъ дегенинг алай эди.

Тау бий жыйын тохтарыкъ къонакъ юй айтхылыкъ къалагъа ушай эди. Юч къатлы кирпич юйню аллы – бютюн да алаамат, ичи да – несин айтаса!

Тюз киргенинглей, узун стол артында олтуруп, къонакъланы сакълай эди арыкъсыу, къартыракъ киши. «Мени атым Степанды, конторчума», – деп тау бийлеге кесин танытды. «Сизге солургъа, жукъларгъа да хазыр отоуланы кёргюзтейим», – деп, ёрге турду. – Башха жумушугъуз бар эсе да, айтыгъыз. Мычымай толтурурбуз не тилекни да». Бу кишини тау бийле бек жаратдыла.

Конторчу Степан къарыусуз кёрюннгениликге, алгъын урушну отун да сынап, чечен элгеге чабыуул этгенде, сол билегине окъдан жаралы болуп, сакъатла къауумгъа тюшген эди. Кеси юйюрю болмай, апчый эди. Зат жазгъан заманда ариу хатын, ёшюнюнде эки майдалын эслеп, аны бу къуллукъгъа салгъандыла. Энди жумушлары – къонакъ юйде къоранчны, хайырны тап тергеу, келгенлеге жатар-солур отоула бёлюу. Бек суйген иши уа – юйню къонакълары бла хапарлашыу. Тау бийле алагъа бёлюннген отоулада жюклерин, юс кийимлерин тизгиннге жыя, Степаннга соруулары асыры кепден, къазакъны башын хайран болур чекге жетдире эдиле.

Кёп затны юсюнден билирге талпыннган, кеслери тарладан тауладан узакъ хазна жюрюмеген таулу къауум: «Ставрополь сахар не заманда къуралгъанды, адам саны неди? Тау миллетледен юйюрге бармыдыла? Къазакъланы төрелери, юй жюрютюулериде жаралумуду? Башха-башха миллетли къоншула ортада келишемидиле? Уручулукъ-гудучулукъ жюрюймюдю? Шахарда орус, къазакъдан башха миллетле кепмюдюле? Кийим, башха товар сатыу къайдан келеди? Жюзюм сууукъладан тозурамай бишемиди?..» – дегенча затланы билирге сюе эди.

Степан тау бийлени хар сорууна кеси билимине кёре, тап, толу жууапаргъа кюреше эди: «Къазакъланы уллу станицасындан ёсгенди бу сахар. Мында орусдан сора ногъайны, татарны, чеченни, эрменни, башха миллетли адамланы саны да кепдю. Орталары осал туююдю, мамырды. Уручулукъ да хазна жюрюмейди, хар ким кеси къыйыны бла жашайды. Миллет араны юсюнден а несин айттайым. Аллай юйюрге аз туююдюле: юй тамата – орус, юйдегиси – татар не ногъай, не да атасы – эрмен, анасы – къазакъ къыз, жашлары уа – къумукълулагъа киеу... Ставропольну тюкенлерине, базаларына товар а къайдан да келеди: Москвадан, Къырымдан, Гюржюден, башха узакъ жерледен да. Жюзюм да ёседиде, кюз арты жылы кюнлю болса»... Тау бийле эс буруп тынгылай эдиле.

Ушхууур заманга тау бийлеге къазакъланы наказ атаманы адъютанты хорунжий чынлы Баум да къошулду.

«Жюйюсхан депутатла! – деп башлады сёзюн, тау бийлеге тюрслеп къарай. – Кавказ ыз ортаны таматасы генерал-майор Эристов сизни узакъ жолугъузда къоранчлагъа казнадан кюмюш бла 1500 сом бёлгенди. Аны бла кечинирге керекди. Дагъыда айтырыгъым, мени бла бирге сиз таныгъан хорунжий Афанасьев да боллукъду. Штабдан тилманчны да алырбыз. Бир тилманч жетиширми? Мен билгенден, орус тилни ангылагъан, хайырлана да юйренгенле Урусбийлары, Шакъман улу, Келемет улу, Абай улу да болур. Къалгъанла уа хазна болурла. Алаймыды?»

Стол артында олтургъан тау бийле, араларында шош шыбырдай, баш булгъадыла.

«Ыразы эсегиз, таматаладан тилейим сизге бир тилманчны къошаргъа». Тау бийле да бир аууздан жаратдыла Баумну оюмун.

«Келишдик, сау болугъуз! Энди аллыбызда ушхууургъа эс бурайыкъ. Келир кюннге да иги солуп чыгъайыкъ. Тамбла сау кюнубюз да Ставропольдады. Жукъудан да тоюп, сахар бла танышырбыз. Андан сора, Кавказда баш аскер оноучуну сизге алгъыш сёзюн эшитип, узакъ жолгъа атланырбыз», – деди Баум.

Ставрополь шахарда эки кюн тохтаргъа тюшгенде, европа бла орус культураны таулулагъа танытыргъа амал табып, Афанасьев бла Баум депутатланы театргъа элтирге жыйдыла. Алай тау бийле эки бёлюндюле. Театргъа барыргъа суймегенле башха-башха сылтау таба эдиле: Къайтмырза къарыным ауруйду, ичим булгъанады деп сынсый эди. Шомпал анга жазыкъсынып, докторну чакъырайыкъ дегенде, Къайтмырза анга аурууун да унутханча огъурсуз айланды: «Ол къалгъан эди, кымыжа болуп, тыш адамгъа кеси уятымы ачаргъа». Чопа бла Хамзат а, бек арыгъанбыз узакъ жолда, къонакъ юйден чыкъмайбыз, Къайтмырзаны къатында турайыкъ деп къалгъан эдиле. Кючюк бла Бекбий да алай. Баям, орус тилни билмей, театрда тюбегенле ала бла сёлешип башласала, жууап бералмай, эл бедешлик болурдан къоркъа эдиле. Театргъа барыргъа алты тау бий хазыр эдиле. Ала бла эки къазакъ, хорунжий да.

Москвадан келген артист жыйын «Ромео бла Джульетта» операны кёргюзте эди. Операны жазгъан – ингилиз жазуучу Уильям Шекспир, эшитилген жыры, макъамы – француз музыкачы Гектор Берлиоз, операда кёргюзтюлген къаугъа – Италияда Верона шахарда. Бу атла, жерле таулулагъа биринчи эшитилгенча, музыканы таулула, эшта да, жаратхан эдиле, жырлада сёзлени кёбюн ангыламай эдиле, алай бир затдан а армау болгъандыла. Сахнада италияны Монтеки бла Капулетти

юйюрлени арасында ёмюрлеге созулгъан ачыкъ жау сермешни ахыры: бир тукъумну жашы башха тукъумну къызы бла бири-бирин суйюп, ахырында уа экиси да ажымлы ёледиле. Опера алай бошалгъанлай а, залда тохтаусуз къарс этедиле, сахна да артистлеге атылгъан гюлледен толады. Не сейир! Сахнада – ажымлы ёлгенлени мыллыклары, залда уа – къарс уруу? Тау бийлени бир къаууму ол бедешликни ангылаялмай эди...

Экинчи кюнню эрттенлигинде хорунжий Афанасьев, къонакъ юйде тау бийлени жыйып, Кавказда аскерни башчысы генерал-лейтенант Завадовский бла кюн ортада тюбешиуге хазыр болугъуз деди.

Бир сагъатдан къонакъ юйню аллына тёрт айбат, женгил арба тизилди, алагъа тау бий жыйын жанлады. Орамда ётген-сётген сейир этип къарай эди тау бийлеге: кийимлери – къазакъ форма, алай инбашларында чынлары, сауут-сабалары жокъ, сёлешгенлери да къазакъ тилге ушамай. Кимледиле?

Башха сыфатлы эди эркин кабинетинде таулу келечилени аллына чыкыгъан Кавказда орус аскерни баш оноучусу генерал-лейтенант Завадовский. Жыл санындан жаш кёрюннген, жашауну къыйматын сезген эр киши, байрамлада, патчахны тийресинде кийген омакъ, кёп орденли формасын киймей, бу тюбешиуге походлада жюрюген формасы бла чыкыгъан эди. Кёкюрегинде къауум орденлеринден бла майдалларындан жангыз бири – офицерлеге бек сыйлы орден – Жор (Крест св. Георгия).

Хорунжий Баум Завадовскийни къайсы тау бий бла да энчи танышдыра эди: атын, тукъум атын, къайсы жамауатны депутатты болгъанын... Хар бирине да башха соруула бере, хар жууапны да оюмлай, тау бийни къолун къысып, саламлаша эди, ышара ашыра эди. Кёпню да биле эди Завадовский хар тау бийни юсюнден: къайсы жамауатха оноу этгенин, ненча сабийи болгъанын, къоншулары бла къалай байламлы болгъанын, жер байлыгъын, Къабарты, Гюржю бла сатыу-алыу ишлерин, Кавказда урушну барыууна не кёз бла къарагъанын... Аскер тасхачылары кёп затны билдире эдиле кеслерини генералларына. Жумайны къолун къыса, ышармыш эте: «Багъалы тау бий, патчахны оноуу бла берилген майдалынгы ёшюнюнде нек жюрютмейсе? Ыйлыкъсыннганмы этесе?» – деп сорду. Келемет улуну, не айтыргъа билмей, армау болду. «Ярабий, не бла къогузтдум бу уллу генералны?» – деп сагъышланды.

Завадовский а, кюлмюш эте, тынчайтды: «Аны ючюн абызырама, лакъырда халда сагъыннганма. Экинчи майдал алсанг, бирге тагъарса. Сени жашынг орус тилге, санаугъа, башха билимлеге да уллу эс бурады деп эшитгенме. Алай эсе, экибиз да ыразы болургъа керекбиз».

«Токумайды аны аты – деп жууаплады тау бий, кёлю кё-
тюрюлюп. – Мындан ары да окъургъа, билимли болургъа ити-
неди. Мен аны бу жолдан тыймайма» ... Завадовский а: «Тыйып
да бир кёр», – деп, Шомпалны жанына бурулду, аны бла ушакъ
этерге...

Завадовский бла тубешиу аны алгъыш сёзлери бла бошал-
ды. Таулу депутатла, жюклерин да алып, къонакъ юйде иги
ауузланган да этип, аланы сакълагъан чана фургонлагъа ор-
налдыла. Алларында узун къыш жол.

Юч кюннге арба кериуан 300 километрден артыкъ чана
жолну къыдырды. Жолда кечеге Московская, Преградная стан-
циялада, Грязнухи атлы уллу элде тохтай эдиле: къонакъ юй-
лени аллында арыгъан атланы алышындырыргъа, кеслери да,
ушхууур этип, жылы отоулада жукълап тынчайыргъа. Ёзенни
боран желинден къызылууурт болгъан таулула, къууанганла-
рын букъдурмай, басынган эдиле Новочеркасскны къонакъ
юйюне. Бу сахар Дондагъы къазакъланы ара сахары эди. Тау-
лу депутатланы сакълагъан къонакъбай къазакъла къонакъ-
ланы тизмесин окъугъанда, жангыз да Жумайгъа къыйыкъ
къарай эдиле, къалгъанлагъа уа, несин айтаса, жарыкъ бетли,
ышара, не бла да болушургъа хазыр. Бу болумну сылтауун хо-
рунжий Баум ачыкълап, къазакъ къонакъбайланы тынчайтды,
аланы халларын жаратмай. Сылтау а неде эди? Къонакъланы
къагъыт тизмесинде орусча жазылып эди: «От Чегемского об-
щества – Келеметов Жумай». Къазакълагъа уа «От Чеченского
общества» деп кёрюндю. Чеченлиле бла къазакъла кёп жыл да
мамыр жашаймай, орус аскерни санында уруш этедиле. Алай
эллерини арасында тёзюмлюк да жорюй эди.

Баум былайда къозгъалгъан къонакълыкъ этерге хазыр
къазакълагъа тап ангылатыргъа алай айтды: «Сиз, жюйюс-
ханла, къагъыт тизмеде «Чегемни» чеченнге санагъансыз. Ол а
алай туююдю. Чегем тары Чеченни жерлеринден бек узакъды,
анда тюрк таулуланы бир жамауаты жашайды, орталарында
бир да чечен юйюр жокъду. Ол жамауат Россейге кеси ыразы-
лыгъы бла, ант этип, къауум жыл мындан аллын къошулгъан-
ды, аны себепли тереге кёре къарагъыз къонакълагъа. Аланы
патчахыбыз кесинде Санкт-Петербургда сакълайды».

Жумайгъа осал кёз бла къарагъанла шошайдыла. Тау бий-
ле да къонакъ юйню иги да жылынган отоуларына ашыкъ-
дыла. Новочеркасскны къыш хауасы – ачы сууукъ, орамлары
бузкъаудан бла жабылып, тенгизден ургъан жел жолоучуну
борбайларын кесгенча къалтырата. Ансыз да узакъ жолда абы-
зырагъан таулу жыйын сахар бла танышхандан татлы чайны,
этли ашны, жумушакъ ундурукъну истей эди. Жангыз Афанас-
сьев бла Баум къара ёзденле Келемет бла Хазбийге жанлары ау-

руп, аланы кьоллары-аяклары бузламазча жылы кьолкьапла, аякь кийим излей, тюкеннге чыкьгъан эдиле.

Тау бийле уа, Исмайыл жатхан ундурукъну төгерегин алып, анга болушур мадар излейдиле. Жолда сууукъсурап, энди уа бурун сууун тыялмай, чючкюре эди, терлей, ынчхай. Баум чакъыргъан доктор – арыкьсуу кьарт кишичик, кезлюклери болгъанлай да, кезлерин жарты ачып, Исмайылны бир иегилерин, бир да жауурунун кесини бармакь сюеги бла кьагъа эди, солуу жапысына да эс бура, аузуна сукъгъан градусникге кьарай, арыгъан халда айтды: «Жаным-кёзюм! Бек кьабышханса. Насыпха, кьоркьуулу аурууну эслемейме. Иги да терлерге керексе. Сарымсах да болушур эди, ийисин жаратсанг. Дарман да берейим, кюнден юч кере бир гитче кьашыкь бла».

Докторну сёзюн бёлюп, Баум кьайгъылы сорду: «Доктор! Тамбла биягъы жолгъа атланабыз. Москвагъа ашыгъабыз, заманыбыз жокьду. Бу депутатланы патчах кеси сакълайды. Атланыргъа онг беригиз, дарманынг бла, сарымсах бла». Доктор инбашларын кьагъып, сёз айтмады.

Исмайыл тохтамай чючкюре эди, бурунун терк-терк таза-лай, терлегенин таза быстыр бла сюрте, ич кийимин алыша, дарманын да иче, сарымсахны да ийисгей, чайнай, жута. Эрттенлигине дарман, сарымсах, андан да бек – Новочеркасскда жангыз кьалып, орус патчах бла тюбешиуден кери кьалыргъа кьоркьуу Исмайылны аягъы юсуне турургъа кёллендиргендиле. Эрттенги азыкьгъа саулугъу кьоркьуусуз эди. Кесине базынып, ёхтем кьарай жан-жанына, нёгерлерин тынчайтды. Аны кёлюн кётюре-чёкдюреми, кьатында олтургъан Шомпала, Исмайылны эркелетген халда алай айта эди: «Шуёхум, энди хар ненг да тамамды, жангыз бир затдан сора – манга бурулуп сёлешме. Ауузунгдан сарымсах ийисинг бек кючлюдю. Кьайда да патчахха кьаршы турсанг, ауузунгу ачханлай, тынгысыз этерсе». Аны эшитгенле кими кюле, кими кьарс ура эдиле. Исмайыл кеси эди ол лакъырдыны хазна жаратмагъан...

300 километрден артыкь Матюшенское элге, аллай бир да Воронеж шахаргъа узакь жолну 5 кюннге кьыдырдыла. Жол эки жанына да – чана фургонладан толу, атланы алышыу да – тохтаусуз. Воронежде таулула биринчи кёрдюле бир сейир затны. Афанасьев Келемет бла Хазбийни хамамгъа элтди. Жаммауат хамамгъа угъай. Воронежде бир кьолайлы саудюгерчи Афанасьевни жууугъу эди. Кесини да – уллу юйюню арт арбазында назы томурауладан ишленген, энчи от жагъасы, агъач тапкалары бла бир байтамал хамам. Ичи кьызыгудан терлетген. Бир мюйюшюнде темир чалдишли четенде исси состар ташла. Кьатында – эмен терекден этилген, суудан толу чыккыр. Тау-

лада аллай хамамны кеси угъай, хапары да жокъ эди. Сейир эте кирген эдиле ичине Келемет бла Хазбий.

Хамамны баш тапкасында хорунжий бла саудюгерчи орналдыда, къара ёзденле аладан энишге тапкада. Хамамны ичи асыры къызыгудан чач тюклери жанаргъа хазырдыла, къызгъан ташлагъа суу себилсе уа, аны къызыу тылпыуундан хамамны ичин къалын туман басханча болады. Чыдаялмай, терлегенлери бара, Келемет бла Хазбий чартлап чыкъдыла тыш сууукъгъа, жылы кийимлеге чулгъана. Къатлары бла уа къонакъбайла хамамдан къымыжалай чыгъып, арбазда уллу къар тёбеге таукел секирип кёмлендиле. Терлетген къызыгудан – ачы сууукъгъа! Къара ёзденлени ауузлары ачыкълай къалды бу сейирге. Хорунжий бла саудюгерчи уа къар тёбеден чыкъгъанлай, кийинир орунуна бири бирин къар тугулла бла ышып башладыла, бири бирин эркелетгенча.

Тау бийлеге Хазбий хамамда кёргенин айтханда, аланы: «Астофюрюлла! Акъылларынданмы шашхандыла? Насыбыбызгъа, Баум бла тилманч къонакъ юйде къалгъанлары, патчахны аллына бизни ала жетдирилле. Афанасьевге уа жарсырчады, энди ауруудан төммек болуп жатар», – деп шыбырдагъанланы жаратмады Шомпал. Орус офицерле бла таныш, араларында кёп тургъан тау бий бу хапарланы алай тыйгъан эди: «Мен билгенден, орусда аллай төре жорюйдю: къызыу хамамдан сууукъ къаргъа секирип, анда бири бирин къар бла ышып, жангыдан хамамгъа къайтыу. Аны акъылсызлыкъгъа бош санамагъыз. Бютюн да саулукълу боладыла жашла». Тула шахардан Москвагъа дери тау бийле тюрслеп къарай эдиле Афанасьевни халына: аякъларын юшютген суубуруннга арталлы да ушамай эди, ауругъан жапысы да жокъ эди. Аны къой, менме деген къызылууурт хорунжий тау бийлени патчах бла тюбешиуге хазырлай бара эди.

Къыралны алгъыннгы ара шахарында

Алай бла, къауум кюнден Новочеркасск, Воронеж, Тула шахарлада кёп да турмай, тау бийле Москвагъа жетдиле, анда бир кюннге тохтадыла. Баум Санкт-Петербург шахаргъа темир жолгъа билетлени хазырлауну жумушун кългъа алды, Афанасьев а тау бийлеге Москваны бир-бир жерлерин кёргюзтюрге хазыр эди. Дуниягъа белгили зоопаркдан башлады. Мында таулулагъа арап жомакъладан, таурухладан, хажиликге Мекка-Мединагъа жорюген, башха узакъ жерлеге жетгенледен белгили кёп да кийик жаныуарла бар эдиле: Африканы, Азияны пиллери, сарыуеклери, адам тилни эриклеучю кёп тюрсюнлю тутуй къушлары, асланла, акъ айгула, жилинла, башха-башха

къанатлыла, туюеле, дагъыда кёп тюрюлю жаныуарла. Сурахайны кёрюп, сейир эте эдиле таулула: «Ярабий, бу инчикеаякъ, узунбоюн, башы кёкге жетген хайыуан къалай отлай болур? Исхакъ, муну тилине тюшген аш къарынына не заманда жетер?» Бетсиз маймулла узун къуйрукъларын ёрге тутуп, къызыл уятларын тау бийлеге ачыкълап, тюкюрте эдиле. Гитче кёлде уа базыкъ, томуроула кибик, сарыуекле ауузларын эркин ачып, эски бычхылагъа ушаш жан-жанына айланган жютю тишлери бла къоркъута эдиле.

Москваны орамлары бла танышдырыргъа Баум тау бийлеге юч омакъ карета заказ этгенди да, зоопаркдан атлангандыла. Баум, Шомпал, Исмайыл, Умар – биринчи арбада, къалгъанла – ызындан. Жан-жанында кёре эдиле христиан килисаланы алтын суу ичирилген башларын, суу жагъалада узун кёпюрлени, байланы айбат къалаларын... Артыкъ аууз ачарча зат жокъ эди. Сретенка майданга жетгенде уа, тау бийлени кёргенлерине бюсюремеген халлары ачыкъ эди: адам толу, къычырыкъ ла, арба чархланы къыж-къыжлары, арбачылары огъурсуз сёлешиулери, аш сатханланы кеслерине чакъырыулары... Былайда бир тизгин жокъ эди.

Ингирде Уллу театркъа барыргъа келишген эдиле хорунжийле бла тау бий къауум. «Анда уа не этерикбиз?» – деп сорду Жумай. Анга, башхалагъа да Афанасьев ангылатды: «Айтхылыкъ балет тепсерикди, асламы – къысха жыйрыкълы ариу тиширыула, музыкагъа кёре сахнада тепсейдиле, хойнух халда, жангыз аякъ бармакъларында, чу да этмей. Исхакъ кеси да ыразы, нёгерлерин чакъыра эди оу балет тепсеуге, алай тау бийлени асламы не сылтау бла да барыргъа унамадыла. Бу балет тепсеу Ставропольда ала кёрген «Ромео и Джульетта» операгъа хазна ушамай эди. Бютюн да жарты кийимли, ауузларын да ачмагъан артистле бла. Алай бла таулу депутатланы асламы къонакъ юйде къалды.

Эрттенлигине таулу депутатланы жыйыны Москвада темир жолну станциясына жыйылдыла. Алларында – Санкт-Петербургда темир ызла бла барлыкъ уллу къара паровоз къауум вагонла бла, сары, кёк, жашил бетлиле. Быллай сейир-тамашаны таулула биринчи кёре эдиле. Аладан бири, нек эсе да, хорунжий Баумгъа соруу этди: «Жюйюсхан Баум, айтчы, вагонланы башха-башха бояулу болууну бир магъанасы бармыды?»

– Болмай а! – деп ышарды Баум. – Сарыбет вагонду бек багъалы. Ичинде хар төрт адамгъа энчи отоу; жатаргъа, олтурургъа да – хычыуун, жумушакъ тахталары; төгереги чилле къумачдан; уллу терезеси да жылтырай... Бек сыйлы адамлагъады быллай вагон. Кёк бетли вагонну да хатасы жокъду, алай олтурур-жатар жери алай жумушакъ туююлдюле. Жашилбет

вагонда уа – бири биринден энчи отоула, купеле жокъдула, анда баргъанла бир жыйынчадыла. Вагон сыйсызгъа саналады. Бизге бёлюннген вагон а сары бетлиди. Жашилде уа – тилманчла, къара ёзденле, жол жүгюбюз...

Аны эшитген тау бийле ёхтемлендиле, бетлери жарыдыла. Алай ингир ала къазакъ хорунжий Афанасьев таулу депутатланы Санкт-Петербург шахаргъа жетгенлери бла алгъышлагъанда, сёзлерин чам халда кёрюп, ийнанмадыла.

– Жюйюсхан! Кюлгенми этесе? Ол къалай болады? Москва бла Санкт-Петербургну арасы, сиз билдиргенден, 600 километр чакълы. Нальчикден Новочеркасскга да – аллай бир. Ол жолну уа биз ыйыкъдан артыкъ баргъанбыз.

Афанасьев, ышаргъанын букъдура, мыйыкъларын сылай, жууаплады:

– Багъалы депутатла! Бу паровоз бир сагъатха 100 километр ётерге кючлюдю. Темир жолу – сыйдам, бир тыйгъыч да жокъ. Темир жол сизни Нальчикге дери созулса эди, сиз юйюбюзге юч кюнню ичинде жетерик эдигиз. Москвадан Ара шахаргъа биз шёндю 6–7 сагъатха жетдик. Сиз а ол заманнга ат бла Чегемден Нальчикге жетесиз. Темир жолну магъанасын энди сеземсиз?..

Юч кюн турдула тау бийле, къара ёзденле, тилманчла да Санкт-Петербургну къонакъ юйюнде. Тау бийле хамамдан, парикмахерни мекямындан юслерин-башларын дух сапын бла аямай тазалап, жаякъларын жюлюютюп, мыйыкъларын, сакъалларын, тырнакъларын да къысхартып, тегерекни дух ийисге алдырып чыкъдыла. Уллу кюзюге къарай, кеси сыфатларына ыразы болгъанларын букъдурмай эдиле. Ашдан, жукъудан да тойгъан эдиле.

Баум бла Афанасьевни уа кеч ингирге дери кёрмей эдиле. Эки хорунжий да патчахны Канцеляриясыны, Аскер министрствону адамлары бла, патчахны таулу депутатла бла тубешиуню планын сюзе эдиле. Тау бийлени шахар бла танышдыу программаны уа Канцелярияны таматасы генерал-майор барон Вревский кеси къабыл этген эди. Шахарны орамларын, юйлерин жаяу атлай кёрюу, бир тамаша жерлеге да кириу: «Кабинет восковых фигур», «Залы картин Миссисипи», «Театр-цирк»... Театргъа билетле да келтирген эдиле хорунжийле.

Патчахны депутатла бла тубешир кюнюн, жерин да айтдыла. Къыш дворецини бек сыйлы, патчахны тоханасы тургъан залында 29 декабрьгъа келишгендиле. Империя кесин огъурлу халда кёргозтюрге не мадар да этерге хазыр эди.

Шахарны кёп жерине жетерча, таулу депутатлагъа юч атлы омакъ чанала бёлюндю. Ансыз жетишаллыкъ да туююл эдиле. Тегерекни мылдыжгъы бийлеп, Нева сууну тийресин туман ба-

сып, таулу кьонакъла чаналадан тюшмей, тобукъларын да жюн жабыула бла сууукъдан сакълай, жан-жанына кез жетдире бара эдиле. Ала кеп жерге къарадыла: патчахны Къыш дворецини аллында Сенат майданына, биринчи император Пётрну ат юсюнде скульптор Фальконе этген жез сынына, Кюз терек багчагъа бла Фонтанкагъа, Муслийман межгитге бла Исаак атлы христиан килисагъа, алаамат кепюрлеге... Бир затха да сейир эте эдиле – орамла жанында, юй алларында состар ташдан жонулгъан асыры да кеп аслан эсгертмеле.

Депутатла ангыламагъан затла да бар эдиле: «Кабинет восковых фигур, Залы картин Миссисипи, Театр-цирк, Балет Гризи»... Хауасындан башха шахарны кеп жерин да жарата эдиле таулула, хауасы уа ала суйгенча туююл эди: мылдыжгъы, суулу сууукъ тумандан кюн керюнмей, жунчута эди. Жанлары бла этген-сетген шахарчыланы сыфатларына, жюрюшлерине къарасала да, келленмей эдиле. Жюрюулер ашыгъышлы, къарамлары мутхуз, жууукъ адамын къабыргъа салып, юйлерине ашыкыгъанча. Ышаргъан, саламлашхан, тохтап хапарлашхан жан эсленмей эди.

Кеси юйлерине да тау бийле тансыкъ бола башлагъан эдиле. Патчах бла тюбешиу кюнню сакълай, тау бийле ингирле бла кьонакъ юйде жыйылып, хапарлаша эдиле, кергенлерине, билгенлерине, оюмлагъанларына багъа биче.

– Исхакъ, эс бурдунгму, бу сахар неси бла да эринчекге къалай ушайды, – дей эди Жумай. – Сени бла Нева сууну жагъасында айланнганыбызда бир затха эс бургъанма. Былайны Нева череги тенгизча терен, кенгди, сууну баргъаны уа – шош, жукъу-сурагъан адамча. Бизни Чегем черекге бир да ушамайды. Не да суу жагъада тизилген омакъ, бийик, таш юйлери. Алларында юй башланы инбашларында тутханча чигинжиле – ташдан ишленнген атлантла – эркегырыула, кариатидала – тиширыула.

– Жангыз анымы эслегенсе? – деп, хапаргъа кьошулду Шомпал: – Бу сахаргъа не айтхылы, не сейирлик зат да Пётр патчахлыкъда тюшгенди: архитектура сынла, кепюрле, айбат къалала, тюрю-тюрю музейле, театрла, багъалы суратла, къайсы бирин айтхын... Ингилизли, французлу, италиянлы, немецли эм башха тыш миллетлени иш усталары кеп кюч салгъандыла бу жангы шахарны кьолайлы этерге. Алай кьуралгъанды Россейни ара сахары.

– Не омакъ эсе да, бу сахарда мен жылны жарымын да туралмаз эдим, – деп кьошду Жумай. – Мен тюнене ингирде «Петербуржская летопись» газетни окъуй эдим. Жашым бла, орус сатыгучула бла, кьуллукъчула бла орусча селешгениме бир жангы билим табар магъанада. Ол газетде, мени ич оюмуна билгенча, алай жазылады: «Петербургда эснеп айланыу кесек-

леча, геморройча, безгекча аурууду, не дарманла бла да терк тюзелмеген. Эсней уянады, эсней этеди жумушларын, эсней барады жукъларгъа. Бютюн да бек эсней а – театрда, операда, карнаваллада».

– Бу хапарланы къоюп, кеси болумубузгъа къайтайыкъ, – деди Исхакъ, – Патчахны аллына келгенибизни сыйы-даражасы бек уллуду. Кёп жылла, ёмюрле да озарла, быллай тюбешиу энтта да болгъунчу. Ол игимиди-аманмыды – къадаргъа кёре. Амалыбызгъа кёре халкыбыз кесин тап жюрютсе, кёп азапладан сакъланырбыз, Аллах онг берсе. Артыкъ да ёхтемленмей турайыкъ. Къатыбызда кавказ миллетлени къаууму не чекге жетгенлерин кесибиз кёребиз. «Бир кертме тюбюнде айыу бла бирге жубанма» деген нарт сёз терен магъана бла жюрюйдю. Орус бла ортада «сен сен эсенг, мен да менме» деген жарамаз, кюнню, адам санны, жеринги къытлыгъын да эсепге алсакъ. Алайды да, патчахны да багъалап, берген антыбызгъа кертичи болгъаныбызны да ачыкъ айтып, журтларыбызгъа сау-саламат къайтыргъа хазырланып башлайыкъ. Юйюбюзге, халкыбызгъа тансыкъ болмагъаныбыз жокъду арабызда.

Тюбешиу кюнню аллында депутатла кенгешге жыйылдыла. Алагъа болушхан тилманч Такинов, стол артында олтуруп, къаламын да тазалап, аллында акъ къагъытха жазыу этерге хазырды. Къатында хорунжий Баум аны не жазарыгъын, хар сёзню да бир шарайып ычхындырмазча шатып айтады. Баум бла Такиновну тегерегин алгъан тау бийле сагъайгъан халдадыла. Баум айтады Такиновха: «Жаз! «Директору Свиты Его императорского величества, господину генерал-майору и Кавалеру барону Вревскому». Жаздынгымы? Энди ызы бла: «От депутации горских обществ, прилегающих к Большой Кабарде. Прошение». Бу сёзню энчи жаз, тюбюн да чертле. Кесинг да билесе, быллай къагъытны къалай жазаргъа. Жаз ызындан: «Прибыв в Санкт-Петербург для принесения Государю императору благодарности за милости к нам и изъявления наших верноподданических чувств, мы осмеливаемся представить две просьбы наши, о которых мы утруждали начальство и прежде, до отправления нашего в Санкт-Петербург, и просить милостивого ходатайства Вашего превосходительства о разрешении наших просьб, заключающихся в нижеследующем:

1. Высшее сословие наше до поступления под высокое покровительство российского престола, именовалось «тау бий» (горский владелец), со времени же принесения верноподданической присяги называемся мы старшинами. Не понимая настоящего названия «старшин», мы осмеливаемся просить именовать нас прежним именем «тау бий» – названием, понятным для подвластного нам народа.

2. С постоянно увеличивающимся народонаселением мы чувствуем крайний недостаток в земле, а потому осмеливаемся просить, дабы в распоряжение наше были отданы участки земли, которыми в настоящее время никто не пользуется, находящиеся близ обитаемых нами гор, выше лесов, отделяющих наши племена от владений кабардинцев» ...

Кёп орус сёзню иги ангыламагъанлыкъгъа, бу жазманы магъанасын тапха санап, тау бийле ыразы халда баш булгъай эдиле. Алай, Жумай ауузун ачханлай, къалгъанланы армау этди:

– Жюйюсхан хорунжий! Мен ангылагъандан, биз барыбыз да орус патчахха эртте ант этгенча кёрюнеди бу жазмада. Мени уа кеси халкъымдан башха кишиге алыкъын антым жокъду. Аны бир ангылатсанг эди, мен бу къагъытха къол салгъынчы!

Баум анга жууап бергинчи, хорунжий Афанасьев, олтургъан шинтигинден ёрге туруп, кесек ышара башлады:

– Багъалы старшина! Сен бери кеси атынгдан угъай, Чегем жамауатынгы атындан келгенсе. Сен жаш заманда, 25 жыл мындан алгъа таулу, дюгер жамауатланы келечилери жыйылып, Россей бла ёмюрледе бир болургъа ант этгендиле. Чегем жамауатдан – тау бий Баймурза улу Келмамбет. Аны билмеген, не унутхан эсенг, айыплыса. Жамауатны келечисине ол тийишлимиди? Не да къатынгда сюелген Шомпалгъа – орус аскерни офицерине къара. Ол да къуллукъгъа кире, тийишлисича орус патчахха кеси атындан да ант этгенди... Сора халкъынгдан керими боласа?

Уялгъандан, кесин жерге кёмгенча болду Жумай. Кёзлери мутхузланып, эринлери тауушсуз къалтырай, башын энишге тута, олтурду. Жазылгъан документге къол салмазлыкъ табылмады. Биринчи ол къагъытха Шомпал жанлады. Такиновну къолундан къаламын алып, документни тийишли жеринде, хар харфын да суратлагъанча ызлай, къол салды: «От Урусбиевского общества – подпоручик Шомпал Урусбиев». Аны ызындан Шакманланы Умар, Абайланы Бекбий, Айдаболланы Къайтмырза, Малкъарукъланы Исхакъ, Келеметланы Жумай... Къол салыргъа заман Сюйюнчланы Чапаннга жетгенлей, ол, армау болуп, уялгъанын букъдура, бети да къызара, онг къолуну уллу бармагъын шакъы бояугъа жагъып, къагъытны къол салыныр жерине къысды. Жашау сынаулары болгъан, орусча окъуй-жаза уа билмеген къарт таулула азмы эдиле...

Тюбешу

1852 жыл 29 декабрь. Санкт-Петербург. Нева черекни жанында, аллы Уллу майданнга къарай, Россей патчахны кёп этажлы, кенгнге жайылгъан жашил къабыргъалары, уллу те-

резели, алтын суу ичирилген ызла-сыфатла бла кёзню къамата сюеледи орус императорну битеу дуня билген Зимний двореци. Къууанчлы жыйылыгулагъа, къыралла арада келишиулеге, башха уллу магъаналы ишлеге жораланган уллу залны теринде императорну омакъ тахтасы. Залны эки жаны – адамладан толугу: Россейни министрлери, генераллары, башха оноучу къуллукъчулары, тыш къыралладан келечиле, баш оноучулары юдегилери... Жыйылгъанланы омакъ кийимлери, накъутналмас, алтын орденлери – кёзню къамата.

Патчах тахтаны аллында тапкада ёре сюелип – Россейни императору Николай Павлович. Бетинде арыгъан жапысы эслене эди, алай къайгъылы къадарына аны бойсунмагъанын ким да кёре эди. Краковда, Мажарда, Галицияда, Парижде къозгъалыула, патчах болгъан биринчи кюнюнде декабристлени чабыуулу, Осман империя бла жагъалашханы, Ингилиз бла Франция анга къажау сюелгени ачыкъ болса да, Николай Россейни кючюне базына эди. Шёндю аллына келип, таулу депутатла баш уруп, анга кертичи болгъанларын шагъатлауну да керекли ишге санай эди.

– Къабартыгъа кёншу таулуланы беш да жамауатларыны келечилери Россейни тажына ёмюрде антлы болгъанларын эсде тутханларына шагъатлыкъ эте келгенле! – деп, церемониймейстерни ауазы эшитилди.

Кирирге хазыр болуп тургъан таулу депутатланы къатларына жанлап, генерал-майор барон Вревский тау бийлеге шош айтды: – Киригиз залгъа. Императоргъа къауум атлам жетмей, баш уругъуз. Хайдагъыз, хайт дегиз. Бёрклеригизни да, императорну аллына жетгенлей, тешигиз. ...

Ким билсин, бу арт сёзлени тау бийле эшитмейми къалгъан болур эдиле. Эки тизгин болуп, депутатла залгъа кирип, Николайгъа төрт-беш атлам къала, тохтадыла. Энишге ийилип, баш урдула, сора тобукъландыла.

– Хурметли депутатла! Мен бек ыразыма сизни ара шахарибызда кёрюрге! – деп, ышара айтды Николай патчах, аллында тургъан Шомпал бла Умаргъа тюрслеп къарай. Экиси да ёсюмлю, назик тау бийле, кёкюреклеринде орус майдаллары, Шомпалны офицер чынлары жылтырай... Тынгысыз болгъанларын букъдура, депутатланы къатында тургъан генералла граф Чернышов бла барон Вревский сакъ къарайдыла тюбешиуню баргъан халына. Таулу депутатла уа ол заманда бирча онгъоллары жюреклерине къысып, къарамларын императордан кетермей, беллерине дери ийилдиле.

– Ёрге туругъуз, ким да кёрдю сизни Россейге, аны тажына да кертичи болгъаныгъызны. Сизни халкъны атындан тилегигизни манга билдиргендиле, къысха заманны ичинде аны

оноуун этербиз. Башха айтыр сёзюгюз бармыды? – деп сорду Николай патчах. Зал ол заманда шошайды. Императорну кыбарамы Шомпалгъа тирелди.

Ол а, императорну аллында энтта да тобукъланып, сора ёрге сюелгенлей, хар орус сёзню шатык эшитдирип битеу залгъа, таулу депутатланы атындан сёзюн башлады, таза орус тилде:

– Ваше Императорское Величество! Великий царь России! Мы – твои подданные! Благодарность наших народов мы не можем выразить словами. Пока текут наши реки и стоят наши горы, мы будем так же постоянны и тверды в намерении жить мирно и дружно под защитой Российской короны и всего государства Российского. Мы больше не чувствуем себя запертыми в своих ущельях. Всё больше людей из наших обществ общаются к учёбе, военной службе, разным ремёслам, познавая русский язык, а через него и другие народы. Наверное, наша дальнейшая судьба определится через этот путь. Низкий поклон Вам, Ваше Императорское Величество за время, терпение и понимание, которых мы удостоились!

Шомпал сёзюн бошагъанлай, депутатла бирча тобукъланып, баш урдула Россейни патчахына. Сора Вревский бла бирге залдан чыкъдыла. Тышында сакълагъан хорунжийле Баум бла Афанасьев чабып жетдиле Вревскийни аллына. Баумну: «Сизни Уллулугъуз! Тюбешиу кыалай бошалды?» – деген сорууна генерал барон Вревский, ыразылыгъын букъдурмай, жууаплады:

– Бек иги, хорунжий, аламант!.. Энди артха, Кавказгъа атланыгъыз. Ахшы жолгъа! Алгъа Аскер министерствону канцеляриясына да барыгъыз, ахча кереклигиз бар эсе. Хайдагъыз, ахшы жолгъа...

Жылла да оза барадыла. Тау бий депутатла да журтларына жетдиле, этген жумушларыны юсюнден халкыгъа билдирдиле. Беш да Тау Элни адамы, миллетни Баш Тёresi да тау бий депутатланы Санкт-Петербургда этген ишлерине ыразылыкъларын билдирдиле. Бир замандан Кавказда Эристовну орунуна генерал Грамотин орналды. Малкъарны пристава Хоруевден сора орунуна энди Абисалов келди. 1855 жылны 18 февралында орус император Николай ёледи. Шимал Кавказда Кыбарты бла Малкъар тенг онглары бла Россейни 2450-чи номерли округу кыуралды.

Кёп тюрлениуле болдула. Жангыз да бир таурух тюрленмей жюрюй эди халкыда: «Халкыбызны келечилери – тау бийле, орус патчах бла 1852 жылда Санкт-Петербургда император Николайны тахтасыны аллында тизилип тюбешгенде, аны аллында бёрклерин тешмей селешгенлери».

«МЕН САУЛУКЪДА КИЙИЗЛЕРИБИЗ ТАС БОЛМАЗЛА»

Миллетни энчилигин кӛргюзтген ышанланы араларында аны тилин, адет-тӛресин, маданиятын, тарыхын, кӛлдан усталыгын белгилерге боллукъду. Таулу халкъыбыз кӛчачан да иш кӛллӛюгю, ариу ниети бла белгили болгъанды, аны кӛлдан усталыкъларыны араларында уа энчи жерни кийизле алгъандыла. Абадан тӛлюле аланы турмушларында, кӛууанчларында, бушууларында хайырлангандыла, бусагъатда уа бу хазнабызны сакълау баш магъаналы ишледен бириди. Анга уллу кӛошумчулукъну меценат Локияланы Рашит этеди. Ол эрттегили кийизлени, биринчи чыкӛгъан китапланы, скульптураланы, суратланы, юйде керекли адырланы музейин кӛурагъанды, анда айтхылыкъ адамлагъа аталгъан жерле, тиширыулагъа эм эр кишилеге аталгъан энчи отоула кӛурагъанды.

Локияланы Рашит СССР-ни халкӛ билим берууюню отличниги, СССР-ни Министрле советини саугъасыны номинантыды, «Паритет», «Р-57-Р» кӛурулуш биригиулеге башчылыкъ этип тургъанды арт жыллада, таулу элlege газ эм суу тартыу-гъа уллу кӛыйын салгъан инсанды.

Рашит Локияланы Сюлеменни жашы Жамалны бла Бапыналаны Исхакъны кызы Нафисатны уллу юйюрлеринде Къыргызда 1954 жылда туугъанды, сабийлени араларында абадан болуп, гитчеликден да ишлерге юйренгенди.

Жамал темирчи эди, кӛарыулу, уста кӛоллу, гюрбежиде ишлегенди. Кӛчгюнчюлюкде Орта Азияны гиря спортдан чемпионатында хорлагъан биринчи таулу болгъанды. Анасы уа 1945–1946 жыллада уруш да алыкъа тынгылы бошалгъынчыгъа, алыкъа сюеги кӛатмагъан 15–16-жыллыкъ кызы сабий, ол заманда, ач-жалангач болса да, жигер ишлегени ючюн, эки жылны ичинде эки майдал бла саугъаланнганды.

Огъурлу ата бла ана ол кӛыйын жыллада тогъуз сабийни ёсдюргендиле – беш жашны бла тӛрт кызыны, жаннетли болсунла. Алагъа бушуу сынаргъа да тюшгенди – 35 жыл мындан алгъа аварияда бир жашлары ёлгенди. Кӛалгъан сабийлери сау-саламатдыла, хар бирини да – тынгылы юйлери-жерлери, жашаулары, юйюрле кӛурап, сабийли-туудукъълудула.

Локияланы юйюр халкъ бла бирге, халкъдан артха къалмагъанлай, озуп да кетмегенлей, алай жашаргъа кюрешгенди. Жарлылыгъын букъдургъан бай болмаз дегенлей, абадан быйыл кийген кийимин тап сакълай, экинчи жыл аны кичиси кие, жумушладан къачмагъанлай, эринмей-талмай, бир бирге болуша, аякъ тирегендиле, айныгъандыла. Ол жыллада адамланы аралары къаршыракъ эди, бир бирге къайгъырыу да – анга кёре. «Бирге уруна, къоншугъа керек болгъанда, анга болушуп, къоншу келип, бизге болушуп, ма алай бла ёсгенбиз, жашагъанбиз. Кеси заманында элибизни башчысы Отарланы Магомет: "Уллу къазанда бишген эт чий къалмайды", – деучю эди. Эгеч-къарындаш – кёп, къарт анабызны, къарт атабызны кёз алларында, аланы насийхатларына къулакъ сала, осал къылыкъладан кери тура, акъыл жыйгъанбиз», – деп эсгередиди Рашит.

Нафисат тийреде огъурлулугъу, намысха къатылыгъы, сабырлыгъы бла белгили болгъанды. Жашы Рашит иш бла кёп жерлеге баргъанды, сора къышда окъуна Израильден, Египетден жангы картоф, нашала не да бадыражанла алып келсе, къоншуларына чыгъармагъанлай, кеси хант къанганы артына олтурмагъанды. Бир кере уа Рашит жыйырмагъа жууукъ пропан баллонла келтиредиди, ол заманда газ элlege тартылмагъан эди. Эки ыйкъыдан юйюне къайтса, арбазда эки-юч баллондан къалгъаны жокъ. Аланы къайдагъысын соргъанда, анасы: «Сени ишинг келтирирге эди, мен а тийреге юлешдим. Бизде артыгъы болуп, къоншула уа баллонлары жетишмей къыйналсала, ушаймыды? Биришер баллонлары болуп, ол да бошалып къалса, апчырла. Экишер болса уа, бири тауусулургъа – бирси бар», – деп жууауаплагъан эди. Не да Финляндиядан кирит алып келгенинде, аналары, тийре не айтырыкъды, биз аладан жабылгъанча деп, аны салыргъа къоймагъан эди. Бир бирге кирип, юйде адам болмаса да, кирген адам артда къайтарырма деп, керегин алып кете эди. Ол ниетледе ёсдюргенди Нафисат сабийлерин, миллетден, жамауатдан башха болгъанны айыпха санагъанды.

Аталары да Къыргъызда не мында ишден айырылмагъанды, атына да темирчи Жамал дегенден башха айтмагъандыла. 80 жылы толгъанында да, юй артда жапманы тубюнде кесине гитче гюрбежичик этип, анда кюрешгенди. Ала экиси да терен къартлыкъгъа дери жашагъандыла.

Кёнделенде ёссе да, Рашит Къыргъызда тургъан кезиуон да унутмайды, миллет жерине къайтханда, алыкъа сабий болгъанлыкъгъа, ол жашагъан элчиклерине бюгюн барса да, тургъан юйчюклерин табаллыгъын айтады.

Мектепни бошагъанлай, Локия улу, 1971 жылда Нальчикде Къабарты-Малкъар къырал университетге кирип, инженер-къурулушчу деген усталыкъны алгъанды. Ол заманда окъууну

бошагъанлай, къырал ишге жибергенди, суйген жеринге барып къалалмай эдинг. Алай эм кѣп балла алгъанлагъа болгъан ишчи жерледен кѣллерине жарагъанны сайларгъа эркинлик берилгенди. 52 адамдан баллары бла 2–3-чю жерледе болгъаны себепли, алай онгу Рашитни да болгъанды. Аны хайырланып, жаш адам «Къабмалкъпромстройну» сайлагъанды, биринчи кюнден окъуна Терс-Къолда «Су-9» къурулуш управленияда урунуп тебирегенди.

Къурулушчуну усталыгъын а сабий заманындан тийреде адамла барысы да къадалып юйле ишлегенлери, ол сейир, ариу кѣрюнюп сайлагъанды. «Балчыкъ малтап, саман кирпичле этип, терк юйюбюз болса эдик, сабийлерибизге журтла къурасакъ эдик деп, жигер халкъыбыз ол талшыныуда кюрешгенди. Къарап анга, жаратып, ким биледи, кесими да юй ишлерге деген акъылым болур эди, ма алай тохтагъанма бу усталыкъда», – дейди Рашит.

Терс-Къолда иш тынч туююл эди: сууукъ, къар терен жауа, курт юзюле, ырхыла да келе. Анга къарамай, анда къурулушчула тынгылы, табийгъат болумлагъа чыдааллыкъ мекамланы сюегендиле, КПСС-ни ара комитетини дачасы да аланы санындады.

1983 жылда «Къабмалкъпромстрой» трестни башчысы Виктор Иванович Попович, Рашитни ЦК-ны дачасыны къурулушунда эслеп, Тырнауузгъа баш инженерни къуллугъунда республикада эм уллу управлениягъа жибереди. Юч жылдан фахмулу жаш анга башчылыкъ этип башлайды, алай артда къырал бузулуп тебирегенди, тамблагъы кюнню сагъыш эте, Нальчикге кѣчеди, мында да къурулуш управление къурап, анда ишлеп турады.

Миллетини къайгъыларын кѣре, къолундан келгенича, болушургъа кюрешеди. Ол кезиуледе таулу эллерибизде адамларыбыз газлары болмагъанлай къыйналып тура эдиле. Газны тартырча къауум къурап, аланы бир жарым жылны юйретип, керекли къагъытланы да жыйышдырып, газ салып тебирейди. Жангыз таулу элlege угъай, къабарты, орус журтлагъа да. Республиканы бир 70-ге жууукъ процентин аны къолундагъы управление салгъанды десек, ѳтюрюк болмаз. Аны ызындан а эллилени, суу тап келмей, апчыгъанларын кѣрюп, Лашкутада, Бедикде, Хабазда, Кичибалыкъда, Огъары Малкъарда, Кѣнделенде эм башхала жерледе тауладан суула кеслери аллына келиригине къарайды.

– Кийизлени жыяргъа оюм къаным бла бирге келгенди десем, ѳтюрюк айтмам, – дейди Рашит. – Жыйымдыгъымдан бир къауум кийиз мындан Къыргъызгъа барып, артха къайтханладандыла. Холам жанындан келген бир кийизими, Ростовдан келген алимле тинтип, анга 240 жылдан кѣп болгъанын тохташдыргъандыла. Сора аны не жашырынлыгъы барды, таулуну жа

шауу ёмюрю малчылыкъ бла байламлы болгъанды. Жер аз эди, алай ата-бабаларыбыз ол аз жерни да хайырлана билгендиле. Сёз ючюн, Заюковдан ары къарагъанда, Кёндеден башы битеу дыркъыды, алада мирзеу ёсдюрюлгенди. Алимле айтханнга кёре, аны битеу дуния да белгилейди, Кавказны бирси халкълары бла тенгleshдиргенде, таулулада мал барысындан да кёп болгъанды. Таулула аны тийишлисича хайырлана да билгендиле: этин ашагъандыла, сютюн ичгендиле, бишлакъ, айран жарашдыргъандыла, терисинден, жюнюнден кийимле, чабырла, тонла, жамычыла этгендиле.

Кийиз а, керти да, кёп жумушха жарагъан алаамат затды. Биченнге баргъанда, аны юсюнде аш-суу жайгъандыла, жукълагъанда, солугъанда, юсюне жатхандыла, тюрсюнлю бояула бла жасай, юйледе къабыргъаланы жылытыр муратда, ариулукъгъа деп да такъгъандыла, бернеге салгъандыла.

Кийизле халкъны маданиятын, тарыхын ачыкълайдыла дерге боллукъду. «Былай къарасам, аланы ма бу ол аууздан, бу бирси ауузданды деп айыралама. Бир къауумун кёзлерими жабып окъуна суратын этип берирге къолумдан келликди. Кийизле – уллу байлыкъды», – деп чертеди Рашит.

Локия улу оюм этгенича, кийизлени ийлегенде, тиширыула кёп тюрлю сагъыш этгендиле: жашауларында неге жетишдиле, нени ычхындырдыла, жылла кетип баргъанларыны, кимни ата-сы, кимни баш иеси урушда ёлюп къалып... Ол ала хайырланган бояуланы тюрсюнлерине, салыннган оюнлагъа къарагъанда ангылашынады. Керти да, кийизле барысы да омакъ туююлдуле, аны сылтаууу уа ма андады. Тамгъаланы юслеринден айтханда, эрге чыгъарыкъ къызыны бир тюрлю оюуу бола эди, юйдегилини – башха, жашауда башха магъаналы затла болгъанда, анга кёре, оюула салгъандыла, тюрсюнлени сайлагъандыла. Бош бояула хайырланылып къалмагъандыла, аны туура омакъ этер умутда угъай, ала халкъны жазыуу, жылдан жылгъа, ёмюрден ёмюрге сакъланырыкъ шарты болгъанларын ангылап. Суратларын салышдырсанг, революциягъа, Уллу Ата журт урушха дери, Къыргъызда, кёчюп келгенде, артха къайтханда – ала барысы да башхадыла.

Биринчи кийизни Рашитге, сабий заманында школгъа баргъанында, 1961–1962 жыллада къарт аммалары саугъалагъан эдиле. Мектепни тауусханда, окъуугъа киргенде, усталыкъ алгъанда, юйюр къурагъанда да, саугъагъа кийизле берилип, аланы санына къошула баргъанды. Жаш адам болгъанлыкъгъа, ол аланы багъалай билгенди, магъаналарын ангылагъанды. Музейде жыйышдырылгъан кийизлени юсюнден айта, Рашит ала юч амал бла – бичген, жыйгъыч эм ийленнген – этилгенлерин айтады.

– Ийлеген кыйынды, алай эсе да, бу амал бла жарашдырылгъанла кёзге илинедиле, башхадыла. Кёчюп келгенде, къарт анам Бапыналары Шахий апсынлары бла арбазда этгендиле кийизлени. Арбазлада ол заманда плитка жокъ эди, топуракъны сыйдамлап, ишге алай киришгендиле. Оюуланы салсала, аны тюбюнде чий жайгъандыла. Уллуракъ адам юсю бла барса, жүню тепдирип кёояргъа боллукъ эди да, ары сабийни жибергендиле. Къзумгъандан исси сапын сууну бирча, тахталагъа сепгенча, къуяргъа керек эди. Исси суудан кёпчюп тургъан жүн чёкгенди, чёкгенден сора, аны чулгъан-ийлеп, чулгъан-ийлеп, хар чулгъагъандан сора, ол уллудан уллу, ауурдан ауур бола баргъанды, ма ол халда аны саулай да чулгъап чыгъарыргъа керек эди. Орта ёлчемли бир кийизни бу амал хазырлар жүчюн, бек азындан бир жүч-тёрт күн тёрт тиширыу жүрешгендиле. Ол тиширыула, мени эсимдеди, кыйыналабыз деп эслеринде да жокъ эди. Тохтагъыз, бир аууз тийдиригиз, азыкъ ашап, алай бардырыгъыз ишигизни дегенлеге, угъай-угъай мынга кёошайыкъ деп, ишни аягъына чыкыгъанчы тынчыкъ тапмагъандыла. Бичген кийизни бир адам кеси окъуна жарашдырып чыгъаллыкъды, бютюн да бусагъатдагъы техника амалланы хайырланса.

Жыйгъыч амал барындан да тынчды – тюрп къатха бичилген суратны жайып, юсюнден тигип болгъандыла.

Бичген кийизлени жарашдырыуну кеслерини амаллары болгъанды. Аланы къабыргъада тагъылып туруп, бир жаныны бети онгса, бирсин бурурча, анга да сырмасын салып, айландырып такыгъандыла, алай бла ол жангыча болуп къала эди. Бусагъатда аланы Къарачайда, Ингушда, Дагъыстанда дагъыда бир къауум жерде этип башлагъандыла. Башха жерледе эски кийизле артыкъ къалмагъандыла, бизде уа, Рашит билдиргенича, 100-ге жууугъу сакъланып турады.

Кийизлени сакъларгъа Рашит, мен саулукъдан бу усталыкъ ёлмез деп, кесине 25 жыл мындан алгъа борч салгъан эди. Ол сёзюне кертичи да болгъанды, музейде аланы иги кесеги жыйышдырылгъанды. Бюгюнлюкде Огъары Бахсанда, Огъары Малкъарда, Бабугентде, Чегемде артельчикле къуралгъандыла. Андан тышында, Рашит айтханыча, бир къауум тиширыу аны магъанасына тюшюнюп, бу усталыкъны жангыртып тебиригендиле. Юлгюге, Бабугентден устаз Бёзюланы Маржан окъуучуларын жүнден суратла ишлерге жүретеди, аланы къауумун музейге да саугъалагъанды.

Дагъыда ёхтемленирча бир шарт – Россейни почтасы «Войлочный ковёр. Бичилген кийиз» деген жазыуу бла кийизни сураты салынган марканы чыгъаргъанды, ол таулу тилде жазылгъаны да уллу магъананы тутады.

Музейде бир кѳауум суратчыларыбызны ишлерин да кѳрүргѳ боллукѳду. Араларында кѳзгѳ Акѳкѳызланы Якубну сураты илинеди, аны тышында кепни да ол кеси кѳолу бла ишлегенди.

Шахмырзаланы Саидни кезиүлү юбилейине жораланып мюйюшчюк да кѳуралгѳанды. Анда Саид кеси жазгѳан, сора башха жазыучула бла бирге жарашдыргѳан китаплары салынырыкѳдыла. Шахмырзаланы Саид биринчи таулу совет устаз эди, 16 жылында, революция башланганлай, жаш адам Булунгуда мектепни директору болуп тургѳанды. Анда алыкѳа кѳп сабий окѳумаса да, ол жууаплы иш эди. Медиреселеге барып, Кѳырымда, башха жерледе билим алгѳанды, Ленин атлы окѳуу городокда окѳутханды, Отарланы Керимге, Кѳулийланы Кѳайсыннга лекцияла бергенди. Урушха дери Ленинни орденине тийишли болгѳанды, урушха кѳатышып, андан жаралы болуп кѳайтханды. Аны эсегере, жарыкѳландырыу, жазычулукѳ ишге салгѳан уллу кѳыйынына ыспас эте, музейде энчи жер жарашдырылгѳанды.

Энчи жерни халкѳны деменгили адамларыны талайыны бюстлары аладыла: Отарланы Омарны, Кѳулийланы Кѳайсынны, урушда жигитлик кѳргюзтюп, кѳыралны буйругѳу бла сыйлы ат берилмегенликге, анга тийишли болгѳан уланларыбызны, Мѳчюланы Кязимни, Кѳудайланы Мухтарны, Энейланы Тимурну, Залийханланы Михаилни, Уллубашланы Мутайны, гѳежефле-рибизни эм башхаланы. Аланы араларында Хрущѳвну бюсту да барды. Рашит белгилегенича, анга бу сый халкѳыбызны жерине кѳайтаргѳаны ючюн бериледи.

Бюстланы ичинде философия магѳананы тутханы да барды. Анда сабийчик кѳарт аппасыны инбашларына олтуруп турады. Сабий кеси аллына сабийди, кѳарт да кеси аллына кѳартды. Ала бирге болгѳанда уа, кѳарт аппасы туудугѳуна дунияны кѳргюзтеди, узакѳдан бизге кѳаллай жылла келлик болур деп сакѳлайды, сагѳышланады. Мында кѳартлыкѳ бла жашлыкѳ, жашау сынам бла жаш жүрекни учунуулугѳу бир бирге кѳалай кѳаршы болгѳанлары туура этиледи.

Бир кѳабыргѳаны ата-бабаларыбыз турмушларында хайырланган ташла аладыла, араларында мирзеуню уугѳанла, кѳол тирменле...

Школ жылларын эсгере, Рашит устазларына, ала окѳуучуларын ѳз сабийлерича кѳргенлерин, алагѳа уллу хурмет этгенин билдиреди. Энчи уа оруслу устазланы юслеринден айтады, ала бек кючлю, билимли болгѳанларын да белгилейди.

Окѳургѳа уа Рашит сюйгенди. Химиядан, физикадан дерс бара тургѳанлай, партаны ачхан кѳангачыгѳыны жепичигини тюбюнден Джеймс Фенимор Куперни, Жюль Верни, Джонатан Свифтни эм аллай башхаланы чыгѳармаланы жашыртын

окъугъанды. Устазла ол хыйласын эслеп, кѣп кѣре мюйюшге салгъандыла. Рашит ойлагъаныча, китапны окъугъан адам тин жаны бла байлыкъланады, ич дуниясын, жашаугъа къарамын башха жерледе болгъаны бла тенгледиреди. Анда жазылгъаны тинте, аны бла келиширге-келишмезге да болады, мен аны жигитини орунуна къалай этерик эдим деп сагъыш этеди.

Китапны окъуй, инсан дунияны танийды, аны кѣз къарамы къуралады, сагъыш этерге юйренеди. Миллетибиз а билимге дайым да, бютюн да уа кѣчгюнчюлюкден сора итингенди. Революциягъа дери китапларыбыз арап харфла бла жазылгъандыла, ала аз болгъандыла. Медиреселеде иймамла сохталаны жангыз да Къуран окъутуу бла чекленмегендиле, илмула бла шагъырей этгендиле. Артада 20-чы ъмюрню 20-чы жылларындан башлап, урушха дери латин харфла бла хайырланганбыз, ызы бла орус харфлагъа кѣчгенбиз. Кѣчгюнчюлюкде оюлгъан юйледе кѣп китап жокъ болгъандыла, иги кесеги кюйдюрюлгендиле.

Орта Азиядан къайтханда, Уфадан, Къазандан, Якутиядан тюрк къатыш миллетле болгъан жерде сакъланган китапланы, кѣп болмаса да, биришер экземплярнын жыяргъа кюрешгендиле. Андан сора жангыдан жырла жазылып, китапла басмалангандыла. Сѣзлюкле жарашдырылгъандыла, 1996 жылда аланы биринчи тому чыкъгъанды, 2002 жылда – экинчиси, 2005 жылда уа – ючюнчю тому. Рашитни бла бир къауум инсанны къошумчулукълары бла ючтомлукъ сѣзлюк жыйышдырылып чыгъарылгъанды. Ала билим бериу учреждениялагъа, мектеплеге юлешингендиле, Къарачайгъа 448 комплекти ашырылгъанды.

Алай бла, тюрк къыйырадан, андан-мындан китапла къайтарылынып, бусагъатда Нальчикни ара китапханасындан бурун заманладан жюзден артыкъ латин харфла бла жазылгъан китап барды, ала биришер экземплярдыла. Рашит алгъаракълада аланы, Махачкъалагъа элтип, цифрагъа тюшюргенди, жангыдан чыгъарырча этгенди. Кѣрмючге ала, дагъыда Глашланы Ахмат, Биттирланы Тамара берген революциягъа дери 1909-1915 жыллада чыкъгъан 5-6 китап да салынырыкъдыла, Къыргъызда басмаланган биринчи эки китап да мында жерлерин табарыкъдыла, ол санда уа 1957 жылда чыкъгъан «Бирге жырлайыкъ» деген жыйымдыкъ да.

Музейде «Минги-Тау» журналны, «Шуѣхлукъ» альманахны 1958 жылда басмаланган биринчи номеринден башлап бюгюннге дери чыкъгъан битеу номерлери жыйылгъанларын да белгилерчады. Андан тышында, Рашит битеу таулу авторланы китапларын жыйышдыргъанды. Революциягъа дери жарашдырылгъан карталаны излеу бла байламлы да уллу ишле тамамланадыла, алагъа кѣре, жер атланы алгъыннгы атлары тохташдырыладыла.

Музейни экинчи къатысында уа эки уллу зал бардыла. Анда тиширыулагъа аталгъан бѐлюмюнде бешик, Къыргъызгъа барып, андан бери къайтхан «Подольск» тигиучю машина, унудрукъ барды, къабыргъада кийиз тагъылыпды. Кѐп аммала, артда туудукълагъа айтханларыча, тигиу этгенлерини хайырындан сабийлерин ачлыкъдан сакълагъандыла. Бешиклеге азындан 60 жыл болады, аланы бирин Рашитге къарачайлы тиширыу, сабий заманында аны ары бѐлегенлерин айтып, саугъалагъанды. Къабыргъаны бирси жанында революциягъа дери къанжалдан ишленген кюзгюсю бла тапкачыкъ турады, аны эшиклери жабыладыла. Аны музейге Биттирланы Тамара берген эди, кеси заманында аны бла аны аммасы хайырланган эди. Арлакъда жыйрыкъланы кѐребиз, аланы кѐбюсю къол бла тигилипдиле, алай эсе да, тигиу ызлары, машинка бла тартханча, тюздюле. Аланы тиширыула кюмюшден этилген тюймеле, бел баула бла жасагъандыла. Аланы жарашдырыу къыйын жумуш эди, кеслери да бек багъалы болгъандыла. Музейдеги комплектледен бири эм эскиледенди, революциягъа дери этилгенди. Аны жанындагъы жангыды, мельхиор къатышы барды.

Уруш бла кѐчгюнчюлюк миллетни тарыхында, къадарында ызны къойгъандыла. Аны юсюнден Акъкъзланы Сияраны суарты хапарлайды. Анда къарт анасы жашын, жаш келин эрин, эгеч а къарындашын сакълайдыла. Кѐзлерин, бетлерин ачыу басса да, жюреклеринде ышаныу къарыу бергенчады. Алай бла залда озгъан ъмюрледе таулу тиширыуланы турмушларын, сабий ъсдюргенлерин, юйлерин къалай тутханларын, неге къууанганларын, неге жарсыгъынларын кѐресе.

Эр киши залда уа, эм алгъа, къамаланы эслерге боллукъду. Эркегырыу мюлкюн, юйюрюн да сакъларгъа керек эди, аны ючюн а сауутла бла уруш этерге уста болгъанды. Былайда бичакъла, къамала, къалкъан, окълары бла садакъ, къаяда бузну ууатырча кереги бардыла.

Ортада юй, терезе, эшик ишлегенде хайырланылгъан затла салыныпдыла, гюрбежиде ишлерге керекле, агъачны жоннган бичакъ, безле, къой къыркъгъан къыптыла, къыйырда – сау агъачдан ишленген чыккырла, тегенеле, челек, уллу къошун да турадыла. Челеклени бирине 200-ден аслам жыл болады, аны оюулары окъуна сакълангандыла, аланы хар бирини кесини энчи магъанасы болгъанды. Булунгуда 2 минг жыллары толгъан быргъыла табылгъандыла, аланы да бир къаууму бери келтирилликди.

Таулу, малчылыкъдан сора да, кѐп зат бла кюрешгенди. Ол санда уа чибинле тутханды, бал чайкъагъанды. Кийимни жюнден этгенди, чабырларын териден жарашдыргъанды, мал союлгъанда, башда сагъынылгъаныча, бир зат да зыраф болмагъанды.

Терини ийлеп жарашдырырча, агъач керекле хайырланылгъандыла – ала барысы да залда кёргюзтюлюпдюле.

Уруш эки фронтдан къуралады: сауут-саба бла къазауат этген фронт эм урунуу фронт. Аммаларыбыз, аналарыбыз ма анда, ач-жаланнганч болуп, Къыргъызда чюгюндюрде, мамукъ бахчалада ишлеп, алай жууукълашдыргъандыла хорламны. Ала да тийишлидиле эсгертмеге деген акъылда Локияланы Рашит Кенделеннге кирген жерде эсгертме салдыргъанды.

«Ара сахарыбызда, бир къауум районлада да ёчюлмезлик отла бардыла, – дейди ол. – Аны юсюнден сагъыш эте, кишини къыйынын да къошмагъанлай, элге бурулгъан жерде ёчюлмезлик отну салыргъа эрттеден да эсимде эди. Районну ол заманда башчысы Залийханланы Къаншаубийни ыразылыгъын алып, 2020 жылда 9 майда, Уллу Хорламны 75-жыллыгъына атап, ёчюлмезлик от жандырылгъанды. Къуру эр кишиле угъай, тиширыула да урунуу фронтда ишлегендиле, аны энчи алагъа жоралагъанма.

2025 жылны майында Къарачай миллет журтуна къайтхан кюннге атап, Рашитни башламчылыгъы бла отну къатында, Къулийланы Къайсынны назмусундан "Первой пулей на войне любой поражают сердце материнское" деген тизгинлери жазылып, таш салыннганды. Мен кесими борчлу сунама бу ишлени этерге, кийизле, китапла жыйгъаным да аны ючюндю.

Эр кишини жыл саны бир къауум жылгъа жете келсе, былай артха къарап, не этген эдим, къалай этген эдим, жангыдан аны къалай этер эдим деп сагъыш этеди. Арт 20 жылда кёп тюрлениуле боладыла, аны ючюн адамла тамблагъы кюнден не сакъларгъа билмейдиле. Былайда бек башы, къарангылыкъгъа берилмей, билимге итинирге, алгъа барыргъа кереклисин айтыргъа сюеме», – дейди Рашит.

Рашит Шахмырзаланы Саидни къызы Лейля бла юйюр къурагъанды, ала эки жаш бла бир къыз ёсдюргендиле, барысына да бийик билим бергендиле, бюгюнлюкде туудукъларын ийнакълайдыла. Рашит сабийлерини аракъы, тютюн ичмегенлери, керексиз жумушлагъа къатышмагъанлары, бет жарыкълы уруннганлары бла ёхтемленеди. «Инсан, юй болама деп, атасындан бла анасындан, къартларындан юлгю алып, алай къурайды жашауун. Тийреде миллетинг, элинг бла жашап, башхаладан къарыусуз болмазгъа кюрешип, зарланып угъай, иги болайым деп, эришип, ариу ниет тутуп, алай оздурургъа керекди кюнлерин. Артха къарап, тийишлисича жашаялдыммы, къарыусузума болушдумму заманында, сабийни къууандырдыммы, садакъа узатдыммы деп сагъышланыргъа...» – дейди ол.

КЪУЛЧАЛАНЫ Зулфия

ДИНИ ДА, ТИНИ ДА ТАЗА

Бердиланы Алийни жашы Исмайыл 1954 жылда Къзахастанны Сайрам районунну Белые Воды деген элде туугъанды. Атасы Алий, анасы Зубайда беш сабийни – таматарлары Исмайыл – ёсдюрюр ючюн, кече-кюн демей кюрешгендиле. 1957 жылда битеу кёчгюнчю халкъыбыз бла бирге Къарачайгъа къайтхандыла. Ючкекенде, ызы бла Первомайский элде орналадыла, орта школну да Исмайыл анда бошайды. Элден узакъ болмай эл мюлк усталыкъгъа юйретген техникумну (бусагъатда профессиональный колледж) 1974 жылда тауусады, жыл саны жетип, аскер къулугъун толтурургъа да атланады. Андан къайтханда сора, жигит жаш, не ишден да артха турмай, таксопаркда кюрешип башлайды.

Ол заманлада областъдан бир ненча жаш адамны Бухарагъа медиреседе окъургъа ашыргъанларын эшитип, жаш окъургъа тартыннганын билдиреди, атасы бла анасы не да этип, жашларын ары орнатыргъа онг табадыла, кёп да турмай, къагъытларын жарашдырып, 1982 жылда окъуугъа ашырадыла. Битеу Совет Союзда жангыз бир медиресе бар эди – он алтынчы ёмюрде къуралып, 1920 жылгъа дери ишлеген «Мири Араб», Орта Азияны эм сыйлы мекамларындан бириди. Исмайыл да анда дин билим алып башлайды. Арап тилге, намаз къылыргъа да анда юйренгенди. Анда алты жыл окъуп, 1988 жылда Ташкентде «Аль-Бухари» ислам институтну бошагъанлай, 1992 жылда Каирде «Аль-Азхар» университетге да киреди.

Берди улу окъуу заманын жашаууну эм насыплы жыллары болгъанын энчи чертгенди, аны суйюп сагъыннганды. «Адамгъа ислам динни билгенден, тинтгенден уллу насып жокъду, билимсизликден уллу жарлылыкъ да жокъду», – дей эди кеси да. Сора Къуранда жазылгъаннга кёре, Мухаммат файгъамбар (С. А. С.) биринчи эшитген сёзлерин эсинден кетермегенди: «Битеу дунияны жаратхан Аллахынг ючюн окъу» (Къуран. 96:1). Абу Шайх айтхан хадисге кёре: «Билим – исламны жаныды, динни тутуругъуду», Берди улу Исмайыл да, ол жолну кеси сайлап, ёхтем жюрюгенди, алгъан билими бла жашауунда, магъаналы ишинде да алапат хайырлана билгенди, аны бла тохтап къалмай, билимин кюнден кюннге ёсдюре баргъанды.

Аны бла бирге, адамны жашауунда эринмей ишлей, къолу, саны бла хайырлана, урунуугъа кесин бере билгенини кереклисин да чертгенди. «Сабийлени, жаш тёлюню ишлерге юйретигиз, аны да алай юйретигиз – адам ишин суйюп, къууанып башларча, этгенини магъанасын ангылап, ахырында да ыразы

болурча», – деп ангылатханды. Гитчелигинден не жумушдан да артха турмай, кесин жараштырып, не иште да тири суюле билген адам окъууда, динде, жашауда да алчы боллукъду, не кыйынлыкъга да чыдарыкъды, аны ангысы кенг, жүреги уа Аллахны сёзюне да, аламны жорукъларына да ачыкъ боллугъуна Исмайыл хажи толу ийнанганды. Жаш төлуге да эм биринчи илмуланы тинтирге, ишин бардыра, адамлагъа, жамауатха жарай, болуша, хайыр келтире жашаргъа юйретгенди.

Исмайыл хажини жашау жолу да, иши да сёзюнден айры болмагъанын көргюзтеди. Атасына-анасына болуша, бир кюнүн ишсиз ётдюрмегенди. Бухарада, Ташкентде окъугъан заманларында окъуна Кавказдан баргъан шуёхлары бла бирге гектарла бла мамукъ жыйып, биринчи болуп тургъандыла. Студент жашла, кеслерине амал табып, жумушха жарай, анда жашагъан узбеклиле бла татлы жашап тургъандыла. Берди улу былай эсгере эди: «Окъугъан заманда кыйыныракъ жашагъанбыз. Биз, студентле, къарыуубуз көп болгъанлыкъга, къарыныбыз – ач, ахчабыз – аз. Узбеклиле къойну сойсала ичин, башын-аягъын сызып къоя эдиле. Алагъа сейир эте кетип, зырафлыкъга тёзмей, барып, эндиги жол къойну башын-аягъын бизге берирча ангылатама. Ол кюнден сора кеси кълум бла этип, жашланы сохта-жёрме бла, бишген баш-аякъ бла сыйлап тургъан эдим».

1989 жылда иймам хатып къллукъда Ючкекенни межгитине келеди. Ол жылда Къарачай-Черкес Республика бла Ставрополь тийрени муслийманларыны жыйылыуунда оноу этип,

Дин ара кѳуралады. Берди улуну билимлигин, жамауат иш-леге тири кѳатышханын, дин жаны бла не сорууну да тынгылы тинтиригин чертип, арагѳа башчылыкѳ этерге айырадыла. 1991 жылда муфтий атха тийишли болуп, Кѳарачай-Черкес Респуб-лика бла Ставрополь тийрени дин управлениясына башчылыкѳ этгенди. 2010 жылда Ставрополь айырылып, кѳуру Кѳарачай-Черкес Республиканы дин управлениясында дуниядан кетгин-чиге дери кѳулукѳ этип тургѳанды.

Исмайыл хажини анда башчылыкѳ этген кезиу бек кѳыйын заманлагѳа тюшгенди. Дуния тюрлене, кѳырал чачыла, Шимал Кавказны дин управлениясы да бузулады, экстремизм жайыла башлайды. Жаш тѳлюню ангысын бузгѳан жашырын жазуула, кѳогѳузтуучула, терсине бурургѳа кюрешген аманлыкѳчыла да кѳп боладыла. Динни ариулугѳун бузмай, муслиманланы тюз жолгѳа салып, аланы бирикдирир мадар тапмай амал жокѳ эди, аны амалтын жангы кѳурамла керек болгѳаны, аланы да терен билимли, дин ахлуланы араларында сѳзю ѳтген, кѳырал ишден да ангылаулары болгѳан жашладан кѳуралыргѳа керек-лиси шарт эди. Ол ишге уа Бухарада окѳугѳанла аламат келише эдиле.

Не межгит, не дин кѳулукѳчу кѳалмагѳан дунияда, жюрек-леринде дин чырагѳы жарыкѳ жаннган жашла ишге тири сюел-гендиле. Кѳыралда тынчлыкѳны сакѳлай, адамланы кѳутхара, бир низамгѳа жыя, жюреклерин тазалай, динни ариулугѳун жумушакѳлыкѳ бла кѳргюзте, кѳп сыйлы адам жанларын бер-гендиле ол кѳаугѳалы заманлада, алай ала тѳкген кѳанны ба-

гъасы – мингле бла сакъланган жашаула, ёсюп келген жангы тёлю. Ишексизди, ол уллу хорламда Бердиланы Исмайлыни кыйыны бек кёпдю. Аны жашаууну баш шартлары – кыралда мамырлыкъ, эсенлик жакъларгъа, зорлукъгъа, аманлыкъчылагъа къаршы турургъа, жаш тёлюге ислам динни тюз магъанасын юретирге, ол борчну толтурургъа уа дин, жамауат, кырал кёулукъчула бирлешип, бир оюмгъа келип, бирге кюреширге кереклисин а не заманда да чертгенди.

Ол мурат бла 1998 жылда Шимал Кавказны Муслийманларыны координация совети кёуралгъан эди. Ары тогъуз муфтият киргенди, иши уа Дагестаннга, Ингушетиягъа, Осетиягъа, Къабарты-Малкъаргъа, Къарачай-Черкесге, Адыгеягъа, Калмыкиягъа, Чечен Республикалагъа, Ставрополь бла Краснодар тийреlege да жайылгъанды. Аллай кёурамны керегини себеби уа эм биринчи Шимал Кавказны халкъларыны жашау къарамлары, турмушлары Россейни халкъларындан энчи болгъаны, динни да эрттеден бери келген тюз халда тутханлары, сора алагъа башчылыкъ этерге да халкъдан чыкълан, аны ангылай, аны ичинден танып, не жаны бла да тинте-сюзе билген адам болургъа кереклиги бла байламлы эди. Кавказда террористле битеу республикалада террактла кёурап, адамланы кырып, уруш ачаргъа кюрешгендиле, алагъа къажау тургъанлада бек биринчи координация советни адамлары болгъандыла.

Бердиланы Исмайыл Шимал Кавказны Муслийманларыны координация советине 2003 жылдан 2024 жылгъа дери башчылыкъ этгенди. Жыйырма жыл чакълы бардыргъан ишине, айтхан сёзюне да кертичи болгъанды, аны ахшылыгъы бла, бизни ызыбыздан келген тёлюлени да жашаулары игиге айланып, тюз жорукълада жашаргъа, динни ариулугъун, мурдорундан билип, Аллахны тюз къуллаарыча жашаргъа амаллары барды. Дуниясын алышхынчы кертичиликни айырып, тюзлюкден арта турмай, сыйлы ишин къазауат бардыргъан огъурлу адам, кесини да, башхаланы да жашауларын игиге айландыргъанды. «Игилик этерге кюрешигиз, Аллах игилик этгенлени сюеди» (Къуран, 2:195) – суйюп къайтаргъан сёзлери жашаууну мурдору болгъандыла. «Адамны халинде эм башы адет-намысдан ангылауу болургъа керекди, тамыры, жашаууну мурдору. Муратсыз, жорукъсуз, къылыкъсыз, бир затха тартынмай жашагъан адамдан иги инсан болмаз. Хар бирибиз, жашауубузну хар кюн сайын кесибиз къурайбыз, аны себепли Уллу Аллах берген энчи халлерибизни ёсдюрюрге, айнытыргъа борчлубуз» – дей эди насийхат халда Берди улу Исмайыл.

Исмайыл хажини ишине ыспас эте, аны къырал саугъала бла белгилегендиле: «Ата журтну аллында къыйыны ючюн» деген майдал ордени бла (2024 ж.), Шуёхлукъну ордени бла (2004 ж.), Сыйлылыкъны ордени бла (2016 ж.), Шуёхлукънуну ордени бла (Азербайджан, 2019 ж.), Къадырланы Ахмат атлы ордени бла (Чечня, 2008 ж.), Россей Федерацияны Президентини Сыйлы (2023 ж.) эм Ыразылыкъ (2009 ж.) къагъытлары бла. Битеу саугъала халкъла араларында шуёхлукъну, маданиятны сакълагъаны ючюн, жарыкъландырыучу ишни бардыргъаны ючюн, жаш тёлюню ариу халда ёсдюрюрге амалла къурагъаны ючюн, жамауатны адет-намыс жаны бла айнытыу ишине къошумчулукъ этгени ючюн берилгендиле. Исмайыл хажини жашауу, иши да не сыйлы саугъагъа да тийишлиди.

«Ата журтха суймеклик – ийманынгы жартысыды», – дегенди Мухаммат файгъамбар (С. А. С), ол сёзлени жюрегинде тутуп, жашауунда алагъа таяна, иши бла ол сёзлени мурдорлукъларын кёргюзте, магъаналылыкъларына шагъатлыкъ эте, башхалагъа да юйрете жашагъан Бердиланы Алиини жашы Исмайыл хажини эсгере, аны жигерлигине, халкъла араларында къурагъан байламлыкъгъа, къыралына келтирген хайырына баш урабыз. Адамланы эслеринде, жюреклеринде ёмюрлеге сакъланнгъанды. Андан сора да бизни эсибизде ёмюрлеге къаллыкъ Исмайыл хажини хар кюнден да адамлай, огъурлулай къала, бетинден файгъамбар нюрю бла ингилигидиле.

КЪУЛЧАЛАНЫ Жамиля

КЪАЙТАЛАНЫ Исмайыл

ТАУЛУ ТАСХАЧЫНЫ ХАПАРЫ

*(Романны баргъаны.
Аллы «Минги-Тауну» 2026 жылны
1-чи номеринде басмаланганды.)*

**Гитлерни бизге этген саугъалары.
Гертруданы жолоучулугъу**

Жыйырманчы апрельде Гитлерни бизге этген саугъасыны юсюнден Эльзагъа айтханымда, къарамындан ангылагъан эдим, ол барысы да сени ючюндю дегенин. Аны соруу бу болду:

– Биз ол уллу бункерли юйню не этерикбиз? – деп. – Барып жашаялмасакъ, ыспассыз этгенча боллукъду. Юй уллуду. Жети жюз сексен квадрат метр. Бюгюн биз жашагъан юй жюз бла он квадрат метрди. Юйню ичинде хапчукланы фюрер алып кетмес...

Хапчук алыргъа, аны да къаллайын – ол да уллу ауара эди, тюзюн айтханда. Ахчасын а айтма да къой. Ахча бла уллу кереклибиз болмагъанлыкъгъа, аллай журтланы ичин толтургъан да иш эди. Фюрер береме деген Horch 951 бек омакъ, уллу, кенг машина эди, моторуну уллулугъу 4944 см, узунлугъу 7,62 метр болгъан. Кеси да броня салынган, чархлары камералары болмай, ол къатылыкълары бла, ичи резин болгъан чархла. Сёз ючюн, чархына окъ тийсе, ол анга чырт да бир хата этерик туююлдю. Бюгюнлюкде бу машинадан багъалы машина жокъду дунияда десем, ётюрюк болмаз. Не ючюн десенг, ичин жасаргъа чий алтындан жыйырма сегиз килограмм кетгенди. Машинагъа сёз жокъду. Кесим да бек жаратханма. Ючюнчю кюн окъуна анга минип айланганма. Ол заманда быллай машинала тёрт бар эдиле. Бирин Гитлер Маннергеймге саугъа халда берген эди, ол Къызыл аскерни Швецияны магъаданындан тыйгъаны ючюн. Экинчисинде Геринг айлана эди. Ючюнчюсюнде – Розенберг. Тёртюнчюсюн мен жюрюте эдим. Аны юсюнден кёплеригиз да окъугъан болурсуз, ол энди къайда да бек ачыкъланганды. Ма бюгюн ол машинагъа минип, Эльзагъа больницагъа келгенме. Хар заманда да Эльза, мени кёргенлей, алай ышарып, къууанчлы бола эди, жарыкълыгъы кёрюнюп туруучу эди. Бюгюн а алай туююл эди. Эльза жатхан палата юч отоулу эди, аш юйюн санамасанг. Анда аны кесине повар, врач-диетолог айтханча аш этип, хар юч сагъатдан ашатып тура эди. Бир уллу отоуда

анга бла сабийлеге къарагъан жыйырма жети доктор, бары да – профессорла. Хар баргъанымдан алагъа къайтып, саламлашып, Эльзаны бла сабийлени юслеринден хапарлашып, ала да манга толусунлай, бир деп бир затны букъдурмай, айта эдиле. Тюсюн айтханда, букъдурурча зат жоқъ эди. Алай, къоркъмай, букъдураллыкъ да туююл эдиле. Мени да бек ариу кёре эдиле, алай Эльзаны уа, алгъын да бир айтхан эдим, адамгъа кесин суюдюрген бир тюгю болур ансы, къайда да бир да ариу кёре эдиле. Экинчи отоуу да отуз эки квадрат метр болур эди, анда сабийле жата эдиле. Ючюнчю отоу андан бир юч квадрат метрге гитче болур эди, ол а Эльза жатхан жер эди. Анда сегиз уллу сурат бар эди. Тюз уянганлай, кёзлери биринчи анга урунурча. Суратда – бара тургъан гитче таза суу, ичинде да ойнай тургъан чабакълары бла, ёргерегинде уа – аулакъ. Аулакъны ал жанында – уллу, ариу, бир да къалын битген гюлле. Андан артха къарай барса уа, ол аулакъда гюлле гитчеден гитче, алай ариулукълары уа кетмеген, адам анга къараса, шо, ийсагъан, бу гюллени, бу ариулукъну ичинде бир жатар эди деп, жюреги халалгъа тартып, кёлюн уллу этеди. Мени биргеме Катрин Бецер деген профессор да къарай эди ол тамашалыкыгъа. Экинчи суратда, андан бир сексен-жюз сантиметр жанында, сап-сары шапталла, терек бутагъындан юзюлюп, тюшюп къаладыла деп, кёлюнге алай келген, тюз асыры кертиге ушагъандан, шо, ийсагъан, аны юзюп къабар эди дерча. Ючюнчю суратда уа – баллиле, алай дум-кызылла, толу бишген халда, жокку-жокку болуп, адамны асыры къабарыгъы келгенден, аууз суулары келир эди. Ол диетолог профессорну айтханына кёре, бу суратлада биринде – бир кёгет, биринде – эки кёгет, биринде – юч кёгет, неси да он төрт кёгет барды. Аланы хар биринде ненча, къаллай витаминлери болгъанларын, къаллай, ненча металлары болгъанын, минерал, азот затларыны барысын да санап, бюгюн не кёгет ашаргъа керек эсе да, ол суратны аллына тагъадыла да, анга къарагъанда, ашарыгъы келирча этедиле. Тамбла башха кёгетни суратын тагъып, ашарыгъы келирча, кёлю барырча, алай-алай этип.

– Бюгюн, сёз ючюн, фрау Эльза жюз бла жыйырма грамм мароко, жюз бла къыркъ грамм наныкъ, алтмыш юч грамм балли, къыркъ эки грамм киви ашагъанды, – деп, алай-алай бир талай кёгет санады.

– Сютю сабийлени тойдурамыды, къалайды? – деп соргъанымда, ол:

– Юч сабийни тойдурады. Тёртюнчю иги тоймагъанын кёребиз. Шёндю, сютюн кёбейтир ючюн, бир кесек дарман берирге тюшеди, эки кюнден Аргентинадан самолёт бла бир кёгетле келтирликдиле да, андан сора хар зат да кесини жерине кел-

ликди. Бюгюн мында болгъан амалла бла кюрешибиз. Биз төрт профессор-диетолог болабыз. Бизни санаубузгъа кёре, къаныны юч процентинде бир-бир затлары артыкъ, бир-бир затлары уа кемдиле. Витаминледе артыкъ кемчилиги, биз санагъаннга кёре, эки процентди. Мен сизге айтханымча, биз – төрт профессор-диетолог ол жетишимликге келтиргенбиз фрау Эльзаны. Сизге ачыкъдан айтайым, ол жетишим битеу дунияда биринчи жердеди. Бизни жетишимлигибизден ёрге болгъанны мен алыкъа бир жерде да окъумагъанма. Биз дуния башында бек жангы теория бла практиканы хайырланып, аланы бирикдирип кюрешибиз. Биз төртюбюз да хар кюн сайын он-он бир сагъат ишлейбиз, – деди.

Бюгюн докторланы Эльзаны юсюнде къыйынлары кёп болгъанын толусунлай ангыладым. Ол профессор:

– Кёп ишлейбиз, кёп ишлегенибизни да жетишимлерин кёресиз. Мен сизге дагъыда бир зат айтайым: биз төртюбюз да, дагъыда эки лаборантка да, не къадар ишлесек да, ишлегенибиз бизге татымайды. Не ючюн десеги, аны сиз да биле болурсуз, аллай адамла бардыла, аланы къатларында туруп, аурууларын тинтип башласанг, ызы бла аны багъып, терк окъуна арып къаласа. Санларынг, ауур болуп, ол адамгъа этерик борчунгу этерге кеслери да унамайдыла, жюрекке да этдирирге къоймайдыла. Сынаугъа кёре, санлагъа буйрукъла жюректен барадыла. Мында уа хар не да башха тюрлюдю. Биз фрау Эльзаны бек сюебиз. Мен ол суймеклик иш болурму бизни арытмай-талдыртмай тургъан деп да сагъыш этеме.

Ол тохтагъан арада, жангыдан хапарын башлагъынчы:

– Сиз билемисиз, ол энди бош фрау тюйюлдю, ол бийче министрди, – дегенимде, ол:

– Ол къалай болады да алай? Кеси бизге мен госпитальны таматасыма дегенди. Сиз а министрди дейсиз. Не эсе да мен ангылаялмайма былайчыгъын, – дегенден сора, мен:

– 21 апрельден фюрерни буйругъу бла ол Саулукъ сакълау ну министрди, – дедим.

– Ой, нечик иги жангылыкъ айтдыгъыз! Мен сизден тилейме, келчигиз биз тургъан отоугъа, анда къалгъанла да бир эшитсинле, – деп тиледи.

Мен да:

– Угъай, угъай! Мени къатыным министр болгъанды деп, энди аны айтышмы айланайым? – деп унамадым.

– Сора ол жангылыкъны мен кесим билдирейим, сиз эркин эте эсегиз, – деп кетди.

Мен былайда эшитип турдум, аны анда хапар айтып башлагъанын.

– Эсигизни манга буругъуз! Сиз эшитмеген бир иги жангылыкъ айтама!

Жыйырмадан артыкъ адам, къауум-къауум болуп, селеше тургъанлай, чибин учса, эшитилирча шошлукъ келди. Алай болгъанда:

– Багъалы бийче Эльза! Мен кесими атымдан да, ма былай-да сиз кѳрген доктор къауумланы атындан да сизни жюрегими эм теренинден алгъышлайма! Бу олтургъанла кеслери да алгъышларла сизни бизге министр этгенлери бла! Мени хыйсабым бла... – деп башлагъанлай, айтыргъа къоймадыла.

– Тохта, тохта! Бир ангылат! – дегенни айтып ол профессоргъа, кѳпле олтургъан жерлеринден туруп, къатына келип, тюрлю-тюрлю сорууларын соруп башладыла.

Мен да эшик жанында турама тынгылап. Эльза да арлакъда, манга къабыргъасы бла айланып жатып, онг къолу да темир чыбыкъла бла аппаратха байланып, ышарып тургъанын эслейме. Ол профессор да мен анга айтханны къайтарып айтды:

– 21 апрельде бизни фюрерибиз Эльзаны Саулукъ сакълауну министри этерге деген буйрукъгъа къол салгъанды! Чыны да группен-фюрерге кѳтюрюлгенди!

Аны эшитип, алайдагъыланы барысы да, Эльзаны алгъышлайбыз деп, чапдыла, ким къолун тутта, ким уппа эте: – Сиз эндиге дери айтмай тургъансыз! – деп.

Ол да:

– Эндиге дери деп а, ол тюнене болгъанды. Айтырыкъ эдим, къалай эсе да, эсимден кетип, унутуп къойдум ансы, – дегенин эшитип турдум.

Мен кесим къалгъанымы кѳрюп, аппаратха къарагъан профессоргъа:

– Быланы бир кесекге токтан чыгъар да, мени эркин эт. Мен бир кесекден келеме, – деп, Эльза, къолундан темир чыбыкъланы алдырып, манга келди.

– Не эсе да бюгюн хар заманда болуучу жарыкълыгъынг жокъду. Министр болгъанлай, кюлмей-ышармай башлагъан сунама. Алаймыды? – деп, ышарып къарадым Эльзаны кѳзлерине.

– Сен ойнай тураса. Атам инсульт болуп, кесине келалмай турады. Сен анабызгъа бар да, аны бла бир оноу этигиз.

– Да, мен а барайым, алай анга не оноу этериги барды? Ананг терк окъуна ары барыргъа керекди.

– Сен алай ойлай эсенг, анга кѳре эт.

Больницадан чыгып, ары бардым. Юй ичине кирип, къарасам, жокъ, атын айтып сорсам, жокъ. Арбазда ѳрге-энишге къарай тургъанымлай, маске итчиклери чабып келип, манга айланып, бир-эки юрюп, шошчукъ, мени чакъыргъанча этип,

къуйрукъчугъун булгъай, чапды. Мен да аны ангылап, ызындан тебиредим.

Юйлери уа Берлинни ортасындан бир жанына барып эди, юйлери бла бирге жерлери да он бир сотка эди. Аны да кюн чыккыгъан жанында – уллу къара гюлханийле, аланы къатында – уллу къызыл байрым гюлле, аланы жанларында тахталада уа – хризантемала, аланы къоншулары уа – тюрю-тюрю гладиолула. Ол гюлле барысы да бийик затла эдиле, бир метр бла жарымдан да узунлары кёп эди. Маскени ызындан бара, ол да артха айланып, мени келгеними кёрюп, алай бла арбазны эм къыйырында къара гюлханийлени ичинде аууп тургъан Гертрудугъа жетдик. Аны кёргенлей, юйге чабып, мычымай, терк болушлукъ этген машинаны докторларын чакъырдым. Ётюрюк айтыргъа жарамаз, ала алты минутдан жетдиле. Алгъа къаныныны кётюрюлгенин кёрдюле да, терк окъуна укол этдиле.

– Къаны ненчагъа кётюрюлгенди? – деп соргъанымда:

– Алтмыш жыйырмагъа, – дедиле.

– Юйге кийиригиз, – деп буйрукъ бердим да, Гертруданы кийирип, юйде жатдырдыла.

– Неден болургъа боллукъду былай? – деп соргъанымда, доктор:

– Эшта да, гюлле ичинде кюреше тургъанда, бир уллу жарсыуу болуп, аны къайгъысы аллай халгъа жетдирген болур. Уллу къайгъы къанны терк окъуна не кётюрген этеди, не тюшюрген этеди, – деп ангылатды.

Ол да аны айтып бошаргъа, анабыз кёзлерин ачды.

– Бусагъатда да кёрюгюз къаныны кётюрюлгенин бла къалгъанын, – дедим.

Ёнчелеп:

– Сексен къыркыгъа, – деди доктор.

Биз дагъыда бир кесек хапар айта тургъунчу, Гертруданы къаны жюз бла он жетмиш бешге кётюрюлдю. Гюняхлары кеслерини болсун, была энтта да турлукъ эдиле, алай кесим къоймай жиберген эдим, керек болса, энтта да чакъырма деп.

Ала кетгенден сора, кофе да этип, аны да иче, андан-мындан хапар айта турдукъ. Акъылымда уа жангыз бир зат – къайын атама бир жукъ болуп къалса, бу кесин сакъларча, адам не этсин? Не ючюн десенг, муну дуниядан къорагъаны мени бек жунчутурукъ эди, бютюн да бусагъатда. Аны себепли сагъыш эте кетдим да, муну не бла кёлюн кётюрейим деп, эсеме бу оюм келди:

– Анабыз, сиз билемисиз, Борман бюгюн да сизни бек сюе кёреме, – дедим.

– Сен аны къайдан билесе? – деди.

– Да билмей а! Сизни саулугъугъузну сорса, аллынча, ариулай турамыды, къарт болмай турамыды десе, – деп айтханымда:

– Кертими айтаса? – деп, гестапону кишиге ийнанмагъан кёзлери манга къарадыла.

– Кесигиз сагъыш этигиз, ол манга аланы сормаса, мен бу сагъатда ол затланы не хыйсапдан айтырыкъ эдим, ол-бу жокъ, не оюн-лакъырда жокъ. Ол кеси да жангыз жашагъанча ангылагъанма, – дегенимден сора, суйсегиз ийнаныгъыз, суйсегиз ийнанмагъыз, ол жатып тургъан тиширыу, ол кючден-бутдан шинтикге олтургъан тиширыу, туруп, эм алгъа кюзгюге къарады. Бзы бла эринлерин бояды, бармакъларын суу этип, къашларын сылады. Сора:

– Не этебиз бу адам бла? – деп сорду.

– Да, не этерикбиз, сиз кесигиз баралмайсыз. Эгечигизден туугъан Лизаны алыгъыз да, аны бла барыгъыз. Аны халы къалай болгъанын кёрюгюз. Сора манга не ишиме, не юйге сёлешигиз да, анга кёре этербиз, – дегенден сора:

– Манга Лиза да керек туююдю. Мен кесим бараллыкъма, – деди.

– Да, алай эсе, тамбладан кеч къалыргъа жарарыкъ туююдю. Женевагъа поезд он бир сагъат бла он минутда кетеди. Мен сизни вокзалгъа элтирге он бирни жарымында келирме, – дегенни айтып кетдим.

Жолда бара да, юйде да башымдан бир да кетмегенди – ёле тургъан къатын, мени айтхан сёзлеримден сора, къалай кюч алып къалды! Кесинг сагъыш эт, алгъа аман затны башына алды да, андан жюрегине ётдю. Жюрек а къыйналгъандан ауруду да къалды. Андан ахшы затны ойлады да, санларына, этине жюрек къарыу берди да, тирилди да къалды. Мен анга сагъыш этеме, бизни таулу тиширыу алай болаллыкъмы эди деп. Мен аны юсюнден бир угъай, кёп сагъыш этгенме да, бу оюмгъа келгенме: ол зат адамла жашауну магъанасына къаллай сый бергенлерине кёре бола болур. Сёз ючюн, къайсы миллет жашауну магъанасын къалай ангылагъанына кёре. Бу Кюнбатышда иймансызланы оюмлары алайды – бюгюн кюнюм иги ётсюн ансы деп. Артда не болады деп къарамайдыла ала. Аллахны былай бош, ат башындан болмаса, сагъынып да къыйналмайдыла, дуня малы – биринчи жерде. Алай мен жаратхан иги затлары – ётюрюк айтмайдыла. Алагъа къарагъанда, большевикле ётюрюкню челек бла къуядыла жарлы халкъны башына. Бизни халкъ, къалгъан ууакъ муслийман халкъла да, бюгюн мени къайын анам этгенча эталлыкъ туююдюле. Алыкъа алагъа къан бла келген динни, дин бла келген адепни, большевикле диннге не къадар къажар суюлген эселе да, адамланы жюрекле ринден кетералмагъандыла. Аны бла бирге, экинчиси, насыпха

кёре, Совет власть дуня малына кёз ачдырыргъа къоймагъанды. Ма бу эки зат, бютюнд да экинчиси, Совет власть да кёп турса, бир адам ёмюр турур, ол кетген бла бизни ууакъ муслийман миллетле, гяуурланы ичлеринде туруп, кеслерини динлерин тазалай, тийишлисича тутарла деп турмайма. Ол дуня малына кёз толусунлай ачылса, бизни тиширыуларыбыз да хаулесине кетерле, эркегырыуларыбызны да сёзлери болмаз. Дуня малы адамны биринчи ётюрюкчю этер, битеу адамсызлыкъ а андан чыгъар. Кесигиз сагъыш этип бир кёрчюгюз, танышларыгъызыны да эсигизге тюшюрюгюз: ётюрюкчюге сиз ышанамысыз-ышанмаймысыз? Адам адамгъа ийнанмаса, ышанган да этмейди. Адам адамгъа ышанырча болмаса, адамны хайыуандан башхалыгъы неди? Жангыз да адам сыфаты. Ма ол заманда эски иги адетлерибиз къуруп, жангы халек адетлеге къалырбыз. Миллетни миллет этген адетиди. Ариу, иги адети бар эсе, ыспаслы болур миллетлени ичинде, тиширыулары хауле, эр кишилери ичгичиле эселе уа, ол миллет къалгъан миллетлени арасында кюлкюлюк болур. Алай заман, кёп-аз болса да, бузмай къоймаз уллу бузулгъан халкъны ичинде жашагъан ууакъ миллетлени, халкъланы. Не ючюн десенг, дини къарыусузну шайтаны къарыулу болмай къалмайды. Шайтаны къарыулу болса, адам дуня малына алданмай къалмайды. Алай айтыучу эди мени жарлы атам. Мен анга толу ийнанам. Сау къалсакъ, кёрюрбюз. Биз ёлсек, башхала кёрюрле.

Экинчи кюн къайын анамы, вокзалгъа элтип, ашырама.

Кёпле, урушну халын ангылап, Германиядан кетип башлагъандыла. Кетип а, Европада къайры кетериксе, жангыз да Швейцариягъа. Къалгъан къыралла Германиягъа жау эдиле да, бири да къоярыкъ туююл эдиле Европада. Аны ючюн болур эди, кассагъа барып, сорсам: «Кечгинлик тилейбиз, билет жокъду», – деп айтдыла. Вокзалны таматасына киргенимде, къартыракъ полковник, мени кёргенлей, туруп: «Хайль Гитлер!» – деп, честь берди.

– Кел, бир адамны Цюрихге ашыр, – деп, буйрукъ бердим.

Мен да, Эльзаны анасын ашырып, ишге келсем, мени фюрер излегенин билдирди.

– Мени фюрерим, манга бир затмы буюрлукъ эдигиз? – деп, эшикден киргенлей сордум.

– Бери кел, – деп, ол къатына олтуртду. – Германияны къушчукълары, аналары да къалайдыла?

– Сау болугъуз. Къушчукъла да ёседиле, Эльза да игиди. Бираздан ишге чыгъарыкъма деп турады.

– Эльза бла сабийле больницадан чыкъгъанлай, ол мен берген юйге кёчюгюз. Ол агъач ичиндеди. Сабийлеге таза хауа керекди. Бир кюн Эльзаны элт да, ол аны бир кёрсюн. Ким би-

леди, ол, жаратмай, тюрлендириге керек зат бар эсе, ол чыкъ-гъынчы, кёчер заманыгъызгъа хазыр болурча этсинле. Сабийле къарыу алгъынчы, ашыгъырча зат мен кёрмейме. Биринчиси, аланы сакъларгъа керекди, къалгъан затла барысы да тап болурла. Юч сагъатда менде жыйылыу болады да, сен, келип, стенограмманы жазып тур. Фридрих тюнене авариягъа тюшгенди да, мен а башха адамгъа ышанмайма. Келип, аны сен жаз. Экинчиси, сен кесинги ишинг бла къалайса? Аны юсюнден не ойлагъанса? – деп сорду.

– Мени фюрерим, сиз манга дивизияладан башлап, аскерлеге дери, аланы тасхачылыкъларыны ишлерине къараргъа буюргъансыз. Мен оюм этгенме. Энди, сиз билгенликден, Абверни чачыллыгъына сиз 18 февральда къол салдыгъыз. Аны адамлары Шелленбергге кёчдюле. Шелленберг да, Кальтенбруннер да кеслерини орунларын кючлендирдиле, Гиммлер таматалары болуп. Мени хыйсабым бла, сиз, бюгюнню кюн бла буйрукъ чыгъарып, беш-алты адамны аллында аны ачыкъландырма сагъыз, бюгюн мен, барып, аланы ичлерине кирип, тинтиу этип башласам, ала манга аны кечерлеми, мени фюрерим? – деп, кёзюне къарадым.

– Сен тюз айтаса. Буйрукъну жазып, хазыр эт, мен анга къол салайым. Жыйылыгудан сора мен бир къауум адамны аны бла танышдырма. Келишдик, – деди.

Сагъат юч болгъунчу, буйрукъну келтирип, къол салдырдым. Сагъат юзде он беш адам болуп олтурдула эм уллу къулдукъчула. Жыйылыуларыны магъанасы – орушда немец аскер нек артха къайтады, алгъа бармай деген соруу эди. Бир фельдмаршал бла эки генерал-полковник туруп айтдыла оюмларын.

– Бизни тасхачылыгъыбыз жауубузну тохташхан жерин тюз бермегенди. Ма ол себепден хорлатханбыз сермешде, – деди бири.

Экинчиси:

– Бизни тасхачылыгъыбыз бизге ёшюн уруп келген жауубуз бир танк дивизияды деп билдиреди. Ала уа – толу корпуслары бла бир бригада. Сора алай бла бизге, тургъан жерибизни кююп, он эки километрге артха кетерге тюшдю, – деди.

Ючюнчю да алай.

Ол да бошагъанлай, фюрер, туруп:

– Ахмат, тамбладан кеч кълмай, не кесинги танышларынгдан жый, болмаса, Кальтенбруннерни адамларындан къайсыларын жарата эсенг да, ненча адам керек эсе да, кесинге команда къура. Мен санга чексиз эркинлик береме. Аскерледе, дивизияладан башлап, фронтланы тасхачылыкъларын тинтип чыкъл. Он кюн береме санга. 8 майда келип, манга оюмунгу айтырса. Энди мен сени бу ишлеринге хазырланыргъа деп, эркин этеме.

Кетеригинги аллында, манга къайта бар, – дегенден сора, мен да, андан чыгып, кабинетиме келдим.

Алгъын ишлеген жеримде мени болушлукъчум болуп тура эди Арнольд деп полковник, сора ол шпионланы марлап айланган Куртну, анга майордан полковник чын бердирип, аны ол шпион болушлукъчуму орунуна салдыргъан эдим, аны да чакъырдым кесиме.

Алагъа толусунлай ишни болушун ангылатдым. Ала бла кенгешип, бизни оюмубузгъа кёре, он кюннге тинтип бошар ючюн немец аскерни, бизге жыйырма бла сегиз адам керек болду. Бу экиси бек ыразы болдула мени бла ишлерге. Не ючюн дегенг, мени орунума келген адам бла артыкъ жарашалмай эдиле. Андан сора, жарашхан этселе да, анда ишлеген бла Гитлерни ставкасында ишлегенни даражасы тенгми эди? Ючюбюз да эки кюнден кереклиси чакълы адам жыйдыкъ.

Алай бла, экинчи кюн сагъат онда барыбызгъа да удостоверенияла хазырладым. Быллай-быллай адамгъа хар къайда тамата да, гитче да болушлукъ беригиз, бу адамгъа алай къарамагъан Германияны, фюрерни да жаууду деп. Гитлерге кирип, алагъа къол салдырып, Гитлерни самолёту бизни аэропортда сакълап тура эди да, айтханымча, жыйырма сегиз адам, биз да – аланы таматалары, Курт бла Арнольд, мени болушлукъчуларым – отуз бир адам болуп, сагъат он бирден жыйырма эки минут атлап, Берлинден Польшагъа учдукъ. Ары жетгенлей, ишни барыбызгъа да Берлинде этген оюмгъа кёре юлешдик. Хар бирибизге кеси жерлерибизге барып, тохташыргъа тюшдю. Кимле – Украинагъа, кимле – Прибалтикагъа, алай-алай. Узагыракъ жерлеге – самолёт бла, артыкъ узакъ болмагъан ерлеге уа – машинала бла. Штабыбызны Варшавада этдик.

Биринчиден, ол Гитлерге тарыкъгъанланы тасхачылыкъларындан башладыкъ. Ол манга берген заманнга толусунлай хар дивизиядан башлап, аскерлени тасхачылыкъларына дери болушун бердим.

Гитлерге ол жыйылгъан справканы бергенде, аны бла бирге ол мен айтып кетген бёлюмледе болгъан кемчиликлеге къаратгъандан сора, башын чайкъап:

– Мен былагъа бюгече тынгылы къарарма. Сен а кесинг да, адамларынг да бюгюн да, тамбла да солугъуз. Тамбла къалып бюрсюкюн сагъат ючде мында бол. Сагъатда он алтыда жыйылыу боллукъду да, ары дери бир къауум затны юсюнден сагъыш этерге керекди.

– Ахшы, мени фюрерим. Мен сагъат ючде мында болурма, – деп, кетдим.

Алгъа, тюз андан чыкъгъанлай, Эльзагъа бардым. Мени кѳргенлей, къууанды, аны не жашырлыгъы барды. Сабийлени кѳрдюм.

– Атабыз къалайды? – деп соргъанымда, ол:

– Тюнене анам анда асырагъанды, – деп жилимсырады. – Сен ач болурса, – деп, поварын чакътырып, кеси ашаучу ашдан, кѳгетден да манга ашатды.

Мен:

– Угъай, хатанг жокъду, мен быллай татыулу аш ресторанлада да ашамайма, – дегенимде, Эльза:

– Да, министрге бла санга къалай тенг аш этерикдиле?! – деп кюлдю.

Мен да:

– Ийнан, ол алайды, аны кертилигин сынадым, – деп, ышарып, кѳзлерине къарадым.

Ашап бошагъандан сора, мен:

– Мен ары барыргъа керекме, – деп, туруп башладым. – Анабыз кеси жангыз анда къыйнала болур. Юй да, завод да не болдула?

– Сени арыгъан халинг барды, тамбла барсанг, боллукъ эди. Бюгюн юйге бар да, бир солу, тилейме сенден, – деп, аллыма суюлип тохтады. – Сую эсенг, къучакълап тилейим.

– Мен аллай бирге арымагъанма. Жарсыма. Къыркъ минутдан поезд кетеди. Аны бла кетсем, тамбла ингирде мында боллукъма. Бирси кюн сагъат ючде фюрерде болургъа керекме. Хайда, сау къал. Мен, алыкъа юйге къайтып, граждандар кийимлерими кьерге керекме, – дегенни айтып, кетдим.

Билетни купени биринчи классына алып, бир кесек тургъанлай, жукълап къалдым. Бир заманда проводник уятды:

– Жюйюсхан, туругъуз, Швейцарияны чегине жетдик. Таможняны адамлары паспортугъузну сурайдыла.

Паспортуму бердим. Анга да къарап, манга да къарап, терк окъуна къайтарды.

Эрттен бла сагъат жетиде мен къайын анамы юйюнде эдим. Къайгъы сѳз бердим. Олтуруп, кофе да иче, ол да, эри къалай ѳлгенин, къалай асырагъанын да айта:

– Энди заводну да, юйню да кесигизни атыгъызгъа тюшюрюгюз. Сора Эльза да кѳп бармай больницадан чыгъар...

– Ол заманда олтуруп, мындан ары не этерге керек болгъаныбызны сагъышын этербиз. Энди уа мен кетейим. Муну аллында командировкагъа барыргъа тюшген эди да, тюнене къайтханма. Фюрер бюгюнню солургъа бергенди, ансы заман бла манга шѳндю бек къыйынды. Да, ахшы, телефон бла сѳлеше турурбуз. Не да болсун, жюрекге къыйынлыкъ бермей

туругъуз. Хайда, сау къалыгъыз. Тогузсагъатлыкъ поездге жетиширге керекме, – деп кетдим.

Ары бара жукълап баргъан эдим, энди эледим табиьгъатны ариулугъун. Бютюн да жаз башында. Жанкъозла юч-тёрт бетге кирип, тау этеклерине кюйюз жайгъанча, ол ариулукъ адамны кёлюн къалай кётюреди! Мен къалай насыплыма, бу ариулукъну ичинде тургъан деп. Бу тамаша айбатлыкъны Аллах бизге бергенди. Тау башындан къар эрип келген гитче тау суучукъла асыры тазадан, шо ийсагъан, мындан бир кесек ичер эди деп, кёлюнге алай келеди. Бизде Чегемде, Эльбрус тийреде да алай тюйюлмюдю? Не да Малкъарда?

Мени бир да эсимден кетмейди, шо ийсагъан, осуятынгы этерге бир адамынг болур эди деп. Ма энди ышана келеме, алай алыкъа тохташхан а этмегенме Эльзагъа осуятымы этерге. Ол а неди десенг, мен ёлсем, мени Кавказда, Ата журтумда асырагъыз деп. Суйсегиз ийнаныгъыз, суйсегиз ийнанмагъыз, бизни Кавказыбыздан ариу жер болмаз. Мени бир-бирде эсима алай келеди, бизни ол ариу жерлерибизни бизни къоншуларыбыз – бизден къарыулула сыйырмай къоярламы деп. Сёз ючюн, мен анамы къарындашында ёсгенме, Бештауда. Анда уа прокурорну жашы Боря бла мен ойнап, окъуп да бирге башлагъан эдик. Борягъа не анасы, не аппасы апасы бериучю эдиле, конфетле ал деп. Ол конфетле алыучю эди тюкенден. Къайда бизге да берир эди, къайда кеси ашап къояр эди. Бизни къатыбызда уа чыганлыла жашаучю эдиле. Аланы уа Вася деп жашлары бар эди. Ол бизден иги да эсли эди, анга кёре, къарыулу да эди. Ол бизни къатыбызгъа келсе, алгъа Борягъа келип, аны ахчасын сыйырып кетиучю эди. Былайда мени къоркыгъаным, ол Васяла бизни Ата жургубузну сыйырып, Борягъа этгенча этмеги эдиле деп. Не заманда да кючлюле, къарыулула аман, файдасыз жерлеге чапмагъандыла. Ала файдасы чыгъар жерге чабадыла.

Бизни да тауларыбызны эркинликлери, ариулукълары бизни эшигибизни жапмагъы эди деп къоркъама. Ма быллай сагъышла бла бир къыралдан бир къыралгъа жетдим.

Вокзалдан тюзюнлей Эльзагъа къайтып, аны бла да хапарлашып, сабийлени да кёрюп, алай жыйылдым юйюме.

Тасхачылыкъланы ишлери

Эрттен бла ишге барып, къагъытларыма къарай тургъанымлай, Гитлерни къагъытчыларындан бири, келип:

– Сизни фюрер чакъырады, – деди.

Не эсе да болгъанды. Биз сагъат юзде тюберге керек эдик, бусагъатда уа – тогуздан он жети минут атлап. Сагъыш этерге кёп заман да жокъ эди. Болса да, бир да ангылаялмай, бардым.

– Мени фюрерим, сиз мени чакъыргъанмы этгенсиз? – деп, соруп, къатына келдим.

– Хау, чакъыргъанма, – деп, къолун да саламлашыргъа узатып, саламлашхандан сора, хар заманда этиучюсюча, ин-башымдан къучакълады да: – Былайгъа олтур, – деп, мени олтуртуп, кеси да мени аллыма олтурду. – Сен жарашдыргъан справканы бек тынгылы окъудум. Анда фельдмаршал Клестни тасхачылыкъы, айтханынга кёре, бир дивизиясын жау аскерни онг жанына жибереди, къалгъан корпусун а алгъа жибереди. Ол онг жанына кетген дивизия, аллында жау аскерни бир кесегин къууа, он сегиз километр барады алгъа. Анда уа аны, тегерегинден алып, гунч этдиле. Кертисин айтханда, ючюсюню да тарыкыгъанлары тюз эди. Энди бирси жанына къарасакъ, тасхачылыкъны таматасы, сёз ючюн, дивизияны алсакъ, аны таматасы кесини дивизиясыны тасхачылыкъныны таматасын ишинден чыгъаралмайды. Тасхачылыкъны таматасы корпусну тасхачылыкъныны таматасына бойсунады, дивизияны таматасына баш ийгенча болса да.

Ол къайсы къыралны аскеринде да алайды, аны себепли тарыгъа эдиле аскер таматала Гитлерге. Аскерни тасхачылары 1944 жылда 18 февральдан башлап, Вальтер Шелленбергни оноууна кирдиле. Ары дери уа, башында айтып кетгенимча, Абверге бойсуна эдиле. Абвер а – Генштабха. 18 февральда уа Абверни чачдыла, аны таматасы Канарис, ишинден чыгъаргъандан сора, бир къауум заманны – 3–4 айны – жукъ да ишлемей, резервде турду. Андан бир кесек заманга аналитика бёлюмню таматасы болду. Бир ай толу ишлегинчи, аны тутхан эдиле.

1944 жылда Шелленберг 23-чю огъесе 24-чю июльдамыды, аны жашагъан юйюне барып:

– Мен сени тутаргъа келгенме. Бир сагъат заман береме, кесинги хазырла. Алай, мен кесими тутдурмайма дей эсенг а... – деп, кеси кесими ёлтюреме дей эсенг, мен угъай демейме дегени келишдирип айтды.

Ол да:

– Угъай, угъай, багъалы шуёхум Вальтер, жарсыугъа, бизни тюбешиуюбюз жарыкълыкъ иш бла болмагъанды. Алай, эртте-кеч болса да, бу иш ачыкъланыргъа керек эди, – деп, жуууннган да этип, ич кийимле, тыш кийимле да алып чыкъды.

Ала да машинаны къатында тюбешгенлей, Шелленбергни бетине къарап:

– Биз эски шуёхлабыз, мен сенден тилейме, сен манга сёз бер Гиммлерге мен аны бла тюберге суйгеними айтыргъа, – деп тилегенде, ол:

– Мен сёз береме, – дегенден сора, экиси да машинагъа олтуруп кетдиле.

Шелленберг, мени оюмуна кёре, ангылагъан эди Канарис Гитлерни бир жашыртын затын билгенин. Да ангыламай а, аны ким да ангыларыкъ эди. Алай ол не болгъанын а киши да билмей къалды.

Бу затла барысы да, кесигиз билгенден, Кюнчыгъыш Пруссияда Растенбургда 20 апрельде Гитлерни ставкасында полковник Штауффенберг кеслери этген бомбаны портфелинде ары ётдюрюп, атдырып кетгенден сора, санап ючюнчюмю-тёртюнчюмю кюнде болдула.

Айтып кетгенимча, Канарисни тутханда, аны кёп затда терслей эдиле. Аладан бири «Операция 7» эди – чюйютлюлеге болушханса деп. 1941 жылда сентябрь айда битеу чюйютлюлеге кийген кийимлеринде «Давидни сары жулдузун» жюрютюрге деген буйрукъ чыкъгъан эди. Андан сора аланы геттогъа кёчюрюп башладыла. Польшада уа ол затланы 1939 жылдан башлап эте эдиле. Ма ол заманлада Канарис, кесини ишчисине буйрукъ берип, он эки чюйютлюню, бизни агентлерибиздиле деп, жангы паспортла бла Швейцариягъа жиберген эди. Экинчиден, аны 1942 жылда июль айда «Пастор» деген операция оюлгъаны ючюн терслей эдиле. Ол операцияны магъанасы – он диверсантны суу тюбюнде жюзген къайыкъ бла Шимал Американы жагъасында тюшюрюрге эди. Алай аланы тутхан эдиле. Гестапо бу ишни бек улуу эс буруп, тынгылы тинтгенде, Канарисни терслеген эдиле.

Июнь айда, Канарисге жангы иш бергенде, гестапо кесини кёп адамын ары сингдиргенден сора, ала да артда андан эшитгенлерине шагъатлыкъ этген эдиле.

Тёртюнчюсю – Штауффенберг 20 июльда портфелин кююп кетгенлей, Гитлерни ёлгенин-къалгъанын да билмей, Канарисге, телефон бла сёлешип, Гитлер ёлгенди, бомба аны жашауун тохтатханды деп айтхан эди. Канарис аны телефонуна тынгылагъанларын биле эди. Аны ауазындан танып:

– Ёлдюмю? Ким этгенди аны? – деп соргъан эди.

– Аны оруслула этген болурла, – деген эди Штауффенберг.

Андан ары экиси да, жукъ айтмай, телефонну салгъан эдиле.

Битеу да Канарисни терслегенлеринде бек аууру Гитлерни суюмегени эди. Ол затны уа ол 20 июльда болгъан ишлеге къатышханы билдире эди. Аладан бири да айтмай эди ачыкъ ол къатышханды деп, алай ол эшитген эди, ол биле эди, ол ангылай эди деген болмаса. Апрель айны тогъузусунда Германияны Чехословакия бла чегинде Флоссенбург деген концлагерьде танг ата туруп, Канарис асмакъгъа асылгъан эди.

1935 жылдан бери ишлеп келген адмирал Канарисни кёпле ангыламай кетдиле, аны ич муратын, ич оюмун, ниетин, кимге ишлегенин.

Алгъаракъда айтханымча, эшта да, Шелленберг айтхан болур эди Гиммлерге, сени бла Канарис туберге суюди деп да, тубешген да болур эдиле, ансы аны эртте да асарыкъ болур эдиле. Алай тамата къауумлары, кёбюсю, Канарисге уллу даража бериучю эдиле. Не ючюн десенг, ол акъылы болгъан адам эди, Гитлерге ачыкъ къажау бармай эди, алай аны политикасын жаратхан этмей эди да, аны себепли кеси ышанган адамларын да ол оюмгъа келтирген эди. Аны ючюн туююлмю эди, Канарисни адамларыны кёбюсю тийишлисича ишлемей эдиле, ала СС къауумну суймей, халлери келишалмай, анга кёре, жюрютген ишлери да айтхылыкъ туююл эди.

Къыралланы кёбюсюнде аскерини кеслерини тасхачылыкълары барды. Ахшы эсе да, аман эсе да, кеслерине кёре. Германияда Абверча, Советде ГРУ-ча, башхалада да алай-алай. Бу ишни бир кесек сюзген халда къарасакъ, мени оюмуна кёре, бир-бир башха адамланы да оюмларына кёре, жангылыу иш болгъан эди. Бир жаны бла къарасанг, кесинги къолунгдача болмайды биреуню къолуна къарагъан. Аскерни кесини къуралыу структурасын чачып, санга кереклини уа СС-ден ал дегенча болады. Бизде да ол заманда Къызыл аскер тасхачылыкъ билген затланы ЧК-дан алыучу эди. Артдаракъда уа кесини тасхачылыгъы къурагъан эди. Айтханымча, ол иш акъылгъа келишмейди. Энди теренирек къарасакъ а, Гиммлер бу ишге мен къатышмайма деген халны кёргюзтюрге сую эди. Алай ол алай туююл эди. Абвер, не десенг да, уллу структура эди, аны кесини къолуна алыргъа ким да сую эди, Гиммлер да аланы ичинде болуп.

СС-ни да кёп эди бёлюмлери. Сёз ючюн, гестапо – контрразведка. Тасхачылыгъы – таматасы Шелленберг болуп. Былайда айтып къояргъа керекди, Шелленбергни структурасы бир ненча кереге уллу эди Абверден. Ол, Абверча, къуру аскер тасхачылыкъ бла чекленмей эди. Къайсы къыралдан, къайсы миллетден не зат билирге сую эсенг, ол санга толу хапар берлик эди, ючюнчю – кесини аскери, тёртюнчюсю уа – сакълагъан къауумла. Ол да бизни НКВД-ча эди, алай анга жетерге уа СС-ге кёп керек эди.

НКВД-гъа не кире эди:

1. ГУГБ (Главное управление государственной безопасности) – Къырал къоркъуусузлукъну Баш управлениясы (1941 жылгъа дери).

2. ГУРКМ (Главное управление рабоче-крестьянской милиции) – Ишчи-крестьян милицияны Баш управлениясы.

3. ГУПВО (Главное управление пограничной и внутренней охраны) – Чеклени сакълауну эм ич къоруулауну Баш управлениясы.

4. ГУПО (Главное управление пожарной охраны) – Отдан сакълауну Баш управлениясы.

5. ГУШдор (Главное управление шоссейных дорог) – Шоссе жолланы Баш управлениясы.

6. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) – Лагерлени Баш управлениясы.

7. ГЭУ (Главное экономическое управление) – Экономиканы Баш управлениясы.

8. ГТУ (Главное транспортное управление) – Транспортну Баш управлениясы.

Дагъыда башха затла. Эсиме тышселе, айтырма. Абверни чачхан бла, аскерни башчысы, штабы да Гиммлерге къой, Кальтенбруннерге, Шелленбергге жалынчакъ халлы болдула, ол информацияны бер, бу информацияны бер деп. Гиммлер суймеген олму эди? Былайда Гитлер, терен ойлалмай, аскерчилени намысларын, даражаларын бек тышюрген эди.

Башында айтханымча, 18 февральда Гитлер Абверни чачаргъа деп, къол салды. Бюгюнню даражам болса эди ол заманда, мен, анга кирип, ишни халын, барысын да ангылатыр эдим. Бютюн да бек айтырыгъым а, аскерчилени даражаларын тышюрсек, ала жюреклери бла сермеширик туйюлдюле, жюреклерин уллу келлюлюк аллыкъды, жюрек сууукълукъ бир заманда да ишни тынгылы этмейди деп. Канарисни кетер да, ма ол Сальскда Канарисни бизни бла селешген болушлукъчуларын, Гиммлерни эгечинден туугъан полковникни (ол бир кесекден генерал болгъан эди) – Вальтер Шивини салайыкъ деп. Энди уа, озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай деп, бурунгулула айтычулай, кеч болгъан эди.

Гимлер аскерчилени кесине жалынчакъ этди.

– Бу справканы жарашдырдынг. Сени хыйсабынг бла, аскерчилени ишлери иги нек бармайды? – деп, Гитлер мени кезюме къарады.

Гитлер, адамны сынаргъа суйсе, сорууун да берип, кезюне къараргъа суйюучю эди. Ол заманда билген этиучю эди, адам кертисинми айта эди огъесе ётюрюкмю айта эди. Бюгюн барыбызгъа да белгилиди Гитлерни да, Сталинни да жинлери болгъаны. Аны себепли адам алагъа керти, ётюрюк айтханын билген къыйын туйюл эди.

Мен, кеп сагъыш да этмей:

– Мени фюрерим, мен тинтиу этгенме да, алыкъа бизни немес аскерлибиз тасхачылыгъы ючюн бир да сермешни хор-

латмагъандыла. Бу жол а аланы этген терсликлери бла болгъан кемчиликле кёзге кёрюнюп турадыла, – дедим.

Былайда мен дагъыда бир затха шагъат этерге сюеме, ол мени кёзюме къарап тургъан заманда, бир зат, ичимден не ойлай эсем да, аны айт-айт деп, ауузума салып, айтдыргъан эте эди.

– Мени хыйсабым бла, Абверни чачылгъаны бу затланы сылтаууду, – мен бу затны айтмазгъа деп тура эдим, алай болалмадым, ол кёзлерин манга жандырып тургъаны себепли.

Андан, шытылары чачыла, къычырып башлады:

– Мени алдагъан этгендиле! Мен алагъа ийнанган этгенме! Кёрдюнгмю энди? Кёрдюнгмю энди? – деп, ёрге-энишге жюрюп башлады.

Мен аны алай боллугъун биле эдим, алай, айтмай, кесими тыялмадым. Ол манга къарап тургъан кёзле ичимдегин айтдырмай къоймадыла. Андан болур эди, адамла анга келселе, кёбюсю кёзюне къарамаучу эди. Былай жанып къалгъан халлери болуучу эди, алай бир кесекден жайыгъыу да келиучю эди анга.

Бир кесек шошайгъанлай, къатыма келип:

– Абверни къайтарып, сени салама таматасына, – деп, биягъы кёзюме къарады.

Жашырмай айтханда, мен аны къарамындан къоркъуп башладым. Болса да, битеу ич кючюмю жыйып:

– Мени фюрерим, бюгюн аны жангыдан ачып айланган сизге да даража бермейди, – кёзлерин манга жандырып турады, – юч айны ичинде ача-жаба тургъан. Экинчиси, биягъы Гиммлер тарыгъыуларын башларыкъды. Алгъын Канарисден тарыгъыучу эди сизге, тамбла уа менден тарыгъырыкъды. Андан эсе, мындан ары, энди сиз берген буйрукъ бла, мен, комиссия къурап, аскерлеге барып, ол ишлерин тюзете турайым, – деп айтхандан сора, сагъыш этип иги кесек заман турду.

Мен да: «Аллахым, сен сакълагъын мени Абверге таматалыкъ этип баргъандан!» – деп, кёп кере тилеп турдум. Аллында айтып кетген эдим, Аллах манга аллай бир насып береди деп. Ма бусагъатда да Гитлер:

– Сен тюз айта болурса, – деп, ары-бери жюрюй башлады. Бир кесекден: – Ахшы, тамбла тюшден сора манга бир кир, – деп, кесини креслосуна олтурду, сен эркинсе деген магъанада.

Андан чыкъгъанлай, терк окъуна юйге келип, биринчи этгеним – стаканны иги толтурмай бир аракъы къуюп, ичдим. Не ючюн десенг, мен ангылаталмайма мени халими. Былай болгъаным къысылып, бууулуп, ычхыннганча. Бу жолгъа дери мен ёмюрде болмагъанма былай. Не ючюн десенг, Абверни манга жангыдан къурагъанны къыйынлыгъын ангыларгъа керекди, ол алай бош иш туююлду. Мени шёндюгю ишим аны къатында

курорт кибикди. Къалай-алай болган эсе да, мени Аллахым мени ол кыйынлыкдан сакълады. Аллахыма кѣп кере шукур. Юйге келип, ол стаканны оноун этгенден сора, бираз кесиме келдим. Бир кесекден дагыда стаканны экиден бирин ичип, солудум.

Солугъандан сора, Эльзагъа барып, кѣчер къайгъыгъа кирдик. Не ючюн десенг, докторла:

– Турсагъыз игиди. Алай юйге кетебиз десегиз да, къоркъуу жокъду, – деген эдиле.

Эльза уа, эрикген эди да, юйге кетериги келип, болалмай эди.

Жангы жерде

Экибиз да ол Гитлер берген дачагъа барып, къараргъа туюшдю. Кесим мен анда хар затха да акъыл бѣлаллыкъ туююл эдим. Эльза отоуланы терк окъуна бѣлдю. Ючюсюн тогъуз докторгъа, бир отоуну поварлагъа, бир отоуну сабийлеге, бир отоуну дарманлагъа, капельницалагъа... Алай-алай он алты отоуну оноуларын этди. Кертиди, ичине зат алыргъа керек туююл эди, не да бар эди.

Экинчи кюн эрттен бла кѣчдюк. Ол агъач ичинде хауаны татхан бла, докторла:

– Биз мында жашагъаныгъызны билсек, бу ариу хауада, бу ариу жерде, больницадан чыгъаргъа боллукъду деп, бир ыйыкъ алгъа айтыргъа боллукъ эдик.

Ол алыкъа бизни бла жашарыкъ докторла бек ыразы эдиле жангы жерлерине. Эльза кеси да бек бюсюреди. Да бюсюремей а, алгъыннгы иесинден – он эки адам, аладан ючюсю – кими тереклеге къараучу, кими арбаз сыйпаучу, кими юйню тѣгерегине къараучу. Тогъуз СС офицерле уа – сакълаучула. Берлинден юйге дери да – он эки СС офицер – сакълаучула.

Журтла эркин эдиле. Он алты уллу эркин отоу. Бир игилиги, агъач ичинде эди да, ингилиз аэропланла келип, Берлинге бомбала атып кетиучю эдиле. Алай тышында чыракъланы ѳчюлтсек, ол затдан толу къоркъуусуз эдик. Кеч болган бла, айтханымча, тышында чыракъланы ѳчюлтсек, ичиндегиле уа тышына жарыкъ бермей эдиле. Берлинде уа къоркъуу кюн сайын ѳсе бара эди. Биз, не десенг да, тап орналган эдик. Алай Эльзаны анасына, заводуна, къалган ахчасына, Берлинде юйюне, бизни да кѳюп кетген юйюбюзге – аланы барысына да оноу этерге керекди. Этгенде да, къаллай бир терк этилсе, аллай бир ахшыды. Аны себепли кѣчген кюнубюзню ингириде телефон бла сѣлешип, Эльза Швейцарияда анасын бери чакъырды.

Экинчи ингирде сагъат он жетиде машинама бла барып, Гертруданы вокзалдан жангы юйюбюзге келтирдим. Бизни бери кёчгенибизни билмей:

– Къайры элтесе мени? Заман жокъду жерле кёрюп айланьыргъа. Мени юйге элт, – деп. Мен да:

– Кёремисе бу ариу жерлени? Эльза былайланы бек жаратады, – деген кибик этип, айтмай, юйге дери келтирдим.

Сакълаучула къабакъны ачхынчы, сен мени къайры келтиргенсе деп, дыгалас болду. Арбазда тюшгенден сора, тегерегине къарап, сакълаучуланы да кёрюп:

– Бу кимни юйюдю? Нек келгенбиз бери? – деп, тынчаялмай, сорду.

Мен:

– Бизникиди, – дегенимде, ол, кёзюме да къарап, мыйыкъ тубюнден ышарып:

– Болмай а сизники! Муну къуру баууна да жетерик туююдю сизни ахчагъыз. Эльза больницадан чыкъдымы? Кел, юйге кетейик, – дей тургъанлай, мен Эльзаны юйден чыгъып келгенин эследим.

Гертруда уа, ол уллу арбазда тюрлю-тюрлю гюллени тизгин-тизгин болгъанларын кёргенде, ол ариулукъдан кёзлерин алапмай, къызы къатына келгенде да, аны элемей, къуру алагъа къарап турду. Эшта да, ол кесини арбазында ёсдюрген гюлле бла тенглещдире болур эди. «Менде бу гюлле быллайла туююл эдиле, кеслери уа мендечадыла», – деп. Къызы, къатына келип, къучакълагъанда уа, сейирге къалып:

– Мен ангыламайма зат да. Ангылатыгъыз, бу неди? – деп, къызына айланып сорду.

– Кел-кел, юйге кир, анда айтырма, – деп, Эльза, анасыны къолундан тутуп, юйге тебиреди.

Юйге киргенлей, Гертруда:

– Сабийле къайдадыла? Кёргюзтюгюз, – деп, сабийлени кёргенден сора, – юйню да кёргюзт, бир кёрейим, – деп тиледи.

Эльза:

– Къой-къой, кёрюрге, – деди, сора, – атам къалай жарлы болуп къалды! – деп, къуру да анасыны къатында кёрюучю атасын бюгюн кёрмегенине, кёлю толуп, жилимукълары келдиле. – Жашауубуз къалай тюрленип къалды! Энди не этебиз, къалай болабыз? Бу соруу мени башымдан кетмейди. Не оюм этесе, анам? – деп, анасына къарады.

Ол да:

– Ийнан, билмейме. Къалай десегиз, алай этейик.

– Биз алай ойлагъанбыз, анам, сен... – деп башлагъанлай, ёре туруп, жукъ да айтмай, кеси алгъа ётуп, къолу бла бизни чакъырып, арбазда гюл тизгинлени ортасында шинтик бар эди,

ары ётюп, олтуруп, андан ары былай айтды: – Сен Швейцарияда заводну да, юйню да сат. Ол ахчаны да, банкда ахчангы да Американы ахчасына алыш да, ким биледи, не болады, не къалады, ол ахчаны биз, Ахмат бла мен, алалырча, къагъытла да къура. Биз да мында эки юйню, алгъын сиз жашагъанны, биз жашагъанны да сатайыкъ. Ол ахчаны да санга берейик. Сен а аланы барысын да алышып, айтханыбызча, Аргентинагъа кет. Санга Ахмат жангы паспорт этип берир, башха тукъум бла башха атынг да болур. Энди урушну ахырына кёп къалмагъанды, – Эльза аны айтып бошаргъа, анасы, тегерегине къарап:

– Шош айт, – деп шыбырдады.

– Биз а, тап тюшгенлей, бираздан ары келирбиз.

– Аны ангыладым. Энди туудукъларымы кёргюзтюгюз, – деп, Гертруда ёрге турду.

Гюлле ичинден чыкъгъанлай, машинаны кёрюп:

– Мен санга жолда, бери келе, сорургъа унутуп къойгъанма, бу ариу, уллу машинаны къайдан алгъанса? Мен быллай машинаны бюгюннге дери кёрген да этмегенме.

– Кел-кел, бусагъат барысын да айтайым, – деп, Эльза анасын сабийле болгъан отоугъа кийирди.

Къарай кетип:

– Былагъа киши айтырыкъ туююлдю немецлиледиле деп, – деди Гертруда.

– Сора кимге ушайдыла? Айтчы, – деп къысды къызы анасын.

– Была Кавказны адамларына ушайдыла. Бизден, мен ангылагъаннга кёре, былада бир зат да жокъду. немецлиледен затлары болмагъанлыкъгъа, бек ариу жашла боллукъдула, мен бир зат ангылай эсем, – деп, хар бирин да къубултхандан сора, ол отоудан чыкъдыкъ.

Юйню отоуларын кёргюзтгенде, Гертруда кёп затха сейир этди. Хар бир отоуда болгъан энчи затла аны бек сейирсиндире эдиле, бютюн да дунягъа айтылгъан жыйырма сегиз суратчыны ишлери. Хар отоуну аллай экинчи кере къайтарылмагъан кесини юй кереги, эшик-терезе жабыулары – бу юйде хар не да алай эди.

Эльза:

– Бу юйню фюрер бизге сауугъа этип бергенди, – дегенде, анасы бек сейир этген эди.

– Сатаргъа жарарыкъ туююлдю ансы, иги боллукъ эди, сатсакъ, мынга бек кёп ахча берлик эдиле. Ай анасыны уа! – деп жарсыды ол.

Кече къалып, эрттен бла вокзалгъа элте туруп, юйден чыкъгъанлай, Берлиннге дери жолну эки жанында тереклени башлары бирге къысылып эди. Алайлада аллай гюл хансла ёсе эдиле,

терек тюплеринден башлап, тереклени башларына дери гюллерин жайып. Кеслери уа бир къалын битген затла – терекле кёрюнмей, гюлле кеслери аллайла болгъан сунарыкъ эди адам. Гюллени кёп тюрлюлери бар эди, алай аланы экиге бёлюрге боллукъ эди: бирлери – жайда чакъгъан, бирлери – къышда чакъгъан. Къыш дегенликге, Берлинде алай сууукъ болмаучу эди. Сёз ючюн, Москвадача, Нальчикдеча, аны себепли ол жолну эки жаны да гюллени чакъгъанларындан къуру болмагъанды. Ол тийрени ариулугъу бла хауаны тазалыгъы чексиз эди. Берлинден бизни юйге дери тереклеге бла гюллеге юч жюзге жууукъ адам къарай эдиле, жолла сакълаучу солдатланы, офицерлени санамай.

Биз андан чыкъгъынчы, Эльзаны анасы сейирсингенлей турду. Биз эшитгенге кёре, Гитлер сыйлы къонакъланы бери келтирирге сюйюучю эди. Тюзюн айтханда, кертиси бла да, бек ариу эдиле жолу-тийреси да. Мен, ишиме кёре болур, семирте, омакъ, ариу сёлеше да билмейме, затны болгъаныча адамгъа жетдире билген да хунерди. Ол хунерлик а жалан да жазычулагъа, назмучулагъа бериледи. Сёз ючюн, мен не ол юйде, не ол арбазда болгъан ариулукъну суратлаялмайма, менде ол хунер жокъду. Аны Аллах хар адамгъа да бирча бермейди. Ол себепден адамланы багъалылары не жазычула, не назмучуладыла деп, алай ойлайма.

Вокзалгъа хар баргъанымдан, адам кёпден кёп болгъанын эслейме. Не десенг да, халкъ акъыллыды: Германны ахыры жете тургъанын ангылай башлагъанды. Ол себепден жолоучула, ачыкъ айтсакъ а, къачхынчыла жангыз да бир жерге къачаллыкъдыла – Швейцариягъа, ол нейтралитет тутхан кыралды, къалгъанла Германияны жауларыдыла дерге боллукъду. Аны себепли кетген ары кете эди да, вокзалны ичи кюнден кюннге кёбейип бара эди.

Мен да, Гертруданы ашырып, вокзалдан чыкъгъанлай, алгъын къайын анам бла къоншуда жашагъан полковникге тюбедим. Ол а манга:

– Жюйюсхан генерал, эшитдигизми, тюнене ингилиз аэропланла Берлинге бомбала атханда, аладан бири сени къайын атангы фабрикасына тюшгенди. Жюз бла он адам ёлгенди, кёпле жаралы болгъандыла, фабрикадан айтырча зат къалмагъанды. Иеси уа, ачюдан, инфаркт болуп, больницагъа тюшгенди, – дегенни айтып, сагъатына къарап: – Кечгинлик тилейме, кеч болдум, – деп кетди.

Ол кетгенден сора, кеси кесиме сагъыш этип тургъанма, нечик иги болгъан эди аны заманында сатып къойгъаныбыз, ансы бюгюн не бла къаллыкъ эдик бу тюрлене тургъан дуняда? Алай болгъанлыкъгъа, бу затла бизни уллу акъылыбыздан

сунсакъ да, ол а Аллах бизге берген насыпдан эди. Ол а кимге насып береди, кимге жарсыгу береди. Жарсыгъта, биз аны барыбыз да ангылаялмайбыз. Кёп кере эсима келеди, шо ийсагъан, бу ишледен бошاپ, юйюме барып, къуру да намаз этип, къуру да Къуран окъуп турурча амалым да, насыбым да болурча болса эди, керек да туююл эди манга бу дунияны мюлкю деп. Не ючюн десенг, алгъын Эльзаны анасы Гертруда мен берген къагъытланы элтип, шинтик тюбюне салып башлагъынчы, мен кесим элтиучю эдим, гестапо мени марлап айланнганын биле тургъанлай. Мен да, тегерегиме къарай, марлаучуланы эслегеними алагъа билдирип, ала кетгенден сора, барып, жарашдыргъан къагъытымы шинтик тюбюне салып, терк окъуна алайдан кетерге кюрешиучю эдим. Алайда мен аланы эслемей къойсам эди, марлаучула, ол тийреде узагъыракъда сакълап, бинокль бла къарап, артда къаршы келип, жашыртын шинтик тюбюнде къагъытны ала тургъан адамны ишин, кесин да суратха алдырыр эдиле. Ызындан марлап, къайда жашагъанын билип, ол юйню тегерегине кеси адамларын салып, юйню иеси билмезча, узагъыракъдан ким келгенин, ким кетгенин билип, андан сора уа аланы оноуларын гестапо этер эди. Аны барысын да нек айтаса десенг, башында айтханымча, бек жукъа бузну юсюнде айланнганма. Кертиди, энди, Аллахны ахшылыгъындан, немец аскерлени къаллайлары къайда, ненча болгъанларын, таматарлары ким болгъанын, тасхачылыкъларыны таматарларыны тукумлары, ненча сауутлары болгъанын – барысын да жазып, Борманнга береме. Энди, Аллах айтса, къоркъууум кёп керере азайгъанды, алай алыкъа кетип а къалмагъанды, бир талай жылгъа дери алай болуп турлукъ болур. Борман а кесини каналы бла тапдырыр. Борман тутулса, кесими да тутуллугъуму бек уста билеме, мен алгъа тутулсам а, билмейме. Не ючюн дегенде, гестапochула алай айтып махтаныучю эдиле, бизде ёлгенле да сёлешедиле деп. Алагъа белгиси болуп тюшгенни, билмейме, ичиндегин текдюрмей къоярла деп. Бек къаты начасла эдиле.

Эльзаны анасы Гертрудагъа айтхан этген эдим: «Телефон бла саулукъ не да бир башха ууакъ-тюек зат болмаса, зат айтма, зат сорма, мени ызымдан алыкъа марлагъанны къойгъан болмазла, кесинг да, манга сёлешмей, къызынга сёлеш», – деп. Мени ызымдан къараймыдыла шендю – кермейме, жаяу аз айланама да. Алгъаракълада ызымдан марлаучула айланып тургъан заманда, кёп кере болгъан эдим, Гитлерге кирип, аны кесине: «Мюллер мени ызымдан марлаучула салгъанды», – деп айтыргъа. Алай артда мени сёзюм тутхучлу болурча, ол марлаучуланы тутуп, кесибизге элтип, аны ким болгъанын тинтип, андан сора айтсам Гитлерге, Мюллерни ишексиз жууапха тартырыкъ эди. Алыкъа кеч туююлдо деп къойгъан эдим ансы.

Сора дагъыда бир затны ойлай эдим, Гитлер Мюллерни чакъыра турлукъ туююл эди, Гиммлерни чакъырып, анга айтырыкъ эди ансы. Андан сора уа ала манга кечерми эдиле аны огъесе, дерт тутуп, бир кюн тап тюшгенлей, аны жетдирирми эдиле? Алай андан да артыкъ бек къоркъмай эдим, не ючюн десенг, Гитлер мени да, Эльзаны да бек сюйгенин биле эдим, аны себепли, бир керти зат болмай, Мюллер кишиге да зат эталлыкъ туююл эди. Манга уа – бютюн да. Не ючюн десенг, бусагъатда аны да, мени да чыныбыз бир эди. Экинчиден, ол бек уста биле эди мени темир жор бла, кюмюш жор бла, сора Гитлер кеси кёкюрегиме такъгъан алтын жор бла да саугъаланнганымы. Алай ол биринчи заманлада, къагъытланы букъдургъан жерлериме кесим элтиучю заманлада, тутулсам эди, анда Гитлер да болушурукъ туююл эди. Да болушамы эди, жау къыралыны шпиону къатында турса?! Шёндю уа не эсе да эслемейме марлаучулары, эшта да, болалмазлыкъларын ангылагъан болурла.

Мюллер бир да аман акъыллы адамды деп кёпледен эшитгенме. Ойнап айтыучю эдиле, ол адамны не бир ишни ийисинден билиучюдю деп. Мени да ол затла бла биле болур эди, алай туталмады ол жаяу жюрюучю заманымда. Бир жаны бла, къайсы полковник жюрююдю алай жаяу, башха къыралдан келип, ол кёзге бек илиннген зат эди. Бирси жанындан а, айланмай амалым жокъ эди, ызымдан марлагъан бармыды-жокъмуду, мен аны билирге керек эдим. Аны билмей, билдириуню саллыкъ жериме барып, салгъаным бла, ишни как этип къояргъа боллукъ эдим. Энди уа, алгъыннгы дыгалас жашауума къарагъанда, алгъаракъда айтханымча, курортдача турама.

Гертруданы юсюнден айта тургъанлай, бир жанына кетип къалдым. Бир кюн ол къызына телефон бла сёлешип: «Бир келсенг эди бери», – деп тилейди. Ол биле эди, къызы ары баралмазлыгъын, мени атымы айтмай, мени чакъыргъанлыгъы эди. Мен да байрым кюн ишден сора, ол Гитлер саугъагъа берген уллу машинамы къоюп, Опель Адмирал машинама олтуруп, Швейцариягъа кетеме.

Танг атаргъа Эльзаны анасыны юйюнде олтуруп, кофе иче, хапарлашдыкъ.

– Заводну да, юйню да сатаргъа келишгенме, алай бир кенгешейим деп, чакъыргъанма сени. Заводха мен алгъан багъадан эки миллион артыкъ бередиле, юйге уа эки жюз минг марка артыкъ бередиле, – деп ангылатды.

– Мени оюмум бла, сен экисин да бу келишген багъларынга сат. Ахчаны мында окъуна Американы ахчасына алыш. Андан жыйырма минг доллар ал да, Аргентинагъа кет. Анда ара шахарда фатар алып, бизни сакъла. Мен эки-юч айдан ары барлыкъма да, сени анда табарма, – дедим.

Жыйырма минг доллар ол заманлада уллу ахча эди. Сёз ючюн, ол замандагы жыйырма минг доллар бюгюн юч жюз бла жарым-юч жюз бла жетмиш минг долларны магъанасын тута эди. Ол бир жаны бла. Экинчи жаны бла, ол заманда юч отоулу фатар Аргентинаны ара сахарында, тап жерде алты-жети минг доллар тура эди. Ючюнчюсю уа, таможняда да ол ахча къолда кёрюнсе, аны кыйнаркъа боллукъ эдиле. Сора артда, мен къа-тышсам, Шелленбергни агентлери жер башында бек кёп эди, ол мени кыйын анам Германиядан Швейцариягъа къачып, андан а Аргентинагъа къачып барады деп, Гиммлерге айтмай амалы жокъ эди. Ол а Гитлерге айтырыкъ эди. Гитлер мени жашыгъа кёргенин, башхала да, Гиммлер да ичлеринде болуп, суйгенми эте эдиле? Не уа Мюллер мени ызыма марлаучуланы салгъанын Гиммлерге билдирмейми салгъанды, не уа Кальтенбруннерге?

Аны себепли Гертруда эсли тиширыу эди, артда, Аргентинада, кёргюзтген эди пароходха мине туруп алдыргъан суратын. Бир эски плащы, эски тёбен жаны, огъары жаны бла, чурукълары уа, кыйдан да тапхан эди аланы, къысха сёз бла айтханда, аны кёрген адам бир заманда да айтырыкъ туююл эди бу тиширыуну бир ненча жюз миллион доллары болгъанын.

– Сен, тюз кемеге мингинчи да, ичингден мен Клаудияма деп тур ансы, унутуп кыйсанг, ишинги как этерсе, – деп, па-спортну бердим.

Ол а ол заманда:

– Сен унутма мен аллын кыйда ишлегеними, – деп ышарды.

– Бизге да кёп къалмагъанды, биз да ары жыйышырыкъ-быз. Ким биледи, анда бир кереклинг болса, мени иги танышым Ич ишлени министри болуп ишлейди да, не анга, не да тасха-чылыкъны таматасына мени атым бла кир. Ала санга не бла да болушурла. Энди, унутхунчу, эски паспортунгу бери бер, – деп алдым.

Сёз ючюн, Швейцариядан Аргентинагъа ахча кёчюреме десенг, ол паспорт керек боллукъ эди. Аны жанында къалса, ким биледи, бир аманлыкъчыгъа тюбесе, тиширыуну алдагъан кыйынмыды? Ол да аны алдап, ахчаны алып, секирсе, ой мен деп, тыш кыйралда не этерик эдинг тёрт сабий бла? Аны себепли, ышангылы къагъытны кесими атым бла битеу ахчагъа алгъан эдим. Гертруда уа энди, алама десе да, банкдан ахча алалыкъ туююл эди. Шай да. Не ючюн десенг, жангы паспорту башха тукъум, башха ат бла эди, эски паспорту уа – менде. Алай бла ахчаны оноун тап этген эдим, кыйгъысыз болурча.

Жолда юйге бара, сагъыш этип башладым: «Ол адам тенгизде барыуну кётюралырма? Эки ыйыкъ кемеде баргъанны хар адам да бирча кётюралмайды...» Бирле айып да этерле: «Кыйын ананга неге кыйгъы этесе?» – деп. Кертисин айтсам, кеси-

гиз сагъыш этигиз, ангылаулу адам эди. Ангылаууна кёре бола болур адамны да халиси. Кёп адам болмаз, акъыллы да болуп, хали осал болгъан. Экинчиси уа, артда айтырыгъымы бусагъатда айтайым, аны алгъаракълада да бир-эки айтхан эдим, Германия урушну хорлатханын былай бир кесек хапары болгъан ким да биле эди. Мени уа бар эди хапарым. Сёз ючюн, Совет аскер бюгюн, 26 майда 1944 жылда, къалайдады, саны ненчады, аскерчилери къаллайладыла – мен ол затланы барысын да бек уста биле эдим. Немец аскерни уа андан да иги биле эдим. Биз дагъыда экинчи фронтну ачыллыгъын биле эдик. Анда ненча аскер боллугъун да. Кертиди, къалайгъа тюшериклерин билмей эдик. Къалайгъа тюшериклерин немецлиле билселе, алайгъа жашыртын аскерни тартып, бек терк тюрп-баш этер эдиле. Аланы насыплары эди жашыра билгенлери. Аны себепли урушну ахырына кёп къалмагъаны белгили эди. Аллай къыралла – Совет Союз, АБШ, Англия бир болуп чапсала, аланы хорлар кюч къайда? Аны ангылагъанла акъырын-акъырын кеслерин хазырлай эдиле. Аны ангыламай, Геббельсни ётюрюклерине ийнанганла да анга кёре болгъан болурла.

1944 жылда 6 июнда экинчи фронт ачылгъанлы, билген Аллахды, Германияны хорлатханына кишиде да ишеклик къалгъан болмаз эди. Алай болса да, аллай юч къырал, сора ол Германия тюбуне салып тургъан къыралла да ичлеринден чочуп башлай эдиле. Ала да иги кюч ала эдиле, аны себепли Гитлерни кючю къайры жетерик эди?

Кече жукъламай чыкъгъанлыкъгъа, мени башымда болмагъан зат жокъ эди. Сёз ючюн, 8 мартда бизни миллетни кёчюре туруп, мен аны билген эдим. Бир да болмагъанча жарсыгъан эдим. Ма бусагъатда да, ол эсима тюшсе, ачыуумдан къыл чайнайма. Да къалай келмез ачыуунг, мен мында, жауланы ичинде, жанымы къолума алып жюрюйме, къыралым ючюн деп. Къаллай бир хайыр этгенме анга, ол а тутуп, мени къарт атамы-анамы Орта Азиягъа жибереди. Аллай сейирлик а ким кёрюр эди?!

Кёп тюрлю сагъыш келе эди ол кюнледе башыма. Аладан бири уа – башымы Сталинден да, Гитлерден да алып кетейим деп. Бир кёрсюнле Совет аскер ол мен берген билдириулесиз къаллай бир адамын тас этеригин. Борман а менсиз ол затланы тындыраллыкъ туююл эди. Артда дагъыда кеси кесими басып, кертиди, эки быйкъны ичинде бир билдириу да бермеген эдим. Юйде Эльза да манга:

– Биз Сталиннге аллай бир хайыр этебиз, ол а, анга да къарамай, бизни къартларыбызны Орта Азиягъа жибереди. Ол къалай жарайды? – деген эди.

– Не этериксе, кючюнг болмаса, к’юлунгдан келмесе? – деп мен да.

Сёз ючюн биз, таулула, ариу к’ванлыла болг’ваныбызны ким да биледи. Ол белгили затды. Гитлер хорласа, аллай артык’лык’ боллук’му эди? Дунияда аз хыйсапсыз артык’лык’ла болмаг’андыла, ол да аладан бири эди. Ма аланы барысын да ойлай, юйюме жетдим.

Ашарг’а олтург’анда, Эльза:

– К’алай болдуг’уз? Не оноу этдигиз? – деп сорду.

Болг’ваныча айтдым мен да. Ол да:

– Энди кемеде барг’ванын кётюралг’ы эди, – деп саг’ышланды ансы, к’валг’ваны уа кесибиз юйде ойлашханча болду.

Ол саг’ышла бла юч айдан артык’ жашадык’. 19 июльда фюрерге киргенимде:

– Сен тамбла эрттен бла Баварияда ставкама келе кел, – деп буюрду ол.

– Мени фюрерим, тамбла Аргентинаны генштабыны тасчачылыг’ыны таматасы келеди да, мен бир бек керекли туююл эсем, эркин этсегиз, эрттен бла аны бла тюбеп, алай келир эдим, – деп айтханымда, ол а:

– Ахшы сора, мен бир-эки саг’атха созарма жыйылыуну башланыуун. Ол заманнга сен да келе келирсе, – деп ыразылык’ берди.

Ол адам бла да тюбеп, ашыг’ып келсем, мен киргенде, Гитлер, мени кёрюп, эки жанына да к’арап, олтург’ванланы кёрюп, онг жанындаг’ына не эсе да шыбырдап башлаг’анлай, ол заманда атылды бомба. Насыбыма, манга зат болмады, алай к’улак’ларым зат да эшитмей, эки кюн турдум. Ол эки кюнде докторла берген дарманланы ичгенден сора, игиден иги болуп кетдим.

Башында айтханымча, ёлгенле да, ауур жаралыла да болдула. Кёп адамны тутдула, аланы ичинде Канарис да болуп. Канарис дегенлей, кесини ишин ол бардыра биле эди, алай Гитлерни уа жаратмай эди. Ол затын кёрюп, гестапо да, Шелленберг да ызындан болуп, артда аны ол затлары белгили болдула да, анга жарым жылны ичинде соруу этилди. Ог’есе анданамы асламырак’ эди, унутарак’ болдум. Ой, сени жауунг да к’арт болсун!

Аргентидада к’онак’да

К’улак’ларым иги болг’анлай, Аргентинаг’а учдум. Анда ол к’быралны аскер тасчачылыг’ыны таматасы Карел Топас деп бар эди. Ол бла ич ишлени министри келген эдиле аллыма аэропортха. Аладан билдим Гертруданы болг’ан жерин. Германиядан кече учхан эдик да, жук’лап келдим. Аны ючюн болур эди,

арыгъаным-талгъаным да болмай, ол башында айтхан адамла бла тюбегенден сора, алай бардым Гертрудагъа.

Жашагъан фатарына келип, эшигин къакъсам, ачмай иги кесек турду. Артда: «Кимсе?» – деп сорду. «Менме мен. Ахматма!» – дегенден сора, ачды. Мени кёргенде, ол бир къууаннган эди да, ийнан, анасына жангыдан туугъанча болгъан эди.

Фатары юч отоулу фатар эди. Не айтаса, неси да – бек омакъ, мебели да бек тап жарашдырылып. Немецлини сен къайры да ат, ол къайда да тургъан жерин бек тизгинли этер. Ол зат аланы къанларындады. Ол жаны бла алагъа тенг киши болалырмы, билмейме. Мен кёп къыраллада болгъанма, алай ол мен болгъанлада аладан тизгинли миллет кёрмегенме. Къайын анамы айтханына кёре, бу фатарны алты минг долларгъа алгъанды, ремонтуна беш жүз доллар, мебелине, къалгъанына да минг бла жарым доллар бергенди. Фатары алай омакъ, таза, тизгинли эди, ийнан, къырал таматаларын къонакъгъа чакъырсаңг да, айып аллыкъ туююл эдинг. Да анда, Германияда да, мен айтмагъанма ансы, аллай тизгинлик бар эди, битеу арбазда бир чапыракъ атылып кёрмез эдинг. Гертрудагъа биринчи:

– Къалай кётюрген эдинг кемеде келгенинги? – деп соргъанымда:

– Бек кыйналгъан эдим биринчи юч кюнде. Артда тынчыракъ эди. Бери келип, Топасха тюбегенимде, сау болсун, бек кёлюн берип къарады. Бу фатарны да билдириу бла табып, аны адамы, мени биргеме барып, къагъытланы жарашдырыгъа болушуп, алай алгъанма. Ол болмаса, бек кыйын боллукъ эди. Не ючюн десенг, тиллерин билмей, башха миллетни ичине тюшсенг, аны кыйынлыгъын сынамагъан адам биллик туююлдою.

Бизни келлигибизни сакълап, бир адам бла да сёлешалмагъанлай, эрикгенден не этерге билмей тургъанда, мен келип къалдым да, бир къауум заман аны-муну соруп турду. Бек уллу сорууу уа:

– Къачан келесиз? Къачан келесиз? – деп амалсыздан.

Мен да:

– Уруш ахырына жете турады. Бир кесек чыда, – деп.

Бир кесек замандан сора, ол тансыкълыгъы да чёге, сабырлыкъ да келгенден сора, былай узакъдан:

– Биз къуру сабийле бла келлик туююлбюз, – деп билдирдим.

Андан тереннге ойлап кирмеген эдим, ол да ол заманда сормагъан эди мени айтханымы магъанасын.

Экинчи кюн Аргентинаны президентине да тюбеп, Гитлери айтдыргъанын айтып, мен да кетейим дегенлей, ол: «Тохта-тохта», – деп, ич ишлени министрин чакъырды. Аны бла уа эки эгечден тууа кёре эдим, президентни бек ышаннган адамы

эди. Ючюбюз да олтуруп, сёлеше тургъанлай, къагъытчысын чакъырып, бизге бир къабар зат келтир деп, буйрукъ берди.

Ашыкъмай, ашагъан да эте, хапар да айта олтурдукъ. Хапарыбыз а не эди – ол кезиуде Германиягъа къажау аскерле аны чеклерине къаршылана эдиле, ол кимге да белгили зат эди. Аны себепли аргентинлиле да анга къууанмай эдиле – ала бизни Германия жанлы болгъанлыкъгъа, кючлери бек аз эди. Ол жангыз да сууда уруш бардыра эди, алай аланы жанында уруш бармай эди, кемелери уа узакъгъа баралмай эдиле, аны себепли хайырлары аз эди. Узакъгъа нек баралмай эдиле – узакъгъа барсала, алагъа отлукъ къуяргъа керек эди, ол заманда уа къыралланы кёбюсю Германиягъа къажау болуп чыкъгъан эдиле. Ол хыйсапдан, аладан, айтханымча, файда аз эди. Алай Аргентинагъа кёчеме деген а, къуллукъчу болмаса да, кёчерик эди къыйналмай. Иш биз къауумда эди, бютюн да менде. Не ючюн десенг, тёрт бирча сабийни букъдуруп кетген къыйын эди. Сёз ючюн, тёртюсюне да туугъан шагъатлыкъ къагъытларым бар эди, тыш къыраллы паспортланы да бар эди бир ненчасы менде сейфде. Алай ол кюнледе, 1944 жылны экинчи бёлюмюнде, Германиядан тёрт сабий бла чыкъгъан, башында айтханымча, къыйын эди. Кесим да, тюзюн айтханда, къуру аны сагъышын эте эдим.

Ма бусагъатда да 1944 жылны август айында Аргентинаны президенти, къайсыбыз келсек да, бек ыразы болуп аллыкъды къыралына, алай бюгюн Германиядан сабийлени чыгъаргъанды иш ансы. Кесим а къайсы къыралгъа да жарашдыраллыкъма къагъытланы. Бюгюн Эльзаны тёрт сабий бла чыгъарсам, экинчи кюн Гитлерге жетдирликдиле, ол заманда уа, сен энди юйдегинги Германиядан къачырып кетдинг дегенни айтып, мени мангылайыма керохну тиреп атаргъа боллукъ эдиле Гитлерни буйругъу бла. Ма ол зат тыя эди мени андан кетерге. Ол бизни юйню сакълагъан СС солдатла Мюллерни адамлары болмагъанларына ким шагъатлыкъ этерикди? Бир сабий болса, аны оноуун мен бек терк этер эдим. Тёрт сабий бла уа – ол а сагъышлыды, къыйынды. Къыйын болса да, оноу а этерге керекди. Мен билеме, мени Аллахым манга бир амал берликди. Бюгюн а Аргентинаны президенти бла бир-бир затлагъа оноу этдик. Бу къыралгъа къачан келсем да, билеме бек ариу кёрлюклерин. Алай бла андан чыгъып, юч сакълаучум бла Гертрудагъа къайтып, кийимлерими алып, аэропортха элтдиле.

Анда Гитлерни кесини самолёту бла, къысхасы бла айтханда, бери келген самолётум бла ызыма къайтдым. Къайтханда уа, уруш бла къайтдыкъ. Ол а къалай – Исландияны башы бла учуп келе тургъанлай, бизге эки ингилиз истребитель чапдыла. Бизни лётчик моторлада болгъан кючлени салып, бийикликни алды. Ол заманда уа бизни эки жаныбызда келгенле аллыбыз-

гъа тюшдюле тюрбюрюзде. Башына къарап а, ала да аталмай эдиле. Бизни лётчик башындан орталарына кирип, арт жанындан а эки стрелок, бизни самолётубуз а атып, экисин да жандыргъан эди.

Ма аллай чырмаула бла юйге алай къайтхан эдик. Экинчи кюн аны Гитлерге айтып, барысын да саугъаландыргъан эдим – эки пилотну, штурманны, техникни, радистни, тёрт да стрелокну.

Марлаучула

Ол иш туююл эди. Анда Аргентинада ич ишлени министри саугъа халда манга Америкада чыкыгъан бир жангы аппарат берген эди. Ол а тынгылаучу механизмлени къалайлада болгъанларын билдире эди. Юйге къайтханда, салып кёрген эдим да, аладан тёртюрсюн тапхан эдим.

Экинчи кюн Гитлерге кирип:

– Мени фюрерим, мен билмейме, Мюллер сизни сёлешгенигизгеми тынгылай эди огъесе мени сёлешгенимеми тынгылайды, мен ол сиз берген дачада тёрт тынгыларгъа деп этилген зат тапханма, – дедим.

– Биз аны бусагъат билейик, – деп, Гиммлерге телефон бла сёлешип, – Мюллерни алып, бери жет, – деп буюрду.

Биз да, картагъа къарай, къайсы аскерни къалайгъа кёчюрюрге керекди дей тургъанлай, ала да жетдиле, асыры кёлюбюзню картагъа бергенден, аланы киргенлерин да эслемедик, къатыбызгъа келгинчи. Саламлашып бошагъанлай, олтургъанлай, Гитлер, онг жанына ол экисине да къарап, башын да сол жанына ийип:

– Сиз энди менидамы марлап башладыгъыз? Огъесе Ахматнымы марлайсыз? Аны манга бир ангылатсагъыз эди, – деп, Мюллерге къарап тургъанын мен кёрюп турдум.

Мюллер, сёз не затны юсюнден баргъанын билмей, абызырай тургъанын эследим. Фюрерни уа кёзлерине къан уруп, бир-бирде алай болуучу эди, кёзлери къутургъан бугъаныча къызарып, жерлеринден бери чыгъа тургъан сунар эдинг. Ол, къутургъан кёзлерин жандырып, Мюллерни къатына келип:

– Мен санга сорама: сен кимни ызындан марлап айланаса? – деп къычырды.

Мен столну онг жанында башында олтура эдим, ала уа столну сол жанында эдиле да, кёрюп тура эдим. Ма бусагъатдан Гитлер Мюллерни не урады, не да боюнуна илинеди деп тургъанымлай, тюз ол сагъатда Борман кирди. Ол аланы къатларына келип:

– Мени фюрерим, не болгъанды сизге? – деп, Гитлерни бла Мюллерни араларында тохтады. – Сизге шендю жюрегигизни кыйнаргъа жарамайды. Тилейме сизден, олтурчугъуз былай, бусагъат барысы да тап болур, кечигиз, – деп, олтуруучу креслосуна олтуртду.

– Мартин, сен ангылаймыса, Мюллер мени ызымдан марлап айланады!

Былайда Гиммлер, кесине келип, сёзге кышулады:

– Мени фюрерим, сёз нени юсюнден баргъанын мен ангыла-майма. Бир кесек ачыкъласагъыз эди ол затны, – деп тиледи.

Гитлер, туруп:

– Бир кесек угъай, толу ачыкълайым, – деп, бир Гиммлерге, бир Борманнга алыкъа чёкмеген кютургъан кёзлери бла къарап: – Мени ол былайда ол Ахматха берген дачама бу адам тынгылаучу устройства салдыргъанды. Мени марлагъан этеди! – деди да, кючден-бутдан чёге баргъан къан ургъан кёзлери биягъы кёбюп башладыла.

Борман да бир Гитлерге, бир Гиммлерге къарап турады.

– Мени фюрерим, сен манга буюр, ол иш къалай болгъанын барын да билип, мен санга келип айтырма, – энтта да не айтырыкъ эсе да билмейме, Гиммлер бир кесек тохтагъанлай, Гитлер, кёзлерин биринден ала да, бирине ата, ол ючюсюне да соруулу къарай, айтды:

– Мен билеме: тынгылаучу затла сен жашагъан заманда салынмагъан эдиле, сен кетгенли салыннгандыла. Дагъыда, ким биледи, Ахмат алай бош тыш кыралдан келмегенди, къажан кыралдан келгенди деген сылтауну айтып сен келирсе. Алай ол сылтау туююлду, сиз барыгъыз да билесиз. Была билмейдиле, кысха заманда Фау ракетала боллукъдула. Ол заманда кёрюме мен быланы! Барысын да алышырыкъма. Мен быланы халлерин кёрюп турама. Тохта-тохта алыкъа, барысы да тап болгъанлай, бу урушну тап ётдюргенлей, мен сени кесиме болушлукъчу этерикме. Артда уа мени орунума сен къаллыкъса. Мен аланы барысын да оюм этген эдим, жангыз да бу жауларыбызны бир хорлайыкъ. Къалгъанын а бек тап этербиз.

– Мени фюрерим, сау болугъуз, мен да сизни атамча кёреме. Сиз мени даражамы къалай кётюргенигизни кёрюп, аны ючюн туююлмюдю мен да жаным-къаным бла сизге берилгеним. Сиз да аны эслей болурсуз, мени фюрерим, – деп, кёзюне къарадым.

– Хау-хау, мен аны кёрюп турама. Санга бир да ишеклигим жокъду, тюз да жашымча кёреме, – дей тургъанлай, Кейтель, Йодль бла Геринг да келдиле.

Ала бла саламлашып бошагъанлай:

– Мени фюрерим, эркин этсегиз эди, мен кете барыр эдим, – дедим шошчукъ, аны да, тамата бла сёлешгенча угъай, тюз керти да бир бек къаршы адамыма айтханлай, ол а:

– Олтур-олтур, сен бизге чырмамайса, – деди.

Ол заманда мен, былай башымы бираз бир жанына этип:

– Мен бюгюн бир кесек аурукъсунуп турама, – дедим.

Алай айтханымдан сора:

– Бар, жашым, бар, – деп, ала да эшитирча айтып, жумушакъ къарам бла ашырды.

Мени ауругъаным да жокъ эди, алай, кертиси бла да, нек эсе да санларым тюшюп эдиле.

Ойге келгенимде, Эльза да сейир этди, былай эртте къалай келдинг деп. Мен болгъан хапарны анга айтханымда, ол да бек сейир этди, бютюн да Гитлер манга: «Бар, жашым, бар», – дегенине. Эльзагъа:

– Нек эсе да санларым тутмайдыла, бир кофе эт да, мен бир кесекге тынчаяйым, – деп, кофе ичип, таяннганымлай, эсиме бир зат тюшдю. Ол а не затды десенг, бу адам, Гитлер, манга аллай бир ахшылыкъ этди. Айтханына кёре, мындан ары уа, Германия хорласа, бютюн да этеригин айтды. Ол манга алай этип, мен а аны Сталиннге сатып, гюнях алып а тура болурмамы деп, ол бир жаны бла. Экинчи жаны бла уа, мен Гитлерни аскери, кемелери, суу тубюнде жюзюучю къайыкълары къайда ненча болгъанларын эндиге дери карта этип берип турдум. Ишексизди, хорлауну заманын къысхартдым. Кёп адамны санын ёлюмден сакъладым. Сталин манга аны ючюн не этерикди? Атамы-анамы Орта Азиягъа жиберди, этгени уа ол. Бюгюн къайтып, Москвагъа барсам да, билмейме, манга Сталин не иш берлигин. Огъесе, манга да ишекли болуп, гунчму этер эди? Алай аны иги адети неди десенг, адамны этген ахшылыгъын къайтара билиучю эди. Бу затлагъа сагъыш эте, къалкъып къалдым. Тюшюмде былай, адам чырайындан къарап тоймаз эди, бир ариу мёлек къыз кёрдюм. Жаз башында, жер къалмай гюлледен толуп, биз экибиз да аланы ичинде батып, алай ариу ийис бурунума уруп, ол хур къыз, мени къучакълап:

– Мен сени эрттеден бери сюйюп тургъанма. Энди уа амал тапдым узакъгъа элтирге. Биз анда мындан да насыплы боллукъбуз, анда мындан да ариуду, – деп, къулагъымы ичине айта тургъанда, былай бир хычыуун болгъан эди. Аны тылпыуу къулагъыма киргенде, ол заманда ойлагъан эдим, мен къалай насыплым да деп.

– Сени бла уа къайры да барлыкъма. Энди сени жиберирге жарарыкъ туююлдо. Экинчи быллай мен табарыкъ туююлме. Мен сени Кавказгъа элтип, анда жашарыкъбыз, – деп, ойлай, бизникилени Орта Азиягъа кёчюргенлерин да унутхан эдим.

Мен аны кёзюне хар къарагъаным сайын, аны ол ариу бети да, агъачы да асыры Эльзагъа ушагъандан, Эльза тауча билмей эди, энди уа мени бла тауча сёлешеди деп, – бек сагъыш этдиргени уа ол эди. Сора къаллайла эсе да ол мёлек къыз жокъ болуп къалды. Мен да Эльза башымы сылагъанына кёзюмю ачып къойдум. Къарасам а, Эльза къатымда жатып. Энди уа ол къызны бла Эльзаны бир бирге ушагъанларына тюномде сейир этдим. Ол заманда ойладым: бир мёлек кетди да, бир мёлек келди деп. Не ючюн десенг, Эльза къыз бети бла тура эди, эрге баргъынчы, къаллай сойдюмлю болуп тургъан эсе да, сабийледен къутулгъандан сора да, алайлай къалгъанды. Мен хыйсап этгеннге кёре, былай ол диетолог докторла этген болур эдиле, къуру бети бла къалмай, агъачы да не аз да тюрленмеген эди.

Эрттен бла ишиме баргъанлай, Гиммлер телефон бла сёлешеди:

– Ахмат, заманынг бар эсе, манга бир кирсенг эди, – деп.

Мен да:

– Ахшы, барама, – дедим. Кесим а сагъыш этеме: алгъын, сёлешсе, манга бир кирсенг эди деучю эди, энди уа заманынг бар эсе дегени уллу затны тута эди. Ала ангылагъандыла Гитлер манга къаллай даража бергенин, мени къалай кёргенин.

Болса да, кесим а, не этеди бу мени деп, сагъыш эте барама. Алгъын биле эдим неге чакъырыгучусун, бу жол а, мен ангылагъаннга кёре, не эсе да бир дыгаластары болгъанына ишекли болдум, алай толусунлай а билмей эдим.

Приемныйине киргенимде, бир къауум генерал-лейтенантла бла эки генерал-полковник кирирге сакълап тура эдиле. Ала бла да саламлашып, бир кесек таныш эдиле, таза адеплик ючюн, приемныйни таматасына:

– Кирирге боллукъмуду? – деп сордум.

Ол да:

– Хау-хау, болмай а! – дегенден сора, кирдим.

Айтханымча, Гиммлер не заманда да манга иги эди, алай ол Гитлерни манга берген даражасындан эди. Бюгюн а бюгюн да жарыкъ болду.

– Къалайса? Тюнене бир кесек ырмах болгъанча сундум сени, ауругъанмы этген эдинг? – деп, андан-мындан хапар айтхан кибик этип, артда уа, – къайын ананг къалайды? Къатынынг, сабийлеринг къалайдыла? – деп сорду.

Ангыладым, Эльзаны да, сабийлени да кьошакъгъа соргъанын, аны ауругъанчыгъы – къайын анандан хапары болгъаны эди, ансы ары дери, кертиди, Эльзаны да, сабийлени да андамында соруучу эди, Гертруданы уа бир заманда да сормагъанды. Бюгюн аны соргъаны, мен билеме ол къайда болгъанын дегенни магъанасын тута эди. Мюллер билгени барды деп билмей эдим,

алай Шелленбергни агентлери уа билгенлерин билдим. Ала да биллик тьююл эдиле, эшта да, Гертруда, анда эшикге чыгып, бир немецли тиширыула бла танышхан болур эди. Мен анга айтхан да этген эдим, энтта да бир кесек тур киши бла танышмай, агентле кепдюле, киши бла кеп хапарлашма деп.

Эшта да, ол анда алай бла жангылгъанды. Мен да Гиммлерге:

– Игидиле, сау болугъуз. Кесигиз къалайсыз? Не жангылыкъ барды? – деп сордум.

– Билемисе, Ахмат, тюнене фюрерни Мюллерге бир бек ачыуу чыкыгъан эди да, мен бек къоркъуп турама, аны ишинден къыстап къоймагъы эди деп. Сен тюз ангыла, ол тынгылаучу затланы Мюллер салдырмагъан эди, аны болушлукъчусу салдыргъан эди. Бюгюн фюрер аны, Мюллерни, ишинден чыгъарса, Германияны битеу да контрразведкасы акъсарыкъды, бюгюн а, кесинг кёресе, жауларыбыз бизни кюнден кюннге къысып келедиле. Тышында алай болуп, къыралыбызны ичинде да ишле тап болмасала, къалай болсун? Аны себепли сен, фюрерге кирип, мен да кечеме, сен да кеч деп, келишдирип тилесенг эди, ол аны ишинден къыстамаз эди. Сен билгенликден, биз, мен бла Мюллер, Шелленберг эрттеден бери ишлеп келебиз бирге. Мюллер аллай адам тьююдю, санга алай этерча, аны себепли сен анга дерт тутма. Ол иги жашды. Аны айтыргъа чакъыргъан эдим, – деп, ызы бла къагъытчысын чакъырып, кофе келтиртди. – Экибиз да олтуруп, кофе ичмегенли ненча заман ётдю? – деди.

Кофе ичип бошагъандан сора:

– Ахшы, сиз айтханны мен толтурурма, – дегенни айтып, кетдим.

Бюгюн граждан форма бла эдим да, юйге шош-шош бара, сагъыш этдим. Гиммлер, Мюллер, Шелленберг да тюнене олтуруп, сагъыш этген болурла да, Шелленберг Гертруданы Аргентинада болгъанын бу экисине айтхан болур. Энди уа аны манга билдиргенлиги эди. Ол бир жаны. Экинчи жаны уа, билмейме мени кимге санагъанын, тынгылаучу затны Мюллер салдырмагъанды, аны болушлукъчусу салдыргъанды деп. Гитлер, аны къыстай эсе, аны къойсун да, болушлукъчусун къыстасын, Мюллерге уа тиймесин деген магъанада айта эди. Ийнан, болушлукъчусу угъай да, Мюллер кеси да базиналыкъ тьююл эди, Гиммлерден ыразылыкъ алмай. Манга ариу айтхан кибик этип, аны этдирген Гиммлер эди деп турама. Не ючюн десенг, мен тутулсам, аперимликни Гиммлер кесине аллыкъ эди. Гитлерге да айтып, мен санга жаным бла да, къаным бла да берилипме деп. Ол не ючюн эди, къыралда Гитлер биринчи эсе, анга уа ишек жокъду, Геринг экинчи адам эди, Гиммлер а – ючюнчю

эди, Борман – төртюнчю, Геббельс – бешинчи. Борманны даражасы кьалгъанладан артыкъ эди, алай Гитлер аны кесине кьаршы этмей эди. Аны себепли кесини орунуна кьояргъа да ашыкьмай эди. Бирсиле аны орунун марлап тургъанлыкьгъа, аны жерине талашханлыкьгъа, алыкьа ол кьарт тьююл эди.

Гиммлер, кесини Гитлерге битеу жюреги бла берилгенин кьргюзтюп, экинчи жерге чыгъаргъа сую эди.

Былайда мен Гиммлерге чыкъ деп тохтасам, Гитлер Мюллерни ишинден чыгъарыргъа болур эди, ол баямды. Алай болса уа, Гиммлер, барып, Гитлерге айтырыкъ эди: «Ма, кьоремисе Ахматны, кьайын атасыны фабрикасын сатдырып, аны Швейцариягъа ашырып, аны анда ёлтюртгенди. Кьайын анасын а Аргентинагъа жибергенди. Ахчаларын да ары ётдюрюк болур. Кьоремисе, ол затла барысы да нени юсюнден айтадыла? Ахмат алыкьа бизни хорларыгъыбызгъа ийнанмайды, мени фюрерим», – деп, Гитлерни анга ийнандырыргъа боллукъ эди. Ол заманда мени даражам Гитлерни аллында бек тюшерик эди. Аны аллында тюшсе уа, барысыны да аллында тюшерик эди.

Иш алайгъа жетсе, мен да айтырыкъ эдим, ол Гертруда жашагъан адамды деп. Ол аны ишиди – кьайда суюсе, анда жашаргъа эркинлиги барды деп. Алай мени ол сёзюмю магъанасы боллукъ тьююл эди. Экинчи жаны бла уа, аны – Гертруданы – паспортун тинтип кьрселе, аны чийи манга келлик эди. Нек дегенде, бюгюн мени сейфимде паспортланы саны кьыркъдан артыкьды. Мен аланы ала туруп, номерлери белгили учётда эди. Анга бергеним да аладан бири эди. Аланы уа манга ким бере эди? Гиммлерни болушлукъчусу дегенча, Кальтенбруннерни службасы. Берген а нек эте эди? Мени кесими агентлерими саны жюзден артыкъ эди да, андан. Алагъа уа тюрлю-тюрлю кьыраллагъа барыргъа керек эди. Аны себепли уа манга, ненча паспорт сурасам да, бермей амаллары жокъ эди. Алай, айтханымча, номерлери уа учётда эди мени атым бла.

Нек эсе да битеу жарыкъ оюмла манга Берлинни паркында келиучю эдиле. Ма бюгюн да, паркда айлана, парк десем да, алгъыннгы парк тьююлдо, ариулугъу кьалмагъанды. Ингилиз самолётла бир талай бомба атып, кёп затны халек этгендиле. Ол алгъыннгы гюллени жартысы да кьалмагъанды. Бютюн да бу арт заманда уа аланы самолётлары кьадалып эдиле Берлинге.

Юйде Эльзагъа бу хапарланы айтмагъанма, аны кьайгъы этдирмейим деп. Эртгенбла, кесими ишиме бармай, алгъа фюрерге кирдим. Мени кьргенлей:

– Кел, жашчыгъым, кел! – деп, аллыма бир юч-тёрт атлам этип, жашын кьучакълагъанча, жылы кьучакълады. – Кел, кьатыма олтур, – деп олтуртду. – Бюгюн не эсе да эртте кел-

динг, бир къайгъынгмы барды огъесе бошму кирдинг? – деп, кёзюме къарады.

Неден башларгъа билмей:

– Мени фюрерим, бюгече тыш кёрдюм, сиз Мюллерни ишинден чыгъаргъанча, – деп, мен сёзюмю ахырына жетдиргинчи, ол:

– Хау, ма буйругъуму зарфха уруп келтиргендиле, – деп, аллыма салды. – Бусагъат къол салып, Гиммлерни чакъырып, аны орунуна адам тап деп буюрлукъма. Аны ючюн сен жарсыма, аны унутуп къой. Мен саулукъда, санга киши кака кётюрмез. Тюшюнг а къалай кертиди, – деп, сейирсинди.

Ол да тохтагъанлай, алай башладым:

– Мени фюрерим, мени тышюм керти эсе, сизден тилерге келгенме, сиз манга чексиз кёп ахшылыкъ этгенсиз. Сталин Орта Азиягъа жиберген атам да, этсе, аллай бир этерик эди. Мен кеси ёмюрюмде сизге аны къайтаралырмамы деп кесим да кёп сагъыш этеме. Бюгюн сиз манга аталыкъ этип тургъаныгъызны бары да кёрюп турадыла. Мен да, иш алайгъа жетсе, бир ишексиз, сизни ючюн, артха турмай, жанымы берликме. Мен аскерчиме, кёзбау сёзле айта билмейме, айтханларым да жюрегимдендиле.

Мен да алай айтханымлай, Геринг кирди. Бизни бла саламлашханлай, Гитлер, олтур былай деп, аны да къатына олтуртду.

– Айт, Ахмат, сёзюнгю, – деп, манга къарады.

Ол алай айта туруп эследим, Геринг ол буйрукъну Гитлерни аллындан алып, окъуй тургъанын.

– Тилеригим ол эди, Мюллерни ишинден чыгъармагъыз деп.

– Нек? – деп, секирип турду да, – ол сени юйюнге тынгылаучула салып, мен сени жашымча кёргеними биле тургъанлай, дагъыда мен аны алаймы къоярыкъма? – деп, огъурсуз бет алды.

Ол да бир кесек сабыр болгъанлай, Геринг да, отха патеген къуйгъанлай:

– Аны кыыстаргъа керекди. Тынгылачуланы сангамы салгъанды огъесе фюрергеми салгъанды – ол алыкъа белгисизди. Туура санга салгъан эсе да, ол бек алаамат биледи фюрер сени жашынча кёргенин. Ол санга алай этген эсе, фюрерге этериги да олду, – деди. – Мени фюрерим, биз арабызны тийишлисича иги тазаламагъанбыз. Кёремисе, Сталин 1937 жылдан башлап, 1940 жылгъа дери тазалап тургъанды аскерчилерини арасын. Ма ол хыйсапдан, бюгюн аны аскери кючлюдю. Ол заманда алай тазаланмаса, Сталин эртте хорлатырыкъ эди. Аны аскерини жартысы кеслери ётерик эдиле бизни жаныбызгъа, Сталин, аны бек уста билеп, тазалагъанды. Аны себепли бюгюн да биз-

де тазалап башларгъа керекди. Эртте этерик ишибизни, бир да къуруса да, бюгюн этейик.

– Сен тюз айтаса, Герман. Заманында этмедик, энди уа кеч болмазмы? – деди Гитлер, Герингге къарап.

– Кеч туююдю, мени фюрерим, кёрмеймисе Мюллерни эте тургъанын? Башха адам болса, алай этерикми эди? Не уа Гиммлерни оноуу болмаймы болгъанды бу иш? Мен аны беш бармагъымы билгенлей билеме, аны себепли алыкъа кеч туююдю, арабызны тазалап башларгъа керекди.

Ол да алай айтханлай, Гитлерни къагъытчысы, кирип:

– Герман, сизни болушлукъчугъуз, бир амал бар эсе, бир минутха чакъырсагъыз эди деп тилейди, – деди.

– Мен бусагъатдан къайтама, – деп чыкъды Геринг.

Герингни да ангыларгъа боллукъ эди, ол бек уста биле эди: Гиммлер кесин Гитлерге ариу кёргюзтюп, экинчи адам болургъа суйгенин, алай болалмай эди ансы. Аны ючюн эди, Геринг Гиммлерни адамын къыстатып, ол а Гиммлерни даражасын бек тюшюрлюк эди, артда уа, бир амалы болса, кесин да кетертир эди. Ол заманда Геринг кеси къаллыкъ эди, бюгюн а экисини да бир бирлерине тутхан ниетлери бек кир эди. Тюбешгенде уа, не айтаса, бир бирине бек кёзбаулана эдиле.

Геринг чыкъгъанлай:

– Мени фюрерим, сиз бусагъатда Мюллерни ишинден чыгъарсагъыз, – дегенимлей, Геринг къайтып, жерине олтурду. – Кесигиз сагъыш этигиз, Гиммлер да, Мюллер да, Шелленберг да эрттеден бери бирге ишлеп келедиле, шуёхладыла. Бюгюн мени ючюн деп, сиз Мюллерни ишинден чыгъарсагъыз, ала аны манга кечерик туююдюле. Ала мени хар атламымы биледиле, аланы адамлары бир ичгичиге ахча берип: «Бар да, ма алайда ол адамны керох бла ат да, ёлтюр да къач. Мен а, сен атып, къачып бара туруп, адамланы тыярма. Сен аны ючюн къоркъма», – дейдиле да, ол мени ёлтюрюп, къачып баргъанны кесин да ёлтюредиле. Сора аны къыйырын ким табарыкъды?

Мен да бир такъыйкъагъа тохтагъанлай, къалгъан айтырыгъымы айтхынчы, Гитлер, Герингге къарап:

– Кёремисе муну, къарачы къалай теренден ойлайды! – деди.

Ол да алай айтханлай, иесин суйсенг, итине сюек ат дегенлей, Геринг, къатыма келип, манга къарап:

– Мен сени былай терен оюм эте билгенинги, быллай къарамынг болгъанын билмей эдим. Мени фюрерим, бу тюз айтады, бу иймансызла кечерик туююдюле. Аны себепли муну юсюнде аны къыстаргъа жарарыкъ туююдю, алай бираз заман ётсе, башха сылтау бла къыстамасакъ, – деп, къайтып жерине олтурду.

– Тюз айтасыз, алай этейик, – дегенни айтып, эндиге дери ёретинлей тургъан Гитлер да, олтуруп, ол буйрукъну аллындан алып, жыртыды. Аны жыртылгъанын кёргенден сора, манга да женгиллик келди. Тюзюн айтханда, мени ёлтюрөдиле деп къоркъмай эдим. Мен Гитлерге: «Сен Гиммлерни, Ахматны башындан бир тюгю тюшсе, сен мени аллымда да, Германияны аллында да жууаплы болурса деп, къоркъут», – десем, ол аны этмей къоймаз эди. Ол да кесини эки шуёхуна айтыр эди, анга ишек жокъду. Аны бла иш бошалып къаллыкъ эди. Мени кесими юч сакълаучум бар эди, алай мен ала бла кёп хайырланмаучу эдим. Не ючюн десенг, мени жашауума къоркъуу кёрмей эдим, ары-бери баргъанда болмаса, аланы кёбюсюнде эркин этиучю эдим.

Алай мен къоркъгъан, алгъаракъда айтып кетдим, Гертруда эди, анда да аны ючюн мени тутмазлыкъларын биле эдим, жалан да даражам тюшерик эди ансы, энди уа, оруслула айтычулай: «Къойла да – сау, бёрюле да – токъ».

Юйге кёлюм кётюрюлюп келдим.

«Таза арийлиле»

Арбазда, гюлле арасында, Эльза Гиммлерни буйругъу бла төрт сабийге ишленнген коляска бла сабийлени чыгъарып тура эди. Мени кёргенде, колясканы да тюрте, аллыма келди. Ышаргъан да этип:

– «Бизде, Кавказда, жашчыкъла алты айларында, къызчыкъла уа жети айларында жюрюп башлайдыла», – деген эдинг да, сени жашларынг а нек жюрюмейдиле? Мен быланы къаллай бир айландырлыкъма былай? Аны манга бир ангылатчы! – деп кюлдю.

– Тохта, алыкъа алты айлары толмагъанды, – деп мен да.

– Ол къалгъан бир ненча кюнден чабып кетмеги эдиле бу мен кёргенле, – деп кюлдю Эльза.

– Мудахыракъ эдинг. Шёндю уа жарыкъса, не эсе да бир къууанчынг а барды.

– Сен бош кюлесе, къарап бир тур, алты айларында жюрюп башламасала, ызы бла бир ыйыкъдан чабышып айланмасала, бизни жашла алай болуучудула. Жюрюмеселе, чабышып айланмасала уа, терслик сендеди.

– Менде уа нек?

– Сени терслигинг олду – эшта да, сен таза арий къанлыладан болмазса ансы, ала алты айларында чабышып айланыргъа керекдиле. Былагъа къарайма да, чабар халлары жокъду. Эшта, сени къанынгда чюйют къатышынг болур, – деп ышардым.

– Айып этме ансы, жыйырма туудукъгъа дери мени немец къандан сора бир къатышым жокъду. Кесинг билгенликден, тукъумубуз баронладанды. Быланы уа билмейме таза арийледиле деп, – дегенни айтып, Эльза сабийлени кѳргюзтдю.

– Да, мен санга айтайым, таза арийли болуп, бир немецли жокъду. Мени миллетим а таппа-таза арийлиледиле, сен а аны биле болмазса ансы.

– Сен бу затны кертими айтаса огъесе ойнапмы? – деп сорду Эльза.

– Бек кѳлѳм бла айтама. Ишекли бола эсенг, энциклопедияны ал да къара.

Мен алай айтхандан сора, Эльза арбазгъа чыгъып айланган сабий докторладан бирине:

– Марта, тилейме сизден, манга юйде энциклопедияны бир келтир, – деди.

Ол келтиргенден сора, мен да, сизни Аллах сыйласын, сабийлени бирини эмизиги тюшген эди да, аны аузуна сала тургъанлай:

– Керти айтаса. Барды мында ол, – деп, Эльза бек сейирсинди. – Бир заманда да билмегенме кавказлыланы арасында арийлиле бардыла деп. Кертиди, мен ол затлагъа бир заманда да эсими артыкъ бурмагъанма. Сора была таза арийлиледиле, – деп ышарды.

Мен а:

– Аналарына бир кесек ишегим барды ансы, алайды, – деп кюлдюм.

Ол да:

– Сен айтхан эсенг, болур. Мен сен айтханнга бир заманда да жукъ айтмайма. Сен ач болурса, кел, ауузлан, – деп, сабийлени арбазда айланган докторлагъа къоюп, биз аш отоугъа кирдик.

Аш этиучю тиширыугъа:

– Катрин, ненг барды? – деп сорду Эльза.

– Диетолог берген меню бюгюннге буду, – деп, Катрин къагъытда жазылгъан ашарыкъланы, кѳгетлени, компотланы келтирди.

– Манга чабакъ бла чырламала, сора салат да, – дедим.

– Энди бир айтсанг эди, жаным, тюнене нек мудах эдинг? – деп, Эльза кѳзюме къарады. – Менден жашырыргъа керек зат эсе, сормайма.

Ол алай айтханда:

– Угъай-угъай, ол сенден жашырырча зат туююдю. Бир-си кюн мен ол мында табылгъан затланы юслеринден фюрерге кирип, айтхан эдим. Сизге деп салынып, андан туруп тургъан затламыдыла огъесе мангамы салынган болурла, ол затны

билалмайма. Алай бу затланы тапханма дегенимде, фюрер бек ачыуланган эди, – деп, мен Эльзагъа болгъан ишлени юслеринден къысха хапар айтдым.

– Энди сен тюенене нек мудах болгъанынги ангыладым. Ол бири. Экинчиси уа, бюгюн а сен былай жарыкъ нексе? Не къууанчынг барды?

– Бусагъат, ашап бошайым да айтайым, – дедим.

Ашап бошагъанлай, эшикге чыгъып, анда айтдым:

– Мен тюенене фюрер Мюллерни ишинден къыстайды деп, анга къоркъуп тургъанма. Гитлер аны ишинден къыстаса, ала аны манга кечмезликлерин биле эдим. Ийнан, Гиммлер бизни ауанабыз къайда болгъанын окъуна биледи.

– Ол аны къайдан биледи?

– Билмей а. Ала къартла фабрикаларын сатханларын окъуна марлап тургъандыла. Шелленбергни агентлери аллай затланы ийислери бла табадыла. Аны себепли Гиммлер фюрерге ол затланы келишдирип айтса, Гитлер манга сууукъ кёз бла къарарыкъ эди. Артда манга жашым деп айтырыгъына бек ишеклиме. Бу биринчи сорууунга жууап болсун. Экинчисине уа – бюгюн бары да тап болду, аны ючюн кёлюм жарыкъды. Сени кёргеним а манга бютюн да жүрек жарыкълыкъ береди.

Алай айтханымдан сора, Эльза, мени къатыма келип, инбашларымдан къучакълап:

– Билемисе, сен ишге кетсенг, къуру да сагъатха къарангъанлай турама, къачан келесе деп. Бюгюн а эсиме бир зат келип турады – кел, мен ишге чыгъайым. Ишге да бирге бара турурбуз, – деди.

– Сабийле алыкъа къарыусуздула. Бир кесек аякълансынла. Неге ашыгъаса ишге?

– Сени сабийлеринге тогъуз доктор къарайды. Мен алагъа не этеме?

– Биринчиден, алагъа тёртюсю къарайдыла. Къалгъан докторла санга къарайдыла, – дедим. – Сора дагъыда алагъа алыкъа сени сютюнг керекди. Сен ишге чыкъсанг, аланы ёшюнден айырып къоярыкъса. Ол биринчиси. Экинчиси, диетанг бузулдукъду, аны себепли алыкъа эрттерекди. Заман келгенлей, мен санга айтырма.

– Алан, министр – мен, оноу этген а – сен. Бу къалай болады, аны манга бир айт? – дегенлей, сабий жиялгъан таууш эшитилди, мен да:

– Айып этме ансы, сени кибик министрле, мени кёрселе, честь береди, чынларыбыз а бирди. Аны себепли бир айтханымдан чыкъмай туругъа керексе.

– Тюзюн айт, бир айтханынги этмей къойгъанмамы, сен мени таныгъанлы?

- Ойнап айтама ансы, этмей а.
- Кертисин айт, сени атанг-ананг мени жаратырыкъ болур-ламы?
- Бизде да битеу тиширыула ариу халлиле туююдюле, хар миллетдеча.

Тарых дерслери

Гитлер, мен сезгеннге кёре, август айда Украинадан немец аскер кетгенли, бир кесек женгил болгъанды. Ол операцияны Г. К. Жуков бардыра эди. Сен билемисе, ол къаллай бир адамын зырафына къырдыргъанды? Сёз ючюн, ол немец генерал не да фельдмаршал болса эди, аны сюд этип, ёлтюрлюк эдиле. Анга уа, Жуковха, Сталин Жигит атны бергенди. Жуковха биринчи кере 1939 жылда Халхин-Гол ючюн бергенлери тюз болур эди, алай 1944 жылда августда уа не хазна.

Дуния дегенинг, теренирек сагъыш этсенг, къалай сейирди. Алай сагъыш эте билмегенле, бир жаны бла, насыплыдыла. Алай болгъаны ючюн, телиле насыплымдыдыла? Аланы кеслерини оюмларына кёре, хау, насыплыдыла. Тышындан къарасанг а, насыпсызлыкълары кёрюнюп турады. Мен, не кюрешсем да, эсимден бир затны кетералмайма. Ол а не затды десенг, бу эки таматаны бир бири бла тенглешдирсенг, алгъаракъда Геринг фюрерге айтханын. Ол эрттеден да мени оюмумда эди. Энтта да сизни эсигизге салайым, 1937 жылдан башлап, Сталин аскерчилени да, НКВД-ны да араларын тазалап башлайды дейбиз, къыркъ мингден артыкъ адамны 1937–1941 жылгъа дери къырды, тутмакъгъа салды. Сора аллай хапар бар эди, Сталин ол адамланы – аскерчилени – къырмаса, иги эди. Ма ол тамата генералланы, маршалланы къырды да, жаш къауум а не этерик эди деп, алай ол алай туююл эди. Кимле – кёрюп, эслеринде тута болурла, бирле – эшитип, эслеринде тута болурла, кимле – окъуп, эслеринде къалгъан болур (бюгюннюгю кюнде кёбюсю окъуп биле болурла). Келигиз, ол тарыхчыланы ётюрюк-керти жазгъанларын бир кёрейик.

Тарыхчыла эм иги, эм уллу къууллукъчу аскерчилени ёлтюрген эди дейдиле. Отузунчу жыллада Совет Союзда беш маршал бар эди, беш да 1-чи ранглы командарм. Беш маршалдан ючюсюн къоратхан эди – Тухачевскийни, Егоровну, Блюхерни. Ворошилов бла Будённый къалдыла. Бир жаны бла, уллу жарсырча туююдю, сарнап жилимазчады. Сора къыркъ минг полководецни къыргъанды Сталин дейдиле. Маршаллагъа къарасакъ, Тухачевский 1928 жылдан бери бизге бир жылны ичинде жюз минг танк этерге керекди деп кюрешип турду. Къайда бар эди совет къыралны аллай бир кючю? Гитлер Экинчи битеуду-

ния урушну 1939 жылда сентябрьде юч мингге жууукъ танк бла башлагъанды. Тухачевскийни кѣтени – мени ишим айтыргъа, Сталинни – табаргъа деп алай эди. Аны уа ким айтады? – РККА-ны штабыны таматасы Тухачевский. Ворошилов Клим а ол заманда кѣоруулауну халкъ комиссары эди. Ворошилов анга айтып кюреше эди, ол а аны ангыларгъа суймей эди. Бир танк дивизияда танкланы санлары юч жюзге жете эди. Корпусда уа юч танк дивизия бла бир стрелковый дивизия болургъа керекди. Алай эсе уа, жюз минг танкдан юч жюз отуз юч дивизия болады, юч дивизиягъа бир стрелковый дивизияны он минг солдатын кѣошсакъ, ол бир корпус болады. Эки минг жети жюз танкы болгъан бир аскер юч корпус болады. Отуз минг солдатдан юч стрелковый дивизия болады. Эки минг жети жюз танк бла отуз минг солдат бирге уа – бир аскер.

Ол заманлада аны жартысы да жокъ эди дуния башында. Жюз минг танкга 300 жюз танкист керекди, алагъа отлукъ – бензин, солярка – ташыргъа поездле, поездледен танклагъа ташыргъа машинала керек. Аны ауарасы кѣпдю, алай ол кѣуру танк аскерди, дагъыда башха аскерле да керекдиле анга кѣре. Ол а бир кѣыралны угъай, он кѣыралны кѣолундан да келмезлик зат эди ол заманлада.

Мен Тухачевскийни – бир маршалны оюмун, акъылын ким биледи, аман акъылымы, аман ниетими болур, къайсы болса да, мен бир затчыгъын ачыкълагъанма. Артда аны ишинден чыгарып, кѣуллугъундан тюшюрюп кѣрдю, Ленинград аскер округну таматасы этип. Анда да ангыламагъандан сора, артда Радек да, Путна да, шпионлукълары ачыкъланнгандан сора, Тухачевский бла байламлыкъларын айтдыла. Аланы барысын да, ким къаллай полководец болгъанын, граждан урушда къаллай аскерлеге оноу этгенлерин, къайда тюз, къайда терс болгъанларын академияда окъугъанбыз. Биз ол заманда окъугъан затла бюгюн китапада чыкъгъандыла. Бирси эки маршал да алайдыла, мен аланы юслеринден кѣп айтыргъа суймейме, аны бла сизни заманыгъызыны алыргъа. Алай энди 1-чи ранглы командармны юсюнден бир-эки сѣз айтып ачыкъландырайым. Якир Иона Эммануиловични, Киевни аскер округуну таматасыны, 1927 жылда Яша Охотников деп ординареци болгъанды. Аны Якирни сѣзю бла окъургъа аскер академиягъа алгъандыла. 1927 жылда Октябрь революцияны онжыллыгъы бола эди. Ол заманда Октябрь переворот деучю эдиле. Ол жылдан башлап а, Октябрь социалист революция деп, алай айтылып башланнганды. Ма ол онжыллыкъ юбилейге хазырланыргъа, аны тап, ариу ѳтдюрюк ючюн, сахарлада, элледе да аны бардырыргъа оноу этилген эди. Москвада Къызыл майданда аскер парад, уллу демонстрация бардырыллыкъ эди. Анда уа Сталин да, Троцкий да,

башхала да боллукъ эдиле. Кремльде низамгъа къараргъа иги курсантладан бир къауумун жиберигиз деп, аскер академиягъа буйрукъ берилген эди. Академияны таматасы сайлап, бек игилеге саналгъан ючеуленни ийди. Аланы араларында Яша Охотников да болгъанды.

Жашауда къалай болады, сёз ючюн, эки адам туююшселе, бири айтхан бир тюрлю болады, башхасы айтхан да – башха тюрлю. Аланы жанларында болуп, кёрюп тургъан айтса, ол да – бир башха. Бу затланы юслеринден да хар жазгъан кесича жазады. Аны кёрюп тургъанла, шагъатла айтханнга кере уа, бу курсант жашла ючюсю да, киши да тыймай, пропуск къагъытлары бла Кремльге киргендиле. Мавзолейни трибунасыны къатында скулген къалауур эбизе уа быланы тыйып тохтагъанды, сиз низамгъа былайда угъай, арлакъда къарагъыз деп. Бу юч жаш да Граждан урушха къатышхан жашла эдиле да, ол эбизе чекистни бир жанына тюртюп, Яша Охотников къалай эсе да бир къауум адам бла трибунагъа ётюп келе тургъан Сталинни желкесине жумдуругъу бла жетдиреди. Академияны таматасы Эйдеман бу ишни тунчукъдурады, не десенг да, ол тюзюнлей Къызыл аскерни штабыны таматасына къарай эди, аны таматасы уа, Тухачевский, билмегенча этип къойгъанды.

Не уа башха юлгю. Троцкийни партиядан чыгъаргъандан сора, тюз да 15-чи съездни аллында, Дмитрий Шмидт, Москвагъа келип, жыйылыулары арасында Сталиннге жууукълашып, юсюнде чепкени, башында бёркю бла, аманла айтып, къамасын чыгъаргъан кибик этип: «Сакъ бол, Коба, мен сени къулакъларынгы кесерме, тынч турмасанг», – деп кетди. Дагъыда Сталин 1937 жылда аны комбригден комдив этди. Шмидт, Якир, Тухачевский Граждан урушдан бери шуёхла эдиле.

Башха юлгю: 1937 жылны апрель айыны ахырында 1 майгъа «Под руководством великого Сталина вперёд к победе коммунизма!» – деп жазып, лозунгла чыгъар деп, аллай телеграмма келеди Якирге Москвадан. Ол а окъуйду да, Сталинни атын къырып, алай береди къагъытчысына. Сталинни бедешлик этип.

Ма быллай затланы юслеринден кёп зат айтыргъа боллукъ эди, алай сиз тюз ангылар ючюн, бу эки юлгюню келтирдим. Сора аланы, жауларын, кетермей, Сталин къайры урушха кирлик эди. Ол кюн окъуна ала бары да Сталинни жаууна кёшулуп къалыр эдиле. Дагъыда ол, Сталин, къыркъ минг аскерчини къыргъанды деп, алгъаракъда айтып кетген эдим. Дуния башында аллай уллу НКВД-ны жартысыча, жартысы не, төртден бирича министерство болмагъанды. НКВД-ны адамлары кёбюсю аскер форма кийип айлана эдиле. Сталин къуру аскерчилени араларын тазалап къоймагъанды, ол НКВД-ны

араларын да тазалагъанды. Аскер флотну да тазалагъанды, аны себепли ол къыркъ минг дегенлери артыкъ кертиге ушамайды.

Аланы барын да Сталин нек башлагъан эди 1937 жылда? Алай соруу тууаргъа боллукъду адамда. Ол заманда туугъан эди анда оюм – Гитлер бла бирге Европаны да, артда битеу дунияны да алыргъа. Ол оюму туугъандан сора уа, тап тюшгенлей, ызы бла Гитлерни да хорлап, кеси битеу жер башына социализм салыргъа сую эди. Бу затла, Сталинни бу оюму, кёп жерде жазылып жокъду, аны себепли сиз мен айтханнга ишекли да болурсуз, алай анга шагъатлыкъ этген затла бардыла. Кертиди, артда Сталинни оюму тюрленнген эди. Ол, Англияны да, Францияны да кьогъузтуп, ала Германиягъа чабарча этерге сую эди. Ол туююшде барысы да къарыусуз болсала уа, Сталин, Европагъа кирип, барысын да терк окъуна хорлап, социализм кыралла этерге, ызы бла Совет республикала этерге итине эди. Хар кырал бир республика – алгъыннгы Къазахстан, Къыргъызстанча. Алай аланы, ол экисин, Германиягъа чапдыралмагъандан сора, 1939 жылда 23 августда Риббентроп Москвагъа келип, Сталин аны бла Германия бла Совет Союз бир бирине чапмазгъа деп, келишим этгенди. Ол келишимге уа жашыртын протокол этгендиле. Ол заманда Гитлер Польшагъа киреди уруш бла, Сталинге береди шёндогю Кюнбатыш Украинаны. Алай ол 1 сентябрьде кире эсе, Сталин ары аскери бла 3 сентябрьде кирирге дейди. Алай Сталин, айтханыхча, 3 сентябрьде кирмейди Польшагъа. Гитлер, аны кёрюп, Сталинге келишимибизни нек бузаса, сёзюнге нек табылмайса деп, къагъыт жибереди. Сталин бек уста биле эди, Польша да, Франция да, Англия да, ючюбюзден бирибизге бир кырал чапса, ючюбюз да бир болуп, анга чабарбыз деп, келишим этгенлерин. Ол хыйсапдан, Англия бла Франция чабарча Германиягъа, алагъа билдирмей, Германия бла ол келишиуню этеди. Айтханымча, Гитлер 1 сентябрьде Польшагъа чабады, экинчи кюн Франция Германиягъа уруш ачханын билдиреди, ючюнчю кюн а Англия да уруш ачады. Алай айтханлыкъгъа, чапхан а бири да этмейди. Сталин аланы халлерин кёредиде да, 17 сентябрьде Польшагъа кирип, бюгюннгю Кюнбатыш Украинаны Польшадан сыйырады, ызы бла Румыниядан да алады бир къауум жерлени. Финляндияны айтмайма – ол ачыкъ уруш эди да, Гитлер аны, Сталин бла келишим этип, алай берген эди. Сталинни кёп солдаты кырылгъан эсе да, толусунлай Финляндияны ала тура эди. Алгъан да этерик эди, алай битеу да кыралла аны Сталинден къорууларгъа керекди деп башлагъанлай, Сталин андан кетип къалды.

Мен бек къысхасы бла айтама ансы, Сталинни къайсы дивизиясы къайда болгъанын фин урушда, къайсы дивизияда ненча адамы къалгъанын, ненчасы ёлгенин, жаралы болгъанын ай-

тып берлик эдим. Алай бизни сёзюбюз аны юсюнден туююлдою. Кертисин айтханда, Сталин ол заманда, 1939 жылда 23 августда, айтса эди Риббентропха: «Тиймегиз Польшагъа. Сиз анга тийсегиз, манга тийгенча кёрлюкме», – деп, Гитлер Польшагъа чабарыкъ туююл эди, ишексиз. Сталин Гитлер бла келишген эди, бош келишген угъай, ол аны уруш бла Польшагъа кирирге юсгюртгенди. Ол андан алгъанды Румынияны, Польшаны, Карело-Фин ССР-ни, Прибалтиканы да жерлерин.

Андан сора да дагъыда бир зат айтайым. 1939 жылда 19 августда Сталин сауут жюрюте билгенлени аскерге алыргъа деген жашырын буйрукъ бергенди. Битеу къыралла биле эдиле аны магъанасын – ол къырал уруш башлайды деп. Кесигиз сагъыш этигиз, эки толу жыл толмагъан заманнга юч жюзге жууукъ жангы дивизия къуралгъан эди. Хар дивизияда Сталинни аскери Гитлерни аскеринден 30-40 процентге артыкъ эди. Сёз ючюн, Германияны танк дивизиясында 147-299 танк бар эди. Къызыл аскерни танк дивизиясында кёбюсюнде 375 женгил, орта, ауур танк бар эди. Уруш башланганда, Германияны бир ауур танкы да жокъ эди. 1941 жылда жаз башында Сталинни аскеринде аллай бир танк бар эди – алтмыш бир танк дивизия. Битеу да дуния башында болгъан танкланы жыйсанг да, аллай бир боллукъ туююл эди. Гитлер Совет властыха чапханда, он жети танк дивизиясы бар эди. Бу бары да жангыз танк аскерди. Башха тюрлю аскерле да анга кёре эдиле. Аны себепли аллын аскер борчун толтургъанла да, бир сылтау бла аскерге бармай къалгъанла да – барысы да, ким къайсы тюрлю аскерге тюшген эселе да, чакъырылгъан а этген эдиле. «Энди мени аскерге къайры аллыкъдыла», – дегенлени, юйде сабийлери, аналары да жилай тургъанлыкъгъа, сибирип бара эдиле.

1941 жылда май айда эшелонла бла Кюнбатыш чеклеге келтирип, сахтиян чурукъланы къуя эдиле. Ызы бла Совет аскерчилени чекле жанына келтиргенде, ол чурукъланы алагъа кийдирдиле. Европагъа киргенде, Совет аскерчиле къалай иги кийинедиле, къалгъан байлыкълары да анга кёре болур деп айтдырыр ючюн. Аны себепли Гитлер 1 сентябрьде 1939 жылда Польшагъа уруш бла кирмесе эди, Сталин 1941 жылда кеси кирлик эди. Сталинни планына кёре, 6 июльда уруш бла Германиягъа кирлик эди. 1941 жылда Гитлер кёп къыралланы алгъан эди. Битеу Европаны алмагъан эсе да, кёбюсюн алгъан эди. Гитлер аскерни тазалауун урушну башлагъынчы бардырса иги эди, алай башланнгандан сора этсе да, Паулюс ючжюзотузминглик аскерни Сталиннге берлик туююл эди.

Былайда алгъадан айтсакъ: «Паулюс къол кётюрмей, урушну бардырса эди Сталинградда, – дейдиле бир къауумла, – хорлатмазгъа болур эди», – деп. Башха кёбюрек къауум хорлатыр

эди дейди. Алай, хорлатса да, аскерчилени айтханларына кёре, къоруулауда тургъан аскерден бир солдат къораса, чабыуулукъ этгенледен юч солдат къорайды деп. Аны себепли, хорламаса да, Совет аскерни миллион солдатын къоратырыкъ эди, анга кёре, танклары, артиллериялары, башхалары бла да. Кёп эскертле: «Алай болса эди, 1943 жылда Курский дугада Гитлерни аскери хорлатырыкъ туйюл эди. Анга кёре уа, къалгъан ишлери да барыр эдиле», – дейдиле. Уллу чынлары, къуллукълары болгъан адамланы айтханларына кёре, Паулюсну да болгъан эди Гитлер бла бир ненча гыр-мырлары, алай Гитлер аны жеринде къойду. Мыйыкълы уа къоярыкъмы эди аллайланы ол заманда? Ызы бла аны шынжыры 1945 жылгъа дери барды. Бююннгю кюнде ол бек кёплеге баям болгъанды. Аны билмеген эслирек къауумда адам жокъду. Алгъаракъда айтып кетгенме, Сталин 1937-1938 жыллада аскерни, кырал къоркъуусулукъну, НКВД-ны да араларын тазаламаса, бир заманда да Гитлерни хорларыкъ туйюл эди. Аны баямлыгъы да ишеклик этдирмейди. Ол бир жаны. Экинчи жаны уа, биз не десек да, Аллахны буйругъу алай болур эди ансы, айтыргъа боллукъду, сёз ючюн, бек уллу астрологланы айтханларын. Вольф Мессинг, башхала да Гитлер, Сталин бла урушну башласа, хорлатырыкъды деген эдиле. Алай айтханланы Гитлер кырып баргъанды. Кертиди, Вольф Мессинг къачхан эди. Артда Мессинг Сталин бла кёп заманны, бир талай жылны, бир бирине онг тапдырып тургъандыла. Ол жыллада Мессингден уллу хыйнычы болмагъанды. Биринчи кере Сталиннге аны НКВД-ны адамлары келтиргендиле. Башха жоллада уа ол кеси келиучю эди. Сталин анга бир кере былай соргъан эди:

– Сен къалай келесе, мени сакълаучуларыма билдирмей? – деп.

Ол заманда:

– Мени киши тохтатмайды, киши зат сормайды. Мен къатлары бла ётюп башласам, ала манга честь бердиле, – деген эди Мессинг.

Сталин анга:

– Ол алай къалай болады? – деп соргъанда, ол а:

– Ала мени Берия сунуп, андан этедиле алай, – деди.

Сора Мессинг бир кере келгенинде, Сталин былай буйрукъ берди: «Мени эркинлигим болмай, аны Кремльден тышына жибермегиз», – деп. Мессинг Сталинден чыкыгъанлай, Сталин, терезе аллына келип, къарап турду, Мессинг къалауурланы къатлары бла кетип баргъанда, сакълаучулары анга къалай честь бергенлерин кёрюрге суйюп. Тюз да Мессинг айтханча болду.

Ноябрь-декабрь айлада Берлинде къар болмагъанлыкъгъа, сууукъ эди. Былай къалай эсе да адам адамны угъай, ке-

син да суймей эди. Иште да адамлагъа къарасам, хар бири да иш кёллю туююл эдиле, былай башларын къайгъы алгъанча болуп. Башларын кертиси бла да къайгъы алгъан эди. Тамата къауумланы этген оюмлары бир эди – ёлюрге суймегенле кёп эдиле. Алай фюрер ючюн ёлюрге хазырма дегенле да аз туююл эдиле. Сёз ючюн, Геббельсни сабийлерин аналары, дарман берип, ёлтюрюп, артда уа экиси да бирге кеси кеслерин ёлтюрдюле. Аны юсюнден кёп жерде жазылып барды. Орта къауумлары уа бир оюмгъа келише эдиле – Гитлер не суйсе болсун, ол аны ишиди, мен а жашаргъа керекме дегенча.

Декабрь айда Германиягъа Совет аскер да, Америка бла Англияны аскерлери тебен жанындан бла кюнчыкъгъан жанындан кирип башлагъан эдиле. Психология болум кюнден кюннге осалдан осал эди. Юйде, Аллахны ахшылыгъындан, не да тынч, тап эди. Гертруданы юйюм да, кесибиз аллын жашагъан юйню да алгъаракълада сатып, ахчаны долларлагъа алышхан эдик. Берлинни бла бизни юйню арасында ишлеген ишчилени, кесим сахарны таматасына сёлешип, анга берген эдим. Алай бизни сакълаучу СС-ни офицерлери уа къалгъан эдиле. Ол аллын бизни бла тургъан профессор докторла да бизде бек суйюп турдула эм арт кюннге дери. Жангы 1945 жылгъа фюрерни ставкасында тюбедик. Мен ангылагъаннга кёре, Гитлер алай бай столла къурашдыртхан эди, ол ары жыйылгъан тамата къауумгъа, аланы юй бийчелери бла бирге, бу оюмну сингдирирге юреше эди: «Алыкъа биз хорлатмагъанбыз, бизде ракетала чыгъа турадыла, бюгюн-тамбла, ала чыкъгъанлай, бизни жауларыбызны кюллерин битеу Европга чачарбыз. Ала алыкъа бизни кючюбюзню сынарла. Бизни жауларыбыз немец халкъны жер башындан къурутургъа сюедиле, алай биз саулукъда ол затны этдирмезбиз. Ракеталаны эте тургъанла манга сёз бергендиле, эм къысха заманда, бир ненча кюнден, ракеталаны жиберип башларыкъбыз деп. Алайды да, бюгюн бизни 1945 жангы жылда жангы, ышаныулу насыбыбыз келе турады, жангы насып тууа турады. Немец халкъыбызны насыбы ючюн кётюррейк!» – деп, кеси да кётюрдю, къалгъанлагъа да кётюрдю. Айтхан а кёп этген эди, алай магъанасы былай эди.

– Энди, жюйюсханла, Ахмат бла Эльза бир тепсесинле да, мен кетейим. Сиз а олтуругъуз, солугъуз, – деди да фюрер, ол да алай айтханлай, къатында тургъан адъютантыны болушлукъчусу полковник Альберт Шнайдер терк окъуна оркестрге буйрукъ берди. Оркестр ойнап башлагъанлай, мен фюрерни къатында эдим да, ол мени кёзюме ышарып къарады. Барысы да къарап тургъанлай, мен Эльзаны тепсерге чакъырдым. Оркестр тохтагъынчы тепседик. Ол тохтагъанлай, биз да жерибиз-

ге бара тургъанлай, фюрерни къатында тургъан Геринг: «Бис! Бис!» – деп, бир ненча кере къычырды. Аны ызындан а, чаукала кибик, къалгъанла да къычырып башладыла. Аланы къычыргъан-чакъыргъанларына, къарс ургъанларына оркестр да ойнап башлады. Биз алыкъын, майдан десек да боллукъду, андан чыкъмагъан эдик да, биягъы Эльзагъа тепсерге кел деген белги этдим. Аны киногъа алгъанла манга ючюнчю кюн кёргюзтген эдиле барын да – битеу тепсеуню ариулугъу ол чакъырылгъан белги эди, мени хыйсабым бла. Ариу, субай, бийик, жаш немец генерал, СС-ни къара формасы бла, ол да хар санына башха тигилгенча, алаамат ариу кёрюне эди. Немец генерал къыз, ол да – бийик, ариу, аны юсюнде да – къара СС формасы, башында – пилоткасы, пилоткасында – кокардасы. Сёз ючюн, хар кюнню кийимле бла алай ариу кёрюнюрюк туююл эдик, аскер форма блача. Бютюн да – акъ келекле, къара костюм бла. Бютюн да Эльзаны пилоткасы кокардасы бла, аны ол алай ариу санлы чырайы немец халкъны даражасын, ёхтемлигин кёргюзте эди. Ол чакъырыуну ариулугъун, жаш къызгъа берген намысны сюйдюмлюгюн ангылап, кёрюп, бютюн да къызыу къарс урдула. Тепседик экинчи кере да. Оркестр тохтагъанлай, мен биягъы сау бол деген белги этдим. Аны бла мен немец халкъны уллу маданиятын кёргюзте эдим. Аны ючюн болур эди, биягъы къарсны бек урдула. Ол къарагъан халкъда бир ыразылыкъ бар эди да, къатларына келсек, къатлары бла ётсек, къучакълап, уппа этерге сюе эдиле. Биз да ол къарс бла жерибизге келдик. Биз да алайгъа жетгинчи, Гитлер аллыбызгъа эки-юч атлам этип:

– Тауча билмейме, тюз болурму, мени ариучукъларым! – деп, жаякъларыбыздан уппа этип, экибизни да инбашларыбыздан къучакълап, бир кесек турду.

Ма ол сурат бюгюн да турады бизде: мен – онг жанында, Эльза – сол жанында, фюрер – ортабызда. Андан сора, биринчи Геринг келип, къолларыбызны тутуп: «Сау болугъуз, былай ариу тепсегенигиз ючюн», – деди. Ызы бла – Кейтель, андан сора Борман, Гиммлер да, къууаннган халлерин билдиребиз деп, ышарып: «Сау болугъуз!» – деди. Барысындан да Геббельс иги айтхан эди, бирсиле да эшитсинле деп, иги эшитдирип:

– Мен эндиге дери билмегенме, бизни ёхтемлендирген быллай генералларыбыз болгъанын, быллай генералларыбыз немец халкъны маданиятын бир заманда да тас этдирлик туююлдоле. Бизни, немец миллетни, не жаудан да къорууларыкъ быллай генералладыла! – деп, къучакълагъан да этип, къолларыбызны да тутду.

Андан сора кёп турмай, фюрер, бизге айланып:

– Энди мен кетейим. Сиз а ойнагъыз-кюлюгюз, – деп кетди.

Урушну ахырына къаллай бир къысха болуп бара эсе да, аллай бир кёпден кёп иче эдиле немец офицерле. Бюгюн да алай болду. Эльза:

– Кетейик, мени мында турлугъум келмейди. Кёремисе, эсиргинчи ичедиле. Мында тургъандан магъана жокъду, – деди.

Кертиси бла да, бир къауум адамдан къалгъанла, фюрер кетгенден сора, бир сагъатдан эсирген эдиле. Биз кетгинчи, эки генералны тутуп, алып кетген эдиле. Бизде бир керти сёз барды: «Ичги ичин айтдырыр», – деп. Иги тартхандан сора:

– Мен фюрерни ракеталарына ийнанмайма, – деп башлагъанлай бири, экинчиси да:

– Ол аланы хапарларын эрттеден айтып турады. Ала боллукъ затла туююлдуле. Ол бош хапарды. Германияны ичине жауларыбыз кирип, бир кесекден Берлинни аллыкъдыла, – дей тургъанлай, эки СС офицер келип, экисин да, айтханымча, алып кетдиле.

Биз шош-шош чыгып башлагъанда, фотокорреспондентле, бош офицерле да: «Тохтагъыз, суратыгъызны алайыкъ», – деп, тохтатып, кёпле суратыбызны алгъан эдиле. Кими жанымда жюрютюрюкме, кими машинада жюрютюрюкме деп. Бир къартыракъ генерал а, суратыбызны алгъандан сора, къатыма келип:

– Сиз эркин этсегиз, мени сабийим жокъду, была мени жашым бла къызымдыла дей турурма, – деп тиледи. – Сиз манга ийнаныгъыз, мен бу суратны бир заманда да жанымдан кетерлик туююлме. Кертиси бла да, мени быллай жашым бла къызым болсала эди, мен жангыз да ала ючюн жашар эдим. Сиз къалай ариусуз!

Мен да, ол бир кесекге тохтагъанлай, къалгъан сёзюн тыяр ючюн:

– Сау болугъуз, жюйюсхан генерал-полковник! – деп, ышаргъан да этип, сау къалыгъыз деп, къолун тутуп, Эльза бла кетдик.

Андан чыкыгъандан сора:

– Музейни къатында сакъла бизни, – деп, шофёруму жибердим.

Музейге дери уа бир-эки километр болур эди. Бир иги жылы кече эди да, Эльзаны бир кесек жаяу элтейим деп оюм этдим. Кече Германияда айланган чырт да да къоркъуусуз эди. Мен биреуню тешиндиргендиле-тонагъандыла деп эшитмегенме. Туюгенни бла ёлтюргенни уа айтма да къой. Не ючюн десенг, фюрер, властьха келгенде, ол аман къауумну къырдырып къойгъан эди. Андан бери уру не болгъанын Германия билмей эди. Не уа эки адам бир затха келишим эте эселе, ала ол заманда: «Сен сёз беремисе?» – деп соруучу эдиле бир бирине. Аны да

бир бек уллу иш болса. Гитчерек иш болса уа, аны да сормаучу эдиле. Аллаи бир сёзлери болгъан миллетдиле немецлиле.

Ол затны юсюнде ала бизге бек ушай эдиле, алай бюгюн бизникиле да бузулгъан болурла.

Аны-муну юсюнден хапар айта, Эльза бла мен машинабыз болгъан жерге жетдик. Жолда бара, бизни Берлинден юйге дери жолубузну сакълаучула юч кере тохтатдыла, жолда чыракъланы ёчюлтген эдиле да, бизни машинабызны танымай. Совет, ингилиз аэропланлары кёрмесинле деп. Кюнден кюннге Берлиннге кёпден кёп бомбала тюше эдиле. Онгмагъан Герингни самолёт бла зенит аскери Берлинни иги кёоруулаялмай эдиле. Бек кёп юйле бузулгъан эдиле. Алгъаракъда айтхан эдим, Гитлерни кабинетини къатында эди мени кабинетим да, фюрерни оноуу бла мен ишлеген жерни тегерегине эки километр диаметрде беш тизгин зениткала салынган эдиле. Жауланы самолётлары бир тизгинден, эки тизгинден ётселе да, бешден ёталмай эдиле, аны себепли биз ишлеген тийреге бир бомба да тюшмеген эди бюгюннге дери.

Январь-февраль айлада адамланы, аланы ичинде аскерчилени да, фюрер Германияны бу болумдан чыгъарлыкъды деп, ышаныулары кюн тюбюнде эриген бузгъа ушай эди. Анга киши ийнанмай эди. Генералла бек кёп санда къача эдиле Американы аскерчилерине, кимлери – аскерлери бла, кимлери уа – кеслери. Шахарда кюлген угъай, ышаргъанла да аздан аз болуп бара эдиле. Аш бла да къыйын эди. Не жаны бла да хал кюнден кюннге осалдан осал болуп бара эди.

7 мартны кечесинде тюш кёреме. Атам бла анам бир мен танымагъан юйчукде эки эски темир ундурукъда жатып, ючюнчю ундурукъда уа киши да жокъ. Атама: «Эгечим а къайдады?» – деп сорама. Ол а, кючден бла бутдан эшитдирип: «Аны асырагъанбыз», – дейди. Дагъыда сорлукъ затларым бар эди, соралмадым. Бизни юйден бир кесек арлакъда ингилиз аэропланны зениткала уруп, тюшюрген эдиле да, аны тауушу элгендирип уятды. Ол тюшюмю къайгъысы эрттенликге дери жукълатмады. Атам-анам ачдан не ёллюкдюле, не да ёлгендиле деп ойладым.

Хар заманда да, ала эсиме тюшселе, ала бла бирге жууукъларым да, миллетим да бек къайгъы этдиредиле. Бир-бирледе уа алай эсиме да келе эди, сёз ючюн, бюгюн Гитлер Сталинни хорласа эди, экинчи кюн окъуна миллетими ызына къайтартыр эдим, андан сора кёрюр эдим мени миллетиме артыкълыкъ этгенлени деп. Совет власть бизни миллетге этген хатаны бир миллетге да этген болмаз. Кёпле ол оюмгъа ыразы да болмазла, алай, кесигиз сагъыш этигиз, 1922 жылда Малкъарны бла Къабартыны бирге къошхандан бери, бизни билимлери болгъан

адамларыбызны Къалмыкъ улу къырды. Бир миллетни оноун башха миллет этип турады бюгюн да. Отузунчу жылланы башында, кулакла деп, башларын тутханланы Сибирьге жибергенлерин мен айтмай окъуна къойсам да, ызы бла, эфенди деп, суймегенлерин тутуп баргъандыла. 1944 жылда таулуланы, мюлклерин башха миллетге чачып, Орта Азия бла Къазахстанга жибергендиле. Миллетибизни ючден бири анда къырылгъанды. Бюгюн да мени миллетим зорлукъну сынап турады. Совет власть 1922 жылда бизни Къабартыгъа къошмаса эди, бюгюн бизни миллет кеп кере иги жашарыгъына кишини да ишеги болмаз. Мен Совет властыны сёкгениме бир-бирле ыразы да болмазла, алай, келигиз, ол болуп кетген затланы бир къауумун эсибизге тюшюрейик. Биринчиден, партиягъа кимле кире эдиле? Бир къуллукъ излегенле. Тиширыула, къуллукъ тапхан бла, хауле бола эдиле. Тюзлюк болмагъан къыралда алай болмай, амал жокъду. Аланы ишлеген жерлеринде таматалары айландырып тургъандыла. Ол таматалагъа Москвадан аланы да таматалары келсе, эрикмей турурча, ол тос къатынын анга бере эди, командировкагъа кетгенча этип. Ол къонакъ а артда, кете туруп, иги къагъытла жазып кетиучю эди. Аллай къагъытлагъа кере, ол къуллукъчуну къуллугъун кетюре эдиле, махтау къагъытла, иги фатар да бере эдиле. Къыралдан урласа не да улутха алгъаны ачыкъланса, кёрмегенча этип, терк окъуна ишин жабып къоя эдиле. Аллай тиширыулагъа терк окъуна фатар бериучю эдиле. 20-30-чу жыллада Нальчикден къуллукъчула элlege келселе, къалай этип тургъанлары бизни къартланы бюгюн да эслеринде болур. Ол адет, кюнден кюнге ключ ала баргъан болмаса, тохтамагъанды. Алай бла тиширыуланы буздула. Эркегырыула уа – ала да бир къауумлары къуллукъ излеп, бир къауумлары уа урларгъа деп, кире эдиле партиягъа. Райком партияны, горком партияны, обкомну алып къарасакъ, ичерге суймеген бири бармы эди? Бир ненча адам болур эди, кеслерин бир кесек тыяргъа кюрешгенле ансы, къайда не ичебиз да, не къабабыз деп айланганла. Сёзю болгъан, ётюрюк айтмагъан, мынга уа ийнаныргъа боллукъду, бу уа ётюрюк айтырыкъ туююдю дерча, бири бармы эди? Хауле айланмагъан, не уа улутха алмагъан бири бармы эди? Жюзден бири болур эди, андан кеп а – угъай.

Энди колхоз-совхозлагъа къарайыкъ. Таматалары уручула эдиле десем, киши да даулашырыкъ болмаз. Сёз ючюн, иги къой сюрююнню кимге бере эдиле? Коммунист къойчугъа. Жангы машина келсе, кимге бере эдиле? Таматаны жууугъу болмаса не уа улутха бермеселе, коммунист шофёргъа бере эдиле. Жангы машиналагъа, тракторлагъа да улутханы мардасы бар эди. Социалист Урунууну Жигити деген атны кимге бере эдиле?

Хар колхозда, хар совхозда пландан бла айтылынган жерледен сюрлюк-кютюу жерлери артыкъ эди. Сёз ючюн, чюгюндюрчю звеньевойгъа план бир гектардан төрт жюз центнер эди. Анга берилген жыйырма гектаргъа план сегиз минг центнер эди. Анга уа колхозну санына тюшмеген жеринден отуз-отуз беш гектар бере эдиле. Звеньевой он эки-он төрт минг центнер чюгюндюр берирге керек эди. Ол он беш гектар жер хыйсапха тюшмегени себебли, быллай-быллай звеньевой хар гектар жерден алты жюз-жети жюз центнер чюгюндюр алгъанды деп, районнга, район областьха къагъытларын жибере эдиле. Бир къауум жылны ичинде, сёз ючюн, юч-төрт жылны ичинде, ашыкъмасала уа, алты-жети жылны ичинде, алай эте тура эдиле да, артда уа аланы Москвагъа жибере эдиле. Москва уа, нормативге къараса, план – төрт жюз центнер, ёсдюргени уа – алты жюз-жети жюз центнер. Быллай-быллай адам Жигитге тийишлиди деп саугъалаучу эди. Ма алай бла, хар неде да Совет властыны ишлери къуру ётюрюк эди.

Не да сары жауну хазырлау, аны да унутхан болмазсыз къалай болуучусун. Къойчула Социалист Урунууу Жигити деген атны къалай алгъанларын. Айтханымча, иги ана къой сюрююню коммунист къойчугъа бериучю эдиле. Сёз ючюн, бир сюрюуде алты жюз къой бола эсе, план сала эдиле – алты жюз къозу алып, аланы аналарындан айыргъынчы сакъларгъа деп. Ол къойчу къойла къозлагъан заманда ала эди беш жюз сексен-алты жюз къозу. Алай «жигитни» алыр ючюн, жети жюз-жети жюз сексен къозу берирге керек эди ол. Къалгъан эки жюзге къаршы къозуну, председательни оноуу бла, башха сюрюуледен алып бере эдиле. Бир кесек замандан, эки-юч айдан, ол жигит болама деген къойчу ол алгъан къозуларын артха, ызына, къайтара эди. Колхозда, сёз ючюн, эки жюз къой артыкъ болду къагъытлада – учётда. Аланы къалай бла тап этедиле? Эки жюз къой къагъытда – бар, къолда – жокъ. Муну окъуй тургъанла, жарсымагъыз, кече жукъугъузну да бёлмегиз. Колхозну къою кёпдю. Юч жюз-юч жюз бла жарым къойгъа, ёлдуле деп, къагъытлада алай жаза эдиле. Комиссияла болдула да, ары киргенлеге, ол ётюрюклени къурашдырып, аланы жазып, ол хапарны жайып айланганланы хар бирине экишер къой бере эдиле. Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз дегенлей, председателге – отуз къой, бухгалтерге да – он къой. Къалгъаны уа, райкомсуз-обкомсуз болмайды да, – аланы юлюшлери. Алай алагъа аллай бир къой керек туюлду. Бир-эки къойну кесип, ариу жёрмеле этип, элтедиле юйлерине. Къалгъанларын а сатып, ахчаларын элтип къуллукъчулагъа бере эдиле: алагъа да – иги, къойчулагъа да – иги.

Энди миллетни политика жанын алып къарагъанда, бу атха кимле тийишли болуучуларын да эсигизге тюзюрююз. Депутатла – «миллетни къоруулаучулары». Не хыйлачыла, не ичгичиле, не агуманла болмасынла ансы. Миллет депутатларын кеси айырмаса, ол депутат сатхыч болмай не амал барды?

Ма быллай власть ючюн жанымы кълума алып жюрююме. Не этериксе. Бу оюмла, атам-анам арт заманда, бютюн да 7 мартда кёрген тюзюмден сора, эсимден кетмей эдиле.

Ишимде да артык алааматды дерча туюл эди. Сёз ючюн, жыйырма сегиз адамым, Берлинде угъай, аскердегиле, тас болуп, къайдагъыларын киши да билмей эди. Ёлген а этерик туюл эдиле, не ючюн десенг, ала уруш этмей эдиле. Билген Аллахды, Германиягъа боллугъу болгъанды деп, къачхан болур эдиле. Бу иш жарым жыл алгъа болса эди, ачыкъланып, манга да фюрер не айтыркъ эди, билмейме, алай, бир насыбым, Гитлерден башха манга киши оноу этмей эди. Нек десенг, биринчиден, мен аны консультанты эдим, экинчиден а, аны буйругъу бла къуралгъан эди мени аппаратым. Аны бла бирге Гиммлерни системасына, андан да тюз айтсам а, Шелленбергни ишине мен тинтиу эте эдим. Айтханымча, бюгюнледе бир системада да, таза фюрерни аппаратында болмаса, низам кълалмагъанды деп айтыргъа боллукъду.

5 апрельде Берлинни тегерегин къызыл аскер алгъан эди, тамата къауум, эндиге дери къачалмагъанла, баш оноуларындан сора, башха затха эс бурмай эдиле. Сталин Жуковха сен американыладан алгъа Берлинни ал деп, буйрукъ берген эди, аны себепли Жуковну буйругъу бла немец танклагъа не да пулемётлагъа солдатланы жиберип, алгъа деп, магъанасыз жерде кёп адам къырылгъан эди. Бир-бирде эсеме алай келеди, Берлинни алай тынч алмагъанды Жуков, айтханымча, Совет аскерден, немец аскерден да, граждан немец адамладан бек кёбю ёлгенди. Мен аланы санын айтыргъа суймейме, не ючюн десенг, совет статистикада – бир тюрлю, немец статистикада – бир тюрлю, башха къыралланы айтханларыны да санлары башхадыла. Кълаллай бир эсе да, бир миллиондан артыкъды. Ол къадар ёлюкню не этдиле? Асырар амаллары да жокъ эди, кюйдюрген болур эдиле ансы. Анга киши эсин бура болмаз, алай мен а аны бек уллу ишге санайма, шахарны аурууладан заманында таза-лаялгъан эселе.

Тюзюн айтханда, энди мен да къачар къайгъыгъа кире башладым. Ол бизде жашагъан докторладан бири къарт къыз эди, Матильда деп. Атасы-анасы, эгечи-къарындашы да жокъ эди. Эльза бла аны биргебизге алыргъа оноулашханбыз. Аны сабий ауруулада ангылауу иги эди. Эльзаны айтханына кёре, кеси да, бизге келгинчи, Берлинни университетини медицина

факультетинде сабий ауруулану кафедрасыны таматасы эди. Экинчи, былай базынып селеширча, докторладан бири Эмма – ол да бизни бла кетерге боллукъду деп, Эльза алай айтды. Алай алыкъа, ол затла башыбыздан кетмегенликге, кишиге да зат а айтмайбыз. Энтта да экисин алсакъ, иги боллукъ эди, алай алагъа базынырча, таукел болалмай эди Эльза. Ала, алыкъа заман барды, бир кёрейик деп, фюрерге чексиз ийнана эдиле да, алагъа ол затны айтырча туююл эди.

Фюрерни туугъан кюню. Берлин ючюн сермешле

Алай бла, заман ёте, фюрерни туугъан кюню, 20 апрель да келди. Эрттенликден да биз ишлеген жерде адамланы кёллери кётюрюлюп эди, мудахлыкълары да кетип, бир бирге да былай халал ниет бла къарагъанча болуп, тюненеги адамладыла была демеz эдинг.

Мен да эрттен бла эртте, биринчи алгъышлайым деп, ишге келе, алгъа фюрерге кирдим. Мени кирганими да эслемей, фюрер картагъа къарап тура эди. Къатына келип, бир кесек заманны анга къарап турдум, мени къатында эслемегенден сора:

– Мени фюрерим, – дегенимлей, кесин асыры картагъа бергенден, былай элгенип, манга къарап:

– Кел, жашым, кел! – деп къучакълады. – Олтурчу былай, – деп, мени да олтуртду, кеси да олтурду. – Бююннго халны юсюнден сени оюмунг къалайды? – деп, кёзюме къарады.

– Къыйынды, мени фюрерим, – дедим. – Алай, кесигиз кёргенча, былайда Вейдлингни танк корпусуну 586 танкына 1-чи Белорус фронтну танк аскери 1120 танкы бла къажану сюеледи, манга билдиргенлерине кёре, – алай-алай айта келеме да, сора: – Бююн Берлинни сакълагъан аскерни саны миллиондан артыкъды, жангыдан жыйылгъан эки жюз минг адамны санамасакъ. Сауутдан – он мингден артыкъ окъ-топларыбыз бла миномётларыбыз, минг бла жарым танкыбыз, минг бла юч жюз аэропланыбыз. Мени хыйсабым бла, 12-чи танк корпусну Берлинни ма бу жанына келтирсе, – деп, картада кёргозтеме, – аны мында хайыры артыкъ боллукъду, – деп. – Не ючюн дегиз, анда ол, уруш этип, кесин кёргозталмайды, – дегенлей, Кейтель бла Геринг кирдиле.

Ала, кирип саламлашхандан сора, фюрерге алгъыш этдиле, алай ол аланы алгъышларын эшитмеген кирик этип къойду, сау болугъуз деп иш да айтмады. Ала да алгъышлап бошагъанлай, фюрер, айланып, экисине да урушду. Мен да айталлыкъ эдим алайда: «Мени фюрерим, бу минг бла юч жюз аэроплан не ишлейдиле? Аладан кёрюнюрча файда нек жокъду?» – деп, алай

Герингге жау боллукъ эдим. Айтсам-айтмасам да, хайыр жокъ эди, анга да жау нек болама деп, жукъ айтмадым.

Ала да, тынгылап, фюрер да алагъа уруша, картагъа бармагъы бла кёргюзтютп. Мен, фюрерден эркинлик алып, чыкъдым. Мен да андан чыкъгъанлай, Кессельрингге тюбеп къалдым – ол Гиммлерни штабыны таматасы эди, ол да, менича, генерал-лейтенант эди.

– Эрттеден бери кёрюшмегенбиз, къалайса? Сабийлеринг къалайдыла? Бизни табагъа да энди айланмайса. Алгъаракълада, Гиммлерге баргъанымда, кёре туруучу эдим. Кел бизге, бир кофе да ичейик, – дегенни айтып, кабинетине чакъырды.

Мен да:

– Кел, манга жууукъду сенден эсе, – деп, кесиме чакъырдым.

Кофе да иче, андан-мындан да хапар айта келгенде, ол хапарны магъанасын энди не этебиз дегеннге келишдирди. Мен да ангыламагъан кибик этип, сёзню бир жанына бурдум. Алагъа ким ышана эди. Мюллер ызымдан туюшуп айланнганына бек ишексизме, Шелленберг да кюрешгенине. Энди уа бу сынагъанмы эте эди огъесе Гиммлер бла бирге мени бир чыгъышым бар эсе депми сурайды, ким биледи. Къалай-алай болса да, ол манга керек туююл эди, туура ачыкъ жюреги бла соргъан эсе да. Алай ол заманда ачыкъ жюрек бла сёлешгенле бек аз эдиле. Болур эди ышанмакълыкъ Гиммлерни, Мюллерни, Шелленбергни, Кессельрингни алларында. Бютюн да алгъа айтхан юч адам эрттеден бирге ишлеп келгенлерине кёре. Тышында уа ол манга жюк болуп турлукъ эди. Аны себепли ариулукъ бла кесимден ары тюртютп къойдум, алай аны сёзлерин а кишиге да айтмадым.

Ингирде фюрерни элли алты жылы толгъаныны байрамына жыйылдыкъ. Алай бу жыйылыуубуз а хоча туююл эди, халкъны къууанчы болмай, адамланы башларын бушуу алгъаны кёлеринде жазылып тура эди. Аны себепли жыйылдыла иги кесек адам, ашадыла-ичдиле да, чачылдыла.

Экинчи кюн манга да юйюрюмю Рейхстагга, ишлеген жерибизге, келтирирге туюшдю, ол тийрени Совет аскер алып келе эди. Жангы жерибизде эки отоу бла бир аш отоу, ванна, аякъ жол бар эдиле. Кертиди, бир отоу уллуракъ эди, отуз эки-отуз беш квадрат метр, экинчиси уа жыйырма-жыйырма эки квадрат метр болур эди. Мында кеп турмазлыгъыбызны биле эдик, аны себепли алгъыннгы жерибизден сора уллу отоу окъуна бек тар кёрюне эди. Ол отоуда сабийле бла Матильда да, Эмма да къала эдиле, биз а – гитчеде. Рейхстагны уруларында бизден сора да фюрер, Гиммлер, башхала да – къысхасы бла айтханда,

битеу таматала тура эдиле. Кёбюсюне бирер отоу, Геббельсге да, бизгеча, эки отоу жетген эди, аны төрт кызы бар эди.

1 майда Рейхстагны к'атларындан узакъ болмай кызыу сермеш бара эди. Тамбла орус аскер бункерни төгерегин алса, бизге андан чыг'арг'а бир кесек кыйын боллукъ эди. Ол заманда мен кесим жарашдырг'ан к'аг'ыт бла чыг'алмазг'а боллукъ эдим. Тохтатхан жерде тасхачылык'ны адамы болса, аны ахыры таматалаг'а элтирге боллукъ эди. Ала уа Борманни бек терк танырыкъ эдиле да, ахырында мен Чуйков бла, не Жуков бла тубеп, кесими ким болг'анымы билдирип, Москваг'а телефон бла селеширге боллукъ эдим. Ол заманда Москва аланы бери тапдырыг'ыз дерге боллукъ эди. Манга, бютюн да Борманнга, ол керек туююл эди. Мен арыг'ан эдим эки жыл бла жарымны аллай к'айг'ылы болумда тург'андан. Борман а – бютюн да.

К'ачарг'а хазырланыу. Аргентина

Ол кюн Борман, мени эшикге чак'ырып, арбазда:

– Ингирге хазыр бол. Кетерге керекди, – деди. Саг'ат ючде тышына чыг'арг'а келишдик.

Андан чыг'ып, машинаг'а олтурдукъ, барыбыз да кызыл аскерчилени кийимлерин кийип. Борманда – генерал-майорну, менде полковникни чынлары, ол юч тиширыуланы да бири – капитан, акиси – тамата лейтенант чынлы докторла. К'аг'ытланы да жарашдырг'ан эдим, барыбызны да документлерибиз хуржунларыбызда эдиле. Кесиме уа буйрукъ хазырлаг'ан эдим: быллай-быллай адамг'а к'айры да барырг'а тыйг'ыч жокъду, жанында ким болса да, ненча адам болса да деп. Бу адамны не тохтатхан, не тилегин толтурмаг'ан урушну заманында трибунал бла илишаннга салып жоюлукъду деп. Тюбюнде уа – Совет Союзну маршалы Г. Жуков деп, к'ол салыннганы, мухуру.

Биз тенгиз жаг'асына чыг'арг'а керек эдик. Анда суу тюбюнде жюзген к'айыкъ бизни сак'лап тура эди. Бизни, Берлинден чык'г'ынчы, беш кере тохтатхан эдиле. Беш кере да чык'г'анымда, мени полковник формамы кёрюп, честь берип: «Кечгинлик, жолдаш полковник», – деп, бир жанына кете эдиле. Жангыз да Берлинден алтмыш километр кетгенлей, бир майор к'аг'ытларымы сорду. Удостоверениямы да, ол буйрукъну да чыг'арып бердим. Бу алг'а удостоверениямы окъуду, ызы бла, буйрукъну окъуг'анлай, честь берди: «Жолдаш полковник, кечгинлик тилейме», – деп. Мен а, машинада бензин бир жарты бакдан артыг'ыракъмы болур эди, майорг'а: «Эки челек бензин табыг'ыз манга», – деп буюрдум. Берлинде ол кюнледе бензин бир да к'ыт эди. Мен анда да табарыкъ эдим,

бакны толтуруп, канистрлеге да кѳуярча онг. Алай ол заманда кѳзге тюшерик эдим, бу быллай бир бензинни не этеди, кѳчаргѳа тебирегенди ансы деп ойларыкѳ эдиле. Аны уа ахыры неге келлигин ким биле эди. Мен биле эдим жолда табарыгѳымы, аны себепли быллай уллу иште кѳзге тюшмезге кюреширге керек эдим. Ол майор, арлакѳда тургѳан старшинаны чакѳырып, алайда тургѳан машиналадан эки челек бензин ал да, полковникни машинасына кѳуй деп буйрукѳ берди. Андан сора биз да, жол чырмау сынамай, жетер жерибизге жетдик.

15 майда Аргентинагѳа жетдик. Формаларыбызны кѳайыкѳда кѳююп, граждaн кийимлерибизни кийип, портха жетгинчи, рация бла Аргентинаны ич ишлерини министрине келгенибизни билдирген эдим. Ол, кеси келип, эки машинасы бла бизни Гертруданы фатарына элтди.

Гертруда бизни кѳргенде, кеси кѳзлерине ийинанмай эди. Бютюн да кѳарамы Борманда тохтагѳан эди да, аны кѳалай эсе да андан кетералмай, он беш такѳыйкѳа тургѳан болур эди. Андан кѳзлерин алалмай келип, ызы бла кѳзлери телесине кетип, аууп башлады. Терк окѳуна тутуп, аны ундурукѳгѳа жатдырдыкѳ. Эмма доктор диссертациясын эки кере кѳоруулагѳан эди. Бири – психологиядан, бири уа – кардиология жаны бла. Ол:

– Жюрек билмей тургѳанлай бек кѳууанса, былай болуучуду, кѳоркѳмагѳыз, – деп, анга мамукѳчукѳ бла нашатыр спирт ийисетди.

Андан сора ол да кесине келди. Кесине келгенлей, бизден уялып:

– Кечигиз мени, кѳалай эсе да бир сейир болуп кѳалдым, – дерге кюрешиди, алай барыбыз да эшитген эдик профессорну айтханын.

Биз да андан-мындан хапар айта тургѳунчу, Эльза, аш отоугѳа барып, терк окѳуна аш этип салды.

– Келигиз, бир зат кѳабайыкѳ, – деп чакѳыргѳанда, Борман:

– Олсагѳатха сен кѳалай аш этгенсе? – деп сейирсинди.

Энди бизде юч этиллик иш бар эди. Биринчиси, бир кюн да кѳарамай, кесибизге бир фатар алыргѳа керек эди. Экинчиси, кемечиле бла сѳлешип, аланы кемелерин Аргентинаны аскери сатып алырча, ол ахчаны уа тѳрт кемечи жашха берирге. Ючюнчюю уа – не ишлейбиз, не бла кюрешебиз.

Экинчи кюн, Ич ишлени министерствосуна барып, аладан немецча билген жашны алып, фатар алыу ишни тындырдыкѳ. Гертруданы юйюнден бир квартал узакѳлыкѳда, шош, тап жерде жангы юйде экинчи кѳатда беш отоулу фатар. Эм игилиги – ол фатарда кѳошар заты жокѳ эди. Аны ючюн, аланы бичуилери бла, багѳаракѳ берген эдим. Алай ол юч-тѳрт минг доллар

мени жарсытхан жери жокъ эди: Аллахны ахшылыгындан, бир талай миллион долларым бар эди.

Кемечилени юсюнден бир кесек энчи айтырчады. Аны капитаны отуз экижыллыкъ Герхард эди – Борманны экиге айланган эгечини жашы. Биз 2 майда кемеге мингинчи, Борман анга ангылатханды: «Сен командангы (командасында уа он бир адам бар эди) төрт адамдан к'валг'анын жерде к'ой. Кемени толу сауутлу эт, к'аллай бир эталсанг да», – деп, буйрукъ берген эди да, алай этди Герхард. Биз битеу да жюгюбюзню к'отарг'андан сора, жюгюбюз а – Борманны жюз килограмм алтыны, жыйырма сегиз килограмм бриллианты, эшта да, жюз килограмм алтынны бриллиантлаг'а алышырг'а жетишген болмаз эди. Бриллиантла – бир темир ящикде, алтынла уа – беш аг'ач ящикде. Бизни жюгюбюз а – юсюбюзге кийген бирер к'ауум кийим, сабийлени ашлары.

Аргентинаг'а жетип, к'айык'дан жерге тюшгенибизде, экибиз да, кемечиле бла олтуруп, ангылатдыкъ.

– Герман энди урушну хорлатды. Битеу тутулг'ан аскерчилеге сюд этилликди. Не болса да, к'айтабыз дей эсегиз, эркинлигигиз барды. Биз айтханны этсегиз а, кемени Аргентинаг'а сатайыкъ да, аны ахчасын а араг'ызда б'люгюз. Мында бираз жашаг'ыз да, артда уа жаныг'ыз суйгенлей этерсиз. Мен сизни суйюп айтама, – деди Борман.

Капитан Герхард да:

– Тюз айтаса, дадька. Сен мында к'алай айтсанг, биз алай этерикбиз, – деди.

Биз да ыразы болдукъ, даг'ыда не боладыла-не к'аладыла деп, к'айыг'ы этип турмай.

Олсаг'атдан ок'уна, заманны созмай, Ич ишлени министри де Куэльерог'а бардыкъ. Анга болумубузну ангылатхандан сора, ол, кофе келтиртип, аны да иче, хапар айтдыкъ.

– К'аг'ытларыг'ызыны жарашдырыбыз, нени да тап этербиз. Бусаг'атда уа сизни кесигизге мен не бла болушаллык'ма? – деп айтхандан сора, Борман не айтырыг'ын билмедим, мен а:

– Тегерекге бир к'арайыкъ. Бир кесек саг'ыш этейик да, даг'ыда тубербиз да, с'елеширбиз, – дедим.

– Ахшы сора, мен эрттен бла Президентге кирейим да, аны бла с'елешейим, мени хыйсабым бла, ол уг'ай демез. Мен а сизге телефон бла с'елешип, билдирirme тамбла ингирде, – деп айырылдыкъ.

Экинчи кюнню ингиринде, келишгенибизча, ол телефон бла с'елешип:

– Тамбла эрттен бла мен сизге машина жиберейим да, саг'ат тог'ызда кеме к'атында тубербиз, – деп билдирди.

Аны бла к'алдыкъ.

Эрттен бла тогъуз сагъатда, биз да кемени къатында тургъанлай, төртеулен келдиле. Министрни мен алгъын да таный эдим да, къатыбызгъа келгенлей, къучакълашып, бек жылы саламлашдыкъ. Къалгъанла да, бир бирибизге ышарулану саугъалап, саламлашдыкъ. Танышханда, бири Генштабны таматасы эди, экинчиси – сууда жюзген аскер кемелени таматасы, ючюнчюсю уа – сауутла жаны бла тамата эди ол министерствода.

Ол министр немецча бираз биле эди да, ол бир кесек ангълата эди сёзюн. Къалгъанла уа биз аланы тиллерин билгенден кёп билмей эдиле немецча. Орусча да угъай. Тауча билемисиз деп, мен да сормагъан эдим.

Танышып бошагъанлай, төртюсю да кемени кёрюрге кетдиле, биз тышында къалдыкъ. Сагъат да турмай, бир блокнотха жазыу этип чыкъгъан эдиле.

Келишгенибизча, сагъат бирде бачамагъа кирдик. Биз киргенде, къоруулауну министри, ич ишлени министри (президентни эгечинден туугъан эди), кёзю бла кёргюзтдю, ол чыгъып къайтхандан сора, бир кесекден аш келтирдиле.

Ашай-ашай, ашыкъмай, хапар да айта келгенибизде, тамата:

– Бу кемени багъасын неге бичесиз? – деп сорду.

Мен, айт дегенча, Борманнга къарадым. Ол а, манга къарап: – Сен айт, – деди.

– Сиз неге бичесиз да аны багъасын, биз анга ыразыбыз. Кеме жангыды, эки жыл толмагъанды. Атарыкъ топлары жюз бла къыркъ алтыдыла, – деп башлады тамата.

– Бизде быллай кемеле жокъдула. Мен сизге бир зат сорайым, айып этмегиз. Биз муну алсакъ, ол төрт жаш мындан кетерикмидиле огъесе мындамы къаллыкъдыла? Мен аны нек соргъанымы сиз ангылай болурсуз.

Борман кёп селеширге суймеучю эди да, манга къарап, айт дегенча билдирди.

– Ала мында къалырла. Суйсегиз а, сизни аскерде къулдукъ этсинле, къалгъан адамла ол командада сизникиле болсунла. Артда, юйреннгенден сора, кетеребиз десегиз, не заманда да эркинсиз, – дедим.

– Бек аламатды, бек аламатды, – деп, ол ыразылыгъын билдирди.

– Да сора, биз сизге бир миллион бла жарым доллар берсек, ыразымысыз? – деди тамата.

– Биринчиден, бек ыразыбыз. Экинчиси уа, ол миллион бла жарым аланыкъыды. Ала кеси араларында юлеширле. Алаймыды? – деп, Борманнга къарадым.

– Хау, алайды, – деп, ол да шагъатлыкъ этди.

– Да сора, Германия сатды, Аргентина алды дегиз да, келишим этигиз, – деп, юстицияны министрине къарады. – Къол а, къайсыгъыз тамата эсе да, ол салсын, – деп, туруп, хар бири да къолубузну тутдула.

Бу багъагъа къарагъанда, ол жартысы эди, тюзюн айтханда. Бирси жаны бла къарасакъ, бу багъа алаамат эди. Не ючюн десек, Аргентинадан башха кимге сатаргъа боллукъ эди? Кишиге да угъай. Не ючюн деп соргъанда, къыралланы кёбюсю Германиягъа жау эдиле, сатхан угъай, тутсала, не американлылагъа берлик эдиле, не да большевиклеге берлик эдиле, ким тутханына кёре. Ала уа, адамлагъа да сюд этип, къайыкъны да кеслерине алып къоярыкъ эдиле. Ол хыйсапдан бу келишимибиз алаамат эди. Аны ол жашлагъа келип айтханыбызда, бек къууанган эдиле. Алай бла барыбызгъа да тап тюшген эди. Биз да алагъа тюбеп, жүрек жарыкълы болуп, юйге къайтдыкъ.

Юйде тиширыула аш-суу эте тура эдиле да, Борман, была не аш этедиле деп, аш отоугъа кирди. Анда уа Гертруда бла Эмма кюреше эдиле. Аш отоуну эшиги ачылып эди. Борманнга Гертруда:

– Тутчу бу этни къыйырындан, – деп, экиси да жумуш этип башлагъанлай, Эмма да, сабийлеге къарайма деген сылтау бла, чыгып, бизни хапарыбызгъа къошулуп къалды.

Ол алай нек этгенин бир кесекден ангыладыкъ – мен, бирси отоугъа киреме деп, аш юйню эшигини жаны бла ётүп бара, кёз къыйырым бла Гертруда башын Борманны кёкюрегине салып, эки къолу бла да белинден къучакълап, ол да аны чачын сылай тургъанын эслеген эдим. Терк окъуна Эльзаны чакъырдым къолум бла. Эльза, аны кёргенлей, ышарып, мени да къолумдан тартып, алайдан кетдик.

Алгъын мен элли-алтмышжыллыкъ адамланы суймеклик отлары ёчюлген суна эдим, энди ангыладым жангылгъанымы. Мартин Борманны алыкъа акъыл бла, саулукъ бла да хайт деген заманы эди. Аны себепли алыкъа тиширыулагъа кесин не жаны бла да суйдюраллыкъ эди. Суйдюрген да этген эди. Не бла дегиз, ол адам бла сёлешгенде, аны сёзлерине къоллары, кёзлери, къашлары да болушуп, ийнандырыу бере эдиле. «Анам айтыучу эди, – дейди Эльза, – ала экиси да аллын бир бирни бек суйюп тургъандыла. Артда не болгъан эсе да, бир бирден суууп къалгъан эдиле». Къызы ол алай нек болду деп сорса да, анасы: «Бюгюнге дери да ангыламайма», – деучю эди.

Мени хыйсабым бла, ол заманда ала бир бири жүреклерин къыйнамай айырылгъандыла да, бюгюн а бурунгу суймекликлерин артха къайтаргъан алагъа тынч болгъан эди. Айырыла туруп, бир-бир акъылсыз адамлача, бир бири жүреклерин къыйнап айырылсала эди, бюгюн не хазна бир бирге алай ариу

көрюнюр эдиле. Шендю алагъа былай туурадан къарай турсанг, ким да сукъланьрчады. Ары-бери барсала да – бирге. Бош алай бирге баргъан угъай, бир бири кълотукъларына кирип, не да бир бири кълларындан тутуп. Не тюкенден, не да базардан бир зат алынырыкъ болса, бир заманда да бири кеси бармаз эди. «Угъай, ким биледи, мен алгъаннга сен ыразы болмазгъа боллукъса», – деп, бир бирлерине суймекликлерин билдире, къллерин сюзюттуп къарай эдиле. Жаш адамлада да кърмез эдинг аллай. Ма быллагъа кертиси бла да айтыргъа боллукъ эди, кълартлыкълары насыплыды деп, нек дегенде, биринчиден, аланы бир бирлерине аллай бир суймекликлери бар эди, андан артыкъ бола болмаз дерча. Экинчиси уа, экисини да саулукълары осал туйюл эди. Ючюнчюсю, ахчалары кеп эди. Не десенг да, ахчасыз насып толу болмайды, аны кесигиз да сынагъан болурсуз. Търтюнчюсю уа, не сабийден, не туудукъдан жарсыгъан жерлерери жокъ эди. Бешинчиси, кълаллай юйде суйселе да, кълаллай бир суйселе да шапа тутуп, жашаргъа кълларындан келлик эди. Алтынчысы, заманлары бар эди. Бюгюн быладан насыплы жокъду дерча эди не жаны бла да. Суймеклик болмаса, адамла бир бирге тартмайдыла. Кълартлыгъында насыбы тутхан, мени оюмума кере, адамны битеу жашаууну магъанасыды.

Биз кеси фатарыбызгъа кечгенли да кеп болмай эди. Болса да бир ингирде бизни барыбызны да чакъырадыла. Биз да сегиз адам болуп барабыз кълонакъгъа. Не айтаса, столда болмагъан зат жокъ. Францияда этилген, жюз алтмыш жыл сакълангъан, хар бир шешасы минг бла сегиз жюз доллар тургъан коньякла (Аргентинаны ара шахарыны ортасында бир отоулу фатарны багъасы да аллай бир эди ол заманда), шампанскийлери да – алай. Башха затлары да тап эди. Коньяк ичерге суйгеннге коньяк кълуйдула, шампанский ичерге суйгеннге – шампанский. Биринчи сёзню Мартин кеси айтып башлады, ашыкъмай, хар сёзюне магъана салып:

– Энди, мени багълалыларым, бюгюн биз бир бирге кълонакъл туйюлбюз, кеси адамларыбызбыз, – деди. Аллай шошлукъл бар эди, чибин учса, эшитилир эди. Хар ким да ол не айтырыгъын билмей, тынгылап, сакълай эдиле. – Мен сизге ачыкъларгъа сюеме, сиз биле эсегиз да, билмей эсегиз да, биз Гертруда бла бек шуех эдик. Артада не болгъан эсе да билмейме, мен аны ангълаталлыкъл туйюлме, Гертруда да ангълаталлыкъл болмаз, кълалай-алай болгъан эсе да, болду. Энди аны ызындан кълуумайыкъ, аны сылтауларын да излемейик, ол жукъл берлик туйюлдю. Алай мен сизге ачыкъ айтайым, Эльза мени кълызымды. Алаймыды, Гертруда? – деп сорду.

Ол да, Борманны кёзюне къларап:

– Алайды, Мартин, – деди.

– Ол хыйсапдан, бюгюнден ары, – деди Борман, Эльзагъа бла манга къарап, – анагъызгъа ана дегенча, манга да ата дерге эркинлигигиз барды. Экинчиден, биз, Гертруда бла мен, бир юйюр болургъа келишгенбиз. Аны сизге ачыкъ этерге борчубуз эди да, аны да сизге билдиребиз. Мени оюмуна кёре, бу мен сизге айтхан затлагъа биз къууаннганча, сиз да къууанырсыз деп турама. Биз барыбыз да, – дегенни айтып, кёзлери бла барыбызгъа да къарап, – уллу къырал магъаналы бушууну ётдюк. Не этериксе, къолдан келгенни этдик, жазыу алай болур эди. Бюгюн а биз кесибишни сакъларгъа керекбиз. Адам улу къайда да кесини насыбын табаргъа керекди. Биз Гертруда бла, кёп жыл озгъандан сора, бизден къачхан насыбыбызны къайтардыкъ. Биз насыплыча, жер башында хар ким да насыплы болсун, излеген кеси насыбын тапсын, жер башында насыпсыз адам болмасын. Биз саулукъда, хар бирибизге да къууанчны эшиги ачылып болсун! Гертруда, сени ючюн! – деп, рюмкасын кётюрюп, биринчи аны бла къагъышды. Ол заманда къалай эсе да Гертрудагъа къарагъанымда, ол анга суймекликден толгъан кёзери бла къарай эди да, биз болмасакъ... Ызы бла биз да алагъа кшошуддукъ.

Хар затда да ишни ачыкъланнганы игиди, ол иште бир харамлыкъ жокъ эсе. Мен биле эдим атабызны (энди мындан ары Мартинге алай айта турайыкъ) Аргентинагъа кетеригин. Ненден биле эдинг десегиз, ышанырча, бизге къонакъбай болурча, башха къырал жокъ эди. Италияда Муссолинини король кетерди, Румыниягъа Сталин эртте кёз салгъан эди. Аны алды. Япония кел десе да, бюгюн бери къачханла, не мен, не башхала барлыкъ туююл эдик ары. Не ючюн дегенде, алыкъа аны ахыры не боллугъу бек ишекли затды. Германиядан осал боллукъ эсе да, белгисизди, аны заман кёргюзтюр. Сау къалгъан кёрюр.

Аны себепли Борман бери келлигине ишек жокъ эди. Жалан да мени бла келмесе, Гертруда бла тюбемезге болур эди ансы. Мени хыйсабым бла, не десенг да, узакъ жолгъа тебиресенг, жёнгер керекди. Бош жёнгер угъай, керти жёнгер. Экибиз да бир къыралгъа ишлегенибиз ючюн а, менден керти жёнгер ол табарыкъ туююл эди. Экинчиси уа, ол бек ахшы биле эди Гертруда Германиядан кетгенин. Аны себепли мени бла тапмаса, Гертруданы ол табаллыкъ туююл эди. Сора дагъыда баргъан жерлеринде да танышла керек эдиле. Аны уа Япониядан сора, башха жерледе жокъ эди танышлары. Ол биле эди, мен бир ненча кере Аргентинада болгъанымы. Ма ол затла эдиле бизни бюгюн да байламлы этген. Аны да бюгюн паспорту башхады. Башха болса да, ол пропискагъа тюшер къайгъы этмейди. Прописка этсе, Американы, Англияны, Францияны тасхачылыкъ-

лары аны табып, урлап кетип, сюдге берлик эдиле. Ол ол затны бек уста биле эди. Мен да, Эльза да, Гертруда да – алай.

Сюдню да сюд биледи. Сёз ючюн, Эльзаны бюгюн тутсала да, бир зат этерик туююл эдиле. Ол, генерал-лейтенант болса да, доктор эди, кишини ёлтюрмегенди, ёлтюр деп оноу да этмегенди. Аны себепли Эльза кьоркьюусуз эди. Анасы уа, алгъаракъда айтхан эдим, гестапода партайгеноссе эди, анга уа бир он беш жылны беклерик эдиле. Атабызны тутсала уа, ишексиз, боюнуна жыжымны атарыкъ эдиле. Мени ишим да кырты эди, аны да ачыкъ айтыргъа керекди. Алай, жашырылгъан ишим ачыкъланса, Москва шагъатлыкъ этип, манга сюд этмез эдиле деп турама. Алай аны ахырын ким биледи, базынып айтырча туююлдю.

Къалай-алай болгъан эсе да, Аллахны ахшылыгъындан, анга уа мен хар заманда бек ийнаныпма, ишибиз бек тап болуп турады. Кесигиз кёргенден, кьартыракъ къауум да, жашыракъ къауум да тынчайып турадыла. Менден къалгъанла. Мен да тынчайырыкъ болур эдим, алай бир зат кьоймайды. Ма бюгече да, андан юйюбюзге кьайтхандан сора, не бла кюрешейим деп сагъыш этеме. Оборонаны министри бла тасхачылыкъны таматасы: «Кел, бизни разведуправленияда инспектор болуп бир кесек заманны ишле, ол ишни бир тюзет, иш хакъынгы да иги телербиз», – деп, тилеп кюрешгендиле. Мен да: «Ишден эрикгенме, нерваларым да сёгюлюп башлагъандыла, сиз мени тюз ангылагъыз. Бир къауум заман ётсе, билмейме ансы, бюгюн-тамбла дегенлей болаллыкъ туююлме», – деп, ариу айтып кьойгъанма.

Алай бираздан а, барып, бир ненча кюн ишлеп, кесими оюмуму айтырма деп ышандырдым, ала да анга ыразы болдула. Ол ишге барыргъа жарамай эди манга. Барсам, ишчиле хапар жаярыкъ эдиле, ким биледи. Американы агентлери ары кирмегендиле деп, ким базынып айтырыкъ эди? Ол хыйсапдан, ол зат манга керек туююл эди. Сёз ючюн, эрикгенден, барып, киши да кёрмезча, бир отоугъа кирип, къагъытла бла кюрешсем, ол башха иш эди. Аны да – аланы тиллерин билгенден сора не да тилманч бла. Ол къыйыныракъ эди. Не да болсун, бир зат бла кюреширге керек эди. Ахчасы ючюн угъай, мени ахчам, сизни да Аллах сыйласын, туудукъларымы туудукъларына да жетерик эди, эрикгенден керек эди иш. Ишлерге юйренгенни ишин сыйыргъан да бир, ишлерге юйренмегенни ишге жекген да бир.

Борман, жангы юйдегили болуп, алыкъа аны кьайгъысына кирмей турады ансы, бираздан а ол да ишсиз чыдаялмай башларыкъды. Эки ай да ётмей, биягъы шуёхларым, келип: «Кел бир кесек заманнга, ишге тюшюп ишлемей эсенг да», – деп тилейдиле. Кесим да, эригип тура эдим да, бардым.

Разведуправленияда ишлери хоча туююл эди. Мен а ол заманга, устаз алып, аланы тиллерин туура бек уста билмеген эсем да, бир затла уа билгенме. Эльза экибиз аланы тиллеринде сөлөшүп турганбыз, юйренир ючюн. Ол а мени ишимде бек керекли зат эди. Кесим мурат этгенча, бир отоу да бердиле, сөзлюкле, справочникле келтирдиле, сахар телефон бар эди да, аны кетертдим.

Алгъа кадр анкеталагъа къарап башладым. Анда уа – алгъын тюрмеде олтуруп чыккыган жыйырма эки адам. Аланы терк окъуна алышыргъа керек болганын билдирдим. Нек дегенде, ол олтурган жерлеринде аманлыкчы таматарлары бюгюн анга не айтсала, ол этерге керек эди. Ким айталлыкчыды ол аманлыкчыны таматарларын а, агент этип, бир тасхачылыкчы кесине ишлетмегенин? Ол хыйсапдан, алгъын тутулган адамла штат ишчиле болургъа керек туююл эдиле. Ишлеп турганлай тутулса, ол бир башхады. Рокосовский да тутулган эди, алай Сталин анга артда фронтну да ышанган эди. Хорламны ордени бла да саугъалагъан эди. Хар бир кезиулю адамларыны ишлерине къарагъанымда, ючюсуне ишекли болдум да, быланы ызларындан марларгъа керекди деп ангылатдым таматарларына.

Мен сизге айтайым, ала Американы Бирлешген Штатларына ишлегенлери белгили болду. Алты ай ызларындан тышюп, марлап айлангандан сора. Алай-алай, эки ыйыкчы ишлеп, кетерме деп тура эдим да, ай ётдю. Къалай ётгенин да эследемиз, асыры ол ишке кесими бергенден. Ай бла юч-тёрт кюн ётгенлей, Управленияны таматасы юч минг долларны магъанасын тутхан аргентина ахчаларын – песо – келтирип береди. Алай мен ол ахчаны алмайма: «Мен, болушханлыкчыым ючюн, шуёхларымдан хакъ алмайма», – дегенни айтып. Манга алай болмаса да, алагъа уа ол ахча эди. Кесигиз оюм этигиз: министрни айлыкчы эки бла жарым минг доллар эди, юч отоулу фатар а алты-жети минг доллар тура эди сахарны арасында. Мен ол ахчаны алсам эди, шуёхлугъубуз алгъынча болмаз эди, алай а ала манга борчлулай къала эдиле. Экинчи кере да барама.

Ол ишке кёлюм бла кирген эдим да, кесим да суююп, юч айдан артыкчы ишледим. Ол мен жазып берген справка-рекомендациялары бла аскер тасхачылыкчылары ахшы жанына бек улуу тюрлендириуле этдиле.

Арт кюнде, ол справканы таматарларына берип, олтуруп, кофе да ичип, ишни халин ангылатхандан сора:

– Да энди, сен эркин этсенг, мен кетер эдим, – деп турдум.
– Угъай. Кетерден алгъа, президент манга кире кетсин, анга къыйын туююл эсе, деп тилегенди, – деди. – Анга къайта барайыкчы, ансы айып болур, – деп, президентни приёмныйине

кирип, аны таматасына президент бизни чакъыргъан этгенди деп айтды.

Ол:

– Кечгинлик беригиз, анда адамла бардыла да, кирип со-райым, – деп кирди.

Бир кесекден президент кеси бизни аллыбызгъа чыгып, приёмныйдегиле эшитирча:

– Мени шуёхум, сау кел! Сау кел! – деп, къолун кенгине жайып, мени кабинетине алгъа жиберди.

Анда мен танымагъан экеулен, мен таныгъан да ич ишлени министри де Куэльеро олтура эдиле.

Стол къатына жетгенде, президент:

– Бу бизни сыйлы къонагъыбызды, – деп, мени кёргюзт-дю. – Сени танышдырып къояйым, Ахмат. Бу финансланы ми-нистриди, бу саулукъ сакълауну министриди, – деп, атларын айтды. – Муну уа танийса, шуёхунгду, – деп, де Куэльерогъа къарады.

Мен да:

– Бек алапатды быллай иги адамла бла танышханым. Хау, муну бла уа эрттеден танышбыз, – деп къучакълашдыкъ, бир бирге ышара.

Стол артына олтургъанда, мени кесини къатына олтуртду да, алай башлады:

– Сиз билемисиз, бизни багъалы шуёхубуз юч ай бла тогъуз кюн бизни къыралыбыз ючюн ишлеп, бек уллу иш этгенди. Ол этген ишни багъасы жокъду десем, ётюрюк болмаз – он жети бетде кемчиликлени кёргюзтгенди.

«Бу быланы къайдан биледи, – деп турама, – ол справка алыкъа анга берилмегенди, бизни къолубуздады сора?» Терк окъуна ангыладым, зарфха ургъанда, бир экземплярин анга бергендиле.

– Аны ючюн а, сиз билемисиз, айына юч минг доллар берге-нимде, алыргъа унамады. «Мен, шуёхларыма болушханлыкъ-гъа, ахча алмайма», – деп. Ма, шуёх болса, алай болады! Мен не заманда да айтама, дуния башында немецлиледен керти шуёх боллукъ туююлдю деп. Ма бу аны юлгюсюдю. Бу дунияда шу-ёхлукъдан, керти шуёхлукъдан магъаналы зат жокъду. Биз да Германиягъа шуёх болургъа кюрешгенбизни сен бек уста биле-се, – деп, манга къарады.

Мен да:

– Хау-хау, – дедим.

– Сен, Ахмат, айып этме, мен да адамны этгенин ангылай да, сыйлай да билген адамма. Ма бу ачхычла мени машинамдан-дыла. Бу машинагъа жарым жыл болмайды, кеси да брониро-ванныйди, къалгъанланы ичинде бу къолайлыды. Алгъын сен

минип айланганча туююлду, алай болса да, мындан кьолайым жокъду, – деп, столундан бир ненча сурат чыгырып, – ма бу машина уа Ахматны машинасы эди, фюрер кеси саугъа этип берген, – деп, ол жашлагъа узатды.

Мен билмеген эдим де Куэльеро 1944 жылны ахырында келгенинде алгъан суратын президентге бергенин. Ала да бек сейирсинип къарадыла. Ала суратланы къайтаргъанлай, президент, манга айланып:

– Сени машина жюрютюрге эркинлик къагъытларынг болмазла, – деди. Ол аланы болмагъанларын бек уста биле эди. Не ючюн десенг, мен аланы алсам, ич ишлени министри билмейми къоярыкъ эди? – Ма бу машина жюрютюрге эркинлик къагъытларынг. Машинангы уа, номерине кёре, бу къыралда киши тохтатырыкъ туююлду, адам басдырып кетсенг да, – деп, лакъырда этди.

Мен алгъан этдим, алай:

– Сиз мени кечигиз, жюйюсхан президент, мен сизни машиныгъызыны аллыкъ туююлме, не ючюн десегиз, мен ангылагъаннга кёре, быллай машина бу къыралда жангыз бирди. Алаймыды, жюйюсхан президент? – деп, анга къарадым.

– Хау, алайды, – деди ол да.

– Сора, жюйюсхан президент, мен сизни къыралда жангыз болгъан машинагъызгъа минип айлансам, сиз а андан ыспассыз машинада айлансагъыз, ол къалай болады? Алай жарамайды, жюйюсхан президент. Сиз кечгинлик беригиз, мен алай эталлыкъ туююлме, – деп, ачхычланы аллына столгъа салдым.

Кёзюме къарап:

– Сен кимледенсе? – деп сорду.

– Бийледенме, – дедим.

– Кёремисиз бу адамны? Кесини ариу хали, терен оюму бла кесин къалай суюдюрдю барыбызгъа да! Мен ишексизме, менден къалгъанла да сени бек суююп къойгъандыла. Сау бол, манга алай намыс бергенинг ючюн. Алай эсе, ол жангы машинангы бусагъатдан окъуна келтирип бер Ахматха, битеу да полицейларынга билдирген эт аны номерин, меникинча, бир адам тохтатмазча, – деп, Куэльерогъа къарады. Ол да, сёз айтмай, ыразылыгъын билдире, башын энишге этип, кётюрдю. – Энди анга уа угъай демезсе деп, бек базаынама, Ахмат, – дегенден сора, мен да угъай дерге болмадым.

Манга аланы машиналары керек туююл эди, машинаны чий алтындан да этдираллыкъ эдим. Ол, кёп турса, беш жюз-жети жюз минг доллар турлукъ эди ол заманда. Мени ахчам эки жюз миллион доллардан артыкъ эди, манга жалан да президентни даража бергени керек эди ансы.

– Да, сау болугъуз, жюйюсхан президент, манга быллай намыс этгенигиз ючюн, – дедим мен да.

– Энди былай этейик, Ахмат, сен бизге сёз бер, хар шабат кюн сен да, бизни бла олтуруп, кофе да иче, хапар да айта туругъа. Барыбыз да бирге болуп. Была мени эки къаршы, ышаннган адамларымдыла, энди сен да бизге къошулсанг, бек сюерик эдим, – деп де Куэльеро бла Лопесге – аскер министрине къарады. – Келген шабат кюн а агъачха, суу боюнуна чыгып, шишлик бла белгилеп башларбыз шүехлугъубузну. Сиз къалай къарайсыз анга? – деп сорду къалгъанлагъа.

Ала да:

– Бек аламатды, бек ыразыбыз, – дедиле.

Алай бла келе тургъан шабат кюн агъачха барыргъа тюшдю. Аны аллында байрым кюн, ич ишлени министрине де Куэльерогъа телефон бла сёлешип:

– Шишликни не этден этесиз? – деп сордум.

Ол:

– Семиз да болмагъан, бек арыкъ да болмагъан къой этден сюеди тамата. Сен а ол биреуню (атын да айтып) этинден сюе болурса. Таматаны баууру ауруйду да, ол анга жарамайды. Санга уа, айтайым да, андан этерле, – деди.

Мен да:

– Угъай, угъай! Мен да, андан ашасам, кече жукълаялмай чыгыучума, аны ючюн сора эдим, – деп ангылатдым.

– Да сора бек аламатды, – деп къалдыкъ.

Экинчи кюн келишинген заманда, саугъалы машинама да минип, президентни ишлеген жерине барама. Машина уа жети – жюз километр айланнган «Форд», эм артда чыкъгъан модели. Не айтаса, бек омакъ, ариу машина. Бир-бир полицейла болгъан жерде тохтасам, честь да бере эдиле, мени бир уллу къуллукъчу сунуп.

Шишлик этиучю жерлери керти да бек ариу жер эди. Агъач ичинде, жолдан бир-эки километр бир жанына кетип, тереклени да алыкъа чакъгъанлары кетмей, бир кыйтыкъ ёсген жангыз терекни къатында, мангылайча, ачыкъ жерчикде.

Ол терекни къаты бла, кенг болмай, теренирек а болур эди, баргъан суу кеси да асыры тазадан, иги да терен болур эди ансы, тюбю кёрюнмей эди. Ичинде форель чабакъланы ойнагъанларына адам къарап туур эди. Ол жерден ёрге къарасанг а – уллу тау. Кесинде да тюрлю-тюрлю жемиш тереклени гюллери чыгып. Ала анга – ол таугъа бир ариулукъ бере эдиле – адам къарамын алмаз эди. Ол жыйылгъан жашлада, аланы ичлеринде къоруулауну министри Лопес, ич ишлени министри де Куэльеро, саулукъ сакълауну министри Санчес Антони да болуп, ичерге суйген бири жокъ эди. Сыра иче, шишлик ашай, хапар

айта солудукъ. Мен, ол заманнга эркин сёлешалмай эсем да, ангылагъан а иги эте эдим, алай сёлеширге да, сёзюмю ангылатыргъа да кюреше эдим. Керти, бир-бир политика не да техника терминлени, сёзлюкге къарап, алай айтычу эдиле. Бош хапарланы уа, таза сёлешалмай эсем да, ангылатхан а этиучю эдим, ангылагъан а барындан да иги этиучю эдим.

Тюзюн айтханда, шишликлерин артыкъ бек жаратмагъан эдим, болса да ашадыкъ-ичдик.

Артха тебирей туруп, таматагъа айтама:

– Энди, эркинлик берсегиз, келген шабат кюн мен сизни барыгъызны да бу ариу жерге чакъырама.

– Анга не сёз! Келмей а! Мен ангылагъаннга кёре, бир сейир зат бла сыйларыкъса бизни. Алаймыды, Ахмат? – деп, кёзюме къарады.

Мен да:

– Кёрейик, жаратсагъыз, жюйюсхан президент, – дедим.

– Кёрейик, кёрейик, бир алаамат зат эсе уа! – дегенни айтып, ышарды ол.

Экинчи байрым кюн, базаргъа барып, къой эт, къой бауур, тауукъ бауур, къой ич жау да алама. Шабат кюн эрттенбласында къой этни кесим этиучю айран бла бир кесегин, сохан бла да бир кесегин къатышдырып, аланы да, жал бауурланы да эмаль кастрюльеге салып, хазыр этдим.

Олтурлукъ жерибизге жетгенлей, къырал къоркъуусулукъну бла ич ишлени министрлери Санчес бла Куэльерогъа:

– Энди сиз от къайгъыгъа киригиз, – дедим.

Ала менден, кёп болса, алты-жети жыл тамата эдиле, башхаланы уа жыл санлары иги да уллу эди. Ол себепден бу экиси бла эркин сёлеше эдим. Жалбауур, тамата, башха адам да ашмазча, семиз туюл эди, не ючюн десенг, ол бауурну тегерегинде жау эриген эди. Ол жауда къуурулгъан тауукъ бауур а бир алаамат болгъан эди – адамны ауузунда эрип бара эди.

Алгъа мен шишликни берген эдим, жалбауурну кёрселе, эт шишликни ашамай къоярла деп къоркъгъандан. Ызы бла – къойну бауурундан жалбауур, артда уа – тауукъ бауурдан жалбауур.

Сюйсегиз ийнаныгъыз, сюйсегиз къоюгъуз, президентден къалгъанла барысы да ауурланган эдиле женгил халда. Ала ол шишликни, бютюн да, айтханымча, адамны ауузунда эрип баргъан тауукъ жалбауурну: «Къалай татылудула! Къайдан юйреннгенсе сен быллагъа? Была кеслери да къайсы миллетни ашыдыла?» – деп, эл бла бир махтадыла, эл бла бир сордула.

Жаратырыкъларын билип, кёп этген эдим. Къалгъанын президентни сакълаучуларына берейик дегенимде, угъай-

угъай, тиширыуларыбыз да бир кёрсюнле деп, бийчелерине алып кетген эдиле.

Бу таматала бла былай иги болгъандан сора, мен, дагъыда ол ишге къайтып, эки ай бла жарым ишледим. Андан сора уа, арабыз асыры татлы болгъандан, бир бири юйлерибизге къонакыгъа бара башладыкъ.

Берлинде жашаууму къатында мында жашау курорт кибик эди. Кертиди, Гитлер мени кеси къатына кысхандан сора, анда да ишим къыйын туююл эди. Шёндоу уа, тюзюн айтсам, жомакъдача эди. Алай, не десенг да, жарым жыл ётгенлей, шипликледен да, къонакылыкъдан да эригип башладым. Борман бла хапарлаша келгенде, бир бизнес ачайыкъ деп, ол оюмгъа келиучюбюз. Аны да, ахча ётер ючюн угъай, эртте кюнбюзню кеч ётерча ансы, аны жыйырма сегиз килограмм бриллианты бла жюз килограмм алтыны жетмейми эди?

Мен къырал иш да табарыкъ эдим, алай аны скоймей эдим – заманында бар, заманында къайт. Ол затланы бир кесек унута-ракъ да болгъан эдим да.

Эльза да: «Не ётесе сен ишни? Кел, андан эсе, сахарны къыйырында бир юй алып, анда жашайыкъ да, арбазда булжуй турурбуз», – дей турады. Мен да, ол айтханчамы ётейик деп, сагъыш ёте турама. Борман да айтады аны – эрикгенден, бир зат бла кюрешмесем деп.

Шахарны къыйырында

Бир кюн сахарны картасын алып, къайсы жанында иги болур деп, машина бла айланып, шахардан тогъуз километр бир жанына барып, бир жер сайладыкъ. Ёрге жанына къарасанг – таула, андан акыгъан чучхурну бийиклиги уа беш-алты метр. Иеси айтханнга кёре, жерни ёлчеми эки бла жарым гектар. Борман бла баргъан эдик да, экибиз да былайны бек жаратдыкъ.

Ёкинчи кюн юй бийчелерибизни келтирип, алагъа да кёргюзтдюк. Ала бютюн да бек жаратдыла. Мартинни бла Гертруданы да бизде кююп, Ич ишлени министерствосуна барып, де Куэлььерогъа былай-былай, ол жерни юсюнден манга толу хапар бер деп тиледим, алайда юй ишлетирге сюйгеними да айтдым. «Бусагъат», – деп, телефон бла къайры эсе да сёлешди да, ол жер быллай-быллай адамны жериди, кертиди жери эки бла жарым гектар болгъаны, анга шагъатлыкъ ётген къагъытлары барды деп, толулай билди.

– Сен къалай къарайса, таматагъа шёндоюмю айтып кююйым огъесе... – дегенимде:

– Тамбла ингирде финансла министри де Парино чакъырады да, санга билдиргенмиди? – деп сорду.

– Угъай, – дедим.

– Мени хыйсабым бла, ингирде ол санга билдирликди. Тама-та, хар замандача сени къатына олтуртур, – деп ышарды, – ол заманда айтсангмы къолай болур? Шёндю кирсенг, ол санга бек ыразы болур, алай ол затны чайнаргъа аны амалы болурму келген-кетгенден? Андан эсе, тамбла ингирде айтсанг, къолайды дейме мен. Не дейди багъасына уа?

– Жыйырма минг доллар, – дегенни айтдым.

– Багъасын а къобарлыкъды, ийнан. Алай мен аны он беш мингнге берирча этерме, сен жарсыма аны ючюн. Мен аны тап этерме, – дегенлей, мен да:

– Угъай, угъай. Бир зат да айтма, тилейме сенден, – дедим.

– Хо, аны къойдукъ, аны оноуун артда этербиз. Шёндю кел, рестораннга кирип, бир зат къабайыкъ, – деп чакъырды.

Барып, анда ауузланып, айырылдыкъ.

Экинчи кюнню ингиринде финансла министри де Паринода жыйылдыкъ. Анда олтургъанда, таматагъа:

– Сиз къалай дейсиз, – деп, ол жерни атын да айтып, – ол юй юлюшню алып, юй ишлетсем? – дейме.

– Ол тап жерди. Анда юй ишлерге дегенинг да тап оюмду. Ма былайда шуёхла жыйылгъанбыз да, – деп, хар бирине бирер жумуш берди, – сен кирпичин келтирликсе, сен агъачын табарыкъса, сен темирин жетишдирликсе, – дей келди да, – мен а иш хакъын телерикме, – деди. – Сюйсегиз а, санап чыгъарыгъыз да, керекли ачханы жыйып беригиз. Сен а, – манга къарап, – къаллай юй сюе эсенг да, юйню планын эт, къалгъаны сени ишинг туююдю. Юй ишлеучю компанияла бла келишим этербиз да, терк окъуна ишлетирбиз, – деди.

Ол заманда мен:

– Жюйюсхан президент, мен сизни бла кенгешген халда айтама ансы, биригизни да къыйнаргъа сюймейме. Неге керекди ол? Мени онгум барды, кесим ишлетирикме, аз да къыйналмагъыз аны ючюн, – дегенимде:

– Да, ма кеслери айтсынла, аны ючюн бири къыйналырыкъ эсе. Айтыгъыз, къайсыгъыз къыйналырыкъсыз? – деп, алагъа къарады. – Сен алагъа жарсыма, аланы хар биринде да, бек азындан, бирер миллион долларлары болур. Ала жарлы туююдюле, аны ючюн жарлы да боллукъ туююдюле.

Ол да былай айтып тохтагъанлай, хар бири да:

– Болушмай а, анга не сёз барды! – дедиле.

– Эки айны ичинде, къаллай планла салсагъыз да, ол юйню битдирип къоярыкъдыла. Иги сыгъындырса уа де Куэльеро, бир айгъа да бошарыкъдыла, – деди, финансланы министри Парино айтды.

– Тамата айтханлай, сен жалан да кесинг суйгенча план эт ансы, къалгъанын таматагъа, санга да къыйынлыгъын жетдирмей, ишлетирбиз, – деди генеральный прокурор Альдоальвадес Варес. – Алаймыды, жашла? – дегенде, хар бири да анга ыразы болдула, сёз жокъду деп къойдула.

Тюзюн айтханда, быланы болушлукълары манга керек туююл эди. Мени онгум бар эди, былагъа борчлу болургъа да суймей эдим. Ала манга борчлу болсала – айхай-айхай! Алай былайда: «Мен сизден зат да алмайма, сизни болушлугъугъуз керек туююлдю», – десем, ушамай эди. Алагъа билдирмей, юйню ишлетип кирсем, ол да ушамай эди. Ма алай, бир-бирде, сен суйсенг-суймесенг да, болум кесини жолун табып тохтайды, киши да анга жукъ эталмайды. Ол оюм, была тохтап, столгъа аш келгенлей, юзюлдю. Бизни столда ичги орунун сыра тутта эди. Бизде хычинча, узбеклиледе пловча, къазакълылада бешбармакъча, быланы къонакъ ашлары неди десенг, иги чабакъланы бир ненча тюрлюсю – биширилгени, тузланнганы, къууурулгъаны, къургъакъсыгъаны. Айтханымча – чабакъ. Аланы тюрлю-тюрлю затла бла биширип, бек татыулу эте эдиле.

Энди барысы да алай айтып тохтагъан эселе, оноу этдик юйде барыбыз да. Хар ким кесини оюмун айта, беш отоу бла бир къыркъ квадрат метр болгъан зал, жыйырма беш квадрат метр аш этген отоу, эркин ваннасы, аякъ жолу, верандасы. Эки кюнден ич ишлени министри де Куэльерогъа оюуму элтип бардым.

– Энди мен таматагъа, уялмай, муну элтип баралмайма. Сен а бир кюнлени кюнюнде тюбегенде, айтырса. Кёргюзт десе, кёргюзтюрсе, – дедим.

Ачыкъ айтханда, мен кесими ахчама ишлетсем, андан уллу юй ишлетирик эдим. Алай алагъа уа мындан уллу юйню ауурлугъун салыргъа уялгъан этдим.

Мен планны берген кюнден санап, бир ай бла тогъузунчу кюнде келтирип ачхычланы кълума бердиле. Бир кюн ары барып, къарагъан да этмеген эдим. Жерни картасын этип, къалайда юй боллугъун, къалайда гараж боллугъун салгъан эдим да, андан сора аны къайгъысына кирмеген эдим.

Къартла да, Эльза да, барыбыз да барып кёргенибизде, бек жаратхан халлерин эслегенден сора, юйню ичине керекли затла алыргъа тюкеннге кетдик.

Эки кюнден хар затны жарашдыргъандан сора, бир кесек ашыгъышлы да болуп, шабат кюннге ресторандан аш этиучюлени келтирип, шуёхланы алай чакъырдым.

Алгъа, алгъын этгенимча, шишликле, жалбауурла этип, аладан ауузланнгандан сора, ресторанчыланы ашларын да сал-

гъан эдиле. Алай ала ашайлгъан да эталмагъан эдиле аланы этген ашларын.

Биз да юйге кёчюп, бир ыйыкъдан къартла келгенде, эки-сине да бирча айтдым:

– Ма мында, сиз билгенден, эки бла жарым гектар жер барды. Сизге да кесигиз суйгенча юй ишлетейим, суйсегиз а, бизни бла бирге жашагъыз, биз бир бирден узакъ жашаргъа керек туююлбюз, – дегенимде, Борман:

– Мен план этейим да, ма былайда юй салайыкъ. Алай иги болур, керти айтаса, бир бирге жууукълашайыкъ, – деди.

Алай бла алагъа да юй ишлетдик.

Мында кёп да иги эди, сахарда тургъандан эсе. Алай мени эки зат тынчайтмай эдиле. Биринчиси, бери келгенли, Борман манга бир кере да сагъынмагъанды Гитлерни, бирсилени да табаргъа керекди деп. Экинчиси уа, Сталин бла не болабыз? Жолда келе, суу туюбюнде жюзген къайыкъда, Аргентинагъа жетерни аллында билдирген эдиле, Сталин санга генералны чынын бергенди деп. Полковник бергенин биле эдим, генералны уа билмей эдим. Ма бу затланы юсюнден сагъышларым жюрегими бек тынчлыкъсыз эте эдиле. Сиз айып этмегиз, энди былай бир къыралгъа ишлеп, шёндю бирге жашагъанча болуп, бир бирге ата-бала болгъанча болуп тургъанлай да, бизни арабызда толу ачыкълыкъ хал жокъ эди. Башхасын къой, къуру экибиз агъач ичинде къалып жашасакъ да, боллукъ туююл эди толу ачыкълыкъ. Не ючюн десенг, не ол, не мен ол затха юйренмегенбиз. Алай болса да, бир кюн экибиз да бахчада кюреше тура эдик. Бахчаны ёрге жаны тау этекге къарай эди. Ол къыралны жери эди. Ары ётюп, чыбыкъла кесип келтирирге баргъанда, мен анга, кесини да кёлю бир иги эди да:

– Мени башымдан кетмеген эки соруу барды, атабыз, – дедим. – Энди биз экибиз да ата бла бала болдукъ. Бизни байламлыгъыбыз къуру бир жанындан туююлдю, эки жанынданды. Кел, ачыкъ селешейик, – кесим а айтханымы кёзлерине къарап айтама, аны керти халин кёрюрча. Атабыз деп башлагъанлай, аны мени ол сёзюмю жаратханын кёрдюм. – Сен манга оюмунгу бир айт. Фюрер бла не болабыз? Излеп табабызмы огъесе не этебиз?

Мени кесими оюмуна кёре, керек туююлдю ол иш. Не ючюн десенг, мен анга энтта да ишлеп турургъа керекме. Ол а манга неге керекди? Бусагъатда ариу ох деп турама, эриксем, барама да бир-эки ай ишлейме. Тамата бла арам игиди, нем да тапды. Аланы тапхан манга къыйын туююл эди. Ала, мени хыйсабыма кёре, отуз-отуз беш адам эдиле. Мен билеме, мени да, Борманны да ол къатына къысаргъа суйгенин. Алай мен Борманны сынап сора эдим ансы, ол аланы табаргъа керекди, биз бирге

кьошулургъа керекбиз десе эди, бизге айырылыргъа тюшерик эди, таулулада сёз барды, «капегиме да кёрмей» дегенча. Алай ол да, кёзюме къарап:

– Сен аланы унутуп къойсанг, жашауунг тынч болур, – деди.

Андан сора зат да айтмады. Аны ангыладым.

– Экинчи сорууум: Сталин бла не болабыз?

– Аны бла да алыкъа мычыйыкъ. Артда заман кеси кесин кёргюзтюр. Сен къалай сунаса, бизни къайдагъыбызны бу эки къауум билирге болурламы?

– Кесинг сагъыш эт, мен Аргентинаны миллетинденме деп, паспортум алайды. Сен а хауадаса, сени ётюрюк паспортунг бир жерде да сагъынылырча жазылмагъанды. Аны себепли, бизни ким излесе да, излегенле да болурла, табарыкъдыла деп билмейме. Жангыз да, тюбеп къалып, танып къоймасала, – дегенимде:

– Тюз айтаса, – деди.

Алай Гертруданы мында болгъанын Гиммлер биле эди. Ол а, кесинг билгенликден, Шелленбергден неда Мюллерден биллик эди. Аны айтханымда, кёзлерин манга аралтып:

– Къайдан билесе сен аны билгенин? – деп сорду.

Ол Гертруданы бир заманда да сормаучу эди. «Фюрер Мюллерни ишинден чыгъарама дегенде, Гиммлер, мени кесине чакъырып, алгъа:

– Гертруда къалайды? – деп сорду. Ызы бла уа менден алай тиледи: – Сен бар да, фюрерден тиле, Мюллерни ишинден чыгъармасын деп.

– Мени хыйсабым бла аны билгенин манга билдиргенлиги эди», – дегенимде:

– Ол ишексизди, – деп, мудах болду.

Мен аны къалгъан ёмюрюн тынчлыкъда ётдюрюрге сюегенин ангылайма. Хар адам да, хар иште да эм алгъа кесине таплыкъны излейди. Анга кёпмю къалгъанды? Аны билген Аллахды. Алай болса да, мени ишим а башхады. Мен ойлагъаннга кёре, кёп адамланы юлгюлерине кёре, алагъа, къайда тойсала да, къайда ёлселе да, башха туююлдю. Ма бусагъатда да Борман алайды. Алай, Горький айтханлай: «Даже птице не годится жить без родины своей», – деп. Мени да Ата журтума тартады. Ата журтуна тартмагъан, миллетим демеген, бютюн да миллетин сатып тургъан адам – ол адам туююлдю, эки аякълы хайбуанды ансы. Алай мыйыкълыгъа ышанмайма, ол аман затды. Кёп совет тасхачыланы къыргъанды. Бютюн да 1936 жылдан башлап, Испания уруш этген заманда. Кёплени, Москвагъа чакъыртып, анда уа тутдуруп, ёлтюртюп баргъанды. Не уа ГРУ-ну таматасы Я.К. Берзинни 1937 жылда, Испанияда граждан уруш баргъанда, ары аскер советник этип жиберген эди. Аны

аты бла ненча кере чакъыртхан эдиле Япониядан Рихард Зоргени Москвагъа. Ол бармагъан эди. Биле эди, Москвагъа барса, иши кырты боллугъун. Мени, къарачайча айтханда, чотум башха эди. Не бла дегенде, мени Ата журтума къайтыуум бла аны къайтыуу башха эдиле. Экинчиси, аны сабийи жокъ эди, менде уа ала тёрт эдиле. Хау, ала Ата журтларында жашаргъа керекдиле. Ючюнчюсю уа, Зоргени бла мени жыл санларыбыз башха эди.

Борманны айтханларына тынгылап:

– Сен тюз айтаса, – дедим.

Алай ол оюм а бир заманда да кетмегенди башымдан. Аны ахырын ойлай, сёз ючюн, мен Москвагъа барсам, барсам а, кесим барлыкъ эдим: «Эндиге дери сен кесинги нек билдирмей тургъанса?» – деп сорсала, алай сорлукълары уа ишексиз эди, мен не зат айтыргъа билмей эдим. Ол заманда, кёп затха ишекли болуп, кёп къыйнап, алай ёлтюрлюк эдиле. Ол хыйсапдан, кёп тургъанны файдасы жокъ эди. Ашыкъсам а, ажалымы Сталинден тартып алгъанча, аны да файдасы уллу туююл эди.

Ма ол эки оюмну арасында турдум бир талай жылны. Кертиди, Берлинде жашагъанда, мен биле эдим, аны юсюнден бир ненча кере айтхан да этгенме, Германия урушну къытдырлыгъын. Аны ючюн, бир амалы болуп, кесими кёп адамгъа танышдырыргъа суймей эдим. Не ючюн десенг, къачханла барысы да жалан да Аргентинагъа къачаргъа боллукъ эдиле, аны башындан да айтханма. Мында уа ала бла тюберге суймей эдим, аны себепли Буанес-Айресде бетими жаш этген операция этдирген эдим. Энди уа, ол алгъыннгы формамы кийип чыкъсам да, киши танырыкъ болмаз эди. Аны юсюне мыйыкъла да къоюп, бакенбардла да жиберген эдим. Борманны да бар эди мыйыгъы-сакъалы, тюз Энгельс сунар эдинг. Аны себепли шахарда айланыргъа къоркъмай эдик. Борман кеси да таякъчыкъ бла жюрюючю эди. Кеси да азайып, ол алгъын уллу, къарыуу кёрюнюп тургъан адамны олду деп, ким танырыкъ эди? Диетада турады, ауурлукъ къошдурмайды. Сёз ючюн, Берлинде аны ауурлугъу жюз онбеш килограмм болур эди, энди уа – сексен беш килограмм. Айтханымча, кёп затын тюрлендирген эди. Ийнан, алгъыннгы таматабыз, кёрсе да, бюгюн аны не хазна таныр эди. Алай бла, хапар айта – ишледик, хапар айта – къайтдыкъ.

Бахчагъа къараргъа эки аргентинли тиширыу алгъан эдик да, аланы этгенлерине адам къарап турур эди. Ол биз Берлинде арт заманда жашагъан юйню арбазына кёп затны келишдирген эдиле. Бахчаларыбызны ёрге жанында къуюу къаздырып, къаллай бир керек болса да, илипинчикле бла суу келип туруучу эди. Ол затха къараргъа деп, дагъыда эки аргентинли адам, эр бла къатын, алгъан эдик. Экисине да юч жюз доллар төлей эдик

айгъа. Ол заманда ол уллу ахча эди. Кесигиз тергегиз, инженерле заводда сексен-токъсан доллар ала эдиле. Тюшде ашагъанлары да бизде эди. Кеслери да иги адамла эдиле, ичги бла, башха аман ишле бла кюрешмегенле. Тиллери къыйын туююл эди да, ала бла Эльза экибиз бек эркин селешип башлагъан эдик. Эс буруп кюрешсенг, ол зат къыйын туююл эди.

Гертрудалада да бар эди эки ишчи. Алай къартла ол тилни билирге артыкъ бек кюрешмей эдиле. Ол зат, эшта, алагъа къыйын болур эди. Ала ала бла селеширге артыкъ къызмай эдиле. Бир айтырыкълары болса уа, Эльзаны чакъыра эдиле.

Ол ишчиле бла келишгенден сора, мен быланы, барыгъыз да, бир тюрлю бир кегет терекле, ууакъ битимле, башха тюрлю затла да алыгъыз деп, 500 доллар берип, базаргъа жибереме, анда, базар къатында, машинала бардыла, аладан бирин тутуп, келтиривсиз деп. Жумушларын этедиле – эки къауумубузгъа да кеп уллу терекле, ууакъ-тюек битимле, биз ёмюрде кёрмеген затла да келтиредиле да, ма бу къалгъаныды деп, жюз бла жетмиш доллар къайтарадыла. Ушхууурну заманында уа, биз онубуз да бирге олтуруп ашай эдик. Тереклени къайсын къалайгъа саллыгъыбызны оноун этдик. Гертруда бла Мартин да, сиз кесигиз суйгенча этигиз бизге да деп, эркинлик бердиле.

Жумушчуларыбыз экинчи кюн карта этип, нени къалайда орнатырыкъларын кёргюзтдюле. Биз да ыразы болдукъ.

Ол ишчиле, эки къаууму да, жерде ишлерге бек уста эдиле. Хар тюрлю битимни кеслерини тахталары бар эди. Хар битимни угъай, бадыражанланы окъуна тёрт тюрлюсюню тёрт тахтасы бар эди. Терекле да къауум-къауум эдиле. Къалай да болсун, ол бахчада бек уллу тизгинлик, тазалыкъ бар эди.

Ма алай бла, бир талай жылны тынч-ырахат жашап тургъан эдик. Машинабызгъа минип, тенгиз жагъасына да барыучу эдик, эсибизге тюшсе. Эрикгинчи солуй эдик. Борманланы алай айланыр амаллары жокъ эди. Ол бриллиантларындан сора, мен да билмей эдим, къагъытлары сейфде эдиле, – аланы къоюп кетерге суймей эдиле, ала сакъланырла деп ышанмай эдиле. Мен айтхан да этген эдим: «Ич ишлени министерство-суна айтайым да, экибизни да юлерибизни сакълап турурча, полицайла салырла. Мен гитчерек автобус алайым да, барыбыз да тенгиз жагъасына барып солуюкъ», – деп. Унамагъан эдиле, алагъа да ышана болмаз эдиле.

Сабийле да ёсе, биз да тура эдик, къыйынлыкъ кёрмей, къартла да бир бирине къууана. Мен алагъа сукъланнган эте эдим – ала да бир бирлеринден тоя билмей эдиле. Быллайны ким кёрюр эди – хапарлары, бир бирни ийнакълаулары, бир бирге жан аурутуулары, бир бирни аяулары ким да юлгю алып

ча эди. Ол затланы кёрюп, сабийле да, кюлюп, хапар айтыучу эдиле. Эльза уа:

– Ма сен да аладан юлгю ал, – деп, кюле эди. – Ансы унутуп кёюяса къатынынгы къачан ийнакълагъанынгы!

– Да, ала алыкъа жаш адамладыла, алагъа нек эришесе? – дей эдим. – Биз къарт болгъанбыз.

Бушуу. Башха къайгъыла

Тюзюн айтханда, шукур Аллахха, бир къауум жылны бек ырахатлыкъ жашауда жашадыкъ. Алай хар нени да болады ахыры дегенча, кюнлени бир кюнюнде, 25 февральда 1953 жылда эшикде жапма тубюнде диванда олтуруп, «Мени эсгериулерим бла оюмларым» деп китап жазгъан эди да, аны кёол жазмасына къарай тургъанлай, атабыз аууп къалды. Гертруда, аны кёрюп, ол бизде тургъан эки докторну атларын айтып кыычырды. Алай ала чабып келгенде, Мартинни жюреги тохтап тура эди.

Барыбыз да анга бек жарсыдыкъ. Ол затха ишек жокъ эди, не ючюн дегенде, Мартин ариу халли, акъыллы адам эди. Кесигиз тергегиз, андан сора Гитлерге сормай кирген адам жокъ эди. Таматаладан бир-бирледе Геринг уятсыз кириучю эди, кёбюсюнде уа приёмныйде соруп, ким барды деп, ол фюрерде болгъан адамгъа кёре эте эди. Не Геринг, не Гиммлер, не Геббельс. Артда мен да кирип башлагъан эдим. Фюрерни биринчи советниги эди, анга кишини ишеги болмасын. Ол бир жанындан. Экинчи жанындан а, былайда кесибиз жоккучукъ болуп тура эдик, не десенг да, эки эркегырыу болуп. Ол мени жанымдан. Эльзаны жанындан а – ол анга керти ата эди. Эльза да аны кёлю бла, жюреги бла суюе эди. Сабийле уа, гитче заманларында, къатына жыйылып: «Аппа, жомакъ айт!» – деп туруучу эдиле. Бу арт кезиуде Мартин миллетигизни суююгюз деген насийхатны кёп айтыучу эди, немецлиле алайдыла, былайдыла, алагъа жетген жокъду, бюгюн да, немец халкъ болмаса, башха халкъла бошдула дегенча.

Гертруданы айтма да къой, энди анга сёз жокъду, барыбыздан да анга къаршы эди, анга багъалы эди, аны ючюн болур эди, асырай туруп, асыры жюрексинип жилигъандан, гулланы жерге сала туруп: «Мен да аны къатында жатама!» – деп, биз да тыялмай. Алайда аны инсульт ургъан эди.

Терк окъуна больницагъа элтеме. Он кюнден игирек болгъандан сора, юйге келтиреме. Энтта да анда төрт-беш кюн турса иги эди, алай аланы тиллерин билмей эди да, эрикгенден, юйге элтигиз деп, тилеп тура эди. Келтирип, кеслерине элтмей, кесибизни юйге салдым. Анда хар зат да эсине тюшюп турлукъ

эди да, башын къайгъы алып, бизде къайсыбыз да сёз жёнгер болуп, къайгъысын унутдуруп деген акъыл бла этген эдим алай.

Мартин ёлгенден сора, ийнанамысыз, былай бир суу къуйгъанча болуп къалгъан эдик, былай башыбызны къайгъы алгъанча. Кюлген-ойнагъан къалгъан эди иги кесек заманнга.

Башхалагъа – къатынына, къызына, туудукълагъа, ала унутаракъ болуп бара эдиле да, тынчыракъ болса да, манга уа кюнден кюннге къыйындан къыйын бола бара эди. Нек десенг, алгъын аны бла кенгеше эдим, энди уа кенгешир адамым болмай къалды. Къуру да жюрегими Москвагъа барайыммы, бармайыммы, не этейим деген къайгъысы кетмей эди. Барама да, Сталин да не оноу этеди – ёлтюремиди, ёлтюрмеймиди? Бармайма да, Сталин агентлерин бери къуйгъаны шарт эди. Не ючюн десенг, алгъын да айтханма, жокъ эди Аргентинадан башха немецлилеге бугъар жер. Энди уа бютюн да башыма баш ауруу тюшдю, ол бриллиантланы бла алтынланы не этейим деп. Советлеге барсам, аланы да, кесимде болгъанны барысын да берирге керекди къыралгъа. Бир жаны бла къарасанг, аланы да къыралгъа алып, ызы бла мени да ёлтюрюп, юйдегими да сомсуз, шайсыз этип, ачдан-жаланнгачдан къырырламы?

Бирси жаны бла къарасанг, къарынымы мында толтурама деп, сабийлени да, кеси миллетлерине танытдырмай, башха къыралгъа, башха миллетге къалай берип къояйым? Мени башым бек уллу сагъышда эди. Ол сагъышла 25 февральдан 5 мартха дери, ийнаныгъыз деп айтама, боюнуму буугъанча, амалсыз этип тура эдиле. 5 мартда, Сталинни ёлгенин эшитгенден сора, юсюмден бир жюк кетгенча болдум. Андан сора санларыма, жюрегиме да женгиллик келди. Энди Москвагъа барама деген оюмун да кетди. Къарайым, не болады, не къалады дегенча. Алай ол къыйын оюмла келгенде, Аллахха табынып: «Мени Аллахым бир оноу этген болур мени жарлы, ёксюз жаныма», – деп, кесими алай жапсарыучу эдим.

Ёксюз деп а нек айтама: эгечим, атам, анам Къазахстанда ачдан къырылдыла, аны кесим тюшюмде кёрдюм. Къарындашым а хапарсыз эди, ол да урушда къалгъан болур. Ма ёксюз деп аллайгъа айтадыла, дуния башында бир жан аурутур адамы болмагъаннга. Мен Аллахыма бек ышанама, ол манга энтта да бир жан аурутмакълыкъ этер деп. Бу сабийлени юсюнден сагъышларым эдиле мени къыйнагъан. Тёртюсю бирча болуп, бир бирине алай ушай эдиле! Бирча кийиндирселе, школга баргъынчы, кесим да айыралмай эдим. Энди айырама, устазлары уа бюгюн да айыралмайды. Окъугъан иги этедиле, къуру «бешлеге». Устазлары быллагъа бир кесек уллу кёллюдю, бирин биринден айырыргъа керекди деп болалмайды. Окъуудан сора

да, бешжыллыкъларындан бери шахмат дагъыда башха спорт секциялагъа, каратэге зат да жюриюдюле.

Советлеге барсам, бек уллу къоркъууум, сабийлени алып, кеслерини интернатларына салырла, тасхачы школ, ызы бла академка... деп, ол затлагъа да къоркъама. Мени жашауум ариу болгъанлыкъгъа, татыусузду. Кёп кере эсима алай келеди: шо, ийсагъан, мен, бу жашауумдан эсе, Кавказда, кеси жеримде, къойчу болуп тургъа эдим. Бир къайгъым да болмай, таза хауада къойчукъларымы кюте тургъандан иги не болур эди деп. Жашларымы жашаулары къалай болур деп, кёп сагъыш этеме. Бир заманда да меникича болурун суймейме. Нек дегенде, ол менде болгъан амал алада боллукъ туююдю. Заман кетди, къырал да кетди. Экинчиден, Аллах а, мени суйгенча, аланы да сюерикмиди? Аны да айтхан къыйынды. Тасхачылыкъгъа уа бир бирине алай ушагъан тёрт (!) адам уллу насыпды, ол бек тап тюшеди. Бир къыралны тасхачылыгъы да быллай амалны къолундан жиберлик туююдю, аны ким да биледи. Аны себепли аланы школгъа, секцияларына да энчи машина бла ич ишлени министерствосунда ишлеучю эки адам жюриютедиле. Элтген-келтирген да этип, анда, ала бошагъынчы, сакълап. Къысхасы бла айтсакъ, эрттен бла алып кете эдиле да, ингир-келтире эдиле.

Энди бу къалай болады? Сёз ючюн, мен мында кълалсам, былагъа киши тиерик туююдю. Кесигиз билгенликден, къырал таматала шуёхларымдыла. Советлеге къайтсам а, атымы билгенлей, аланы менден сыйырлыкъларын ангылайма. Мен да ол сагъышланы эте тургъанлай, къарасам, ийнегиз Марта ёкюрюп, чабып келеди, аны ызындан бир уллу айыу къуууп. Менден бир 100-110 метр узакълыкъда болур эди ийнек. Айтханымча, бизни бахчаны башы тау этекге чыгъады. Алгъын анда агъач жанууар да кёрмеген эдим. Иги кесек жер эди, кълаллай бир ичине кире барсанг, агъач кълалындан кълалын болуп бара эди. Ол тау этекни бизни бахчагъа къарагъан жеринде уа бийик, кълалын кырдык ёсюучю эди. Ийнек а, ол бизге чалынып, юйге хар кюн сайын келтирилген эки жюз килограмм кырдыкны ашагъандан эсе, ары чыгъып, отларгъа суйюучю эди. Ол себепден аны бахча башына жиберип къоюучю эдик. Марта акъыллы зат эди.

Мен, керохуму чыгъарып, чапдым. Мен жетгинчи, Марта, айыуну жете тургъанын кёрюп, ызына айланып сюелди. Айыу юсюне секиргенде, Мартаны жютю мюйюзлери аны быдырын жыртып алгъан эдиле. Мен жетгенде, айыуну чегилери жерге тёгюлюп, турургъа кюрешгенликге, туралмай, ёкюре жата эди. Энди бу мындан ары къыйналмасын деп, къатына келип, мангылайына керох бла атдым. Олсагъатдан тынчайды. Бу бол-

гъан ишни кѳргенле болдула да, андан-мындан эшитип, бу тама-шагъа къараргъа халкъ чапды. Айыуну соярдан алгъа, бизден арлакъда жашагъан къоншуларыбызны чакъырдыкъ, шагъат болсунла деп. Аны да не ючюн десенг, биринчиден, мен уугъа чыгъып ёлтюргенме деп, хапар болмасын дегенден. Аны ючюн мен къоркъмай эдим, алай дагъыда аллай сѳзню жайылырын суймей эдим. Экинчиден а, элчилеге да эриши кѳрюнюрге жарарыкъ туйюл эди.

Айыуну бек тап союп, къоншулагъа, ишчилерибизге да юлюш чыгъардыкъ. Юйде немецлиле ашадыла, мен а, халал, харам болгъанын билмегеним себепли, ауузума да алмадым. Аллын, жаш заманымда, мен Кавказда жашагъанда, жашла кѳп айыуланы атып келтириучю эдиле, аланы этлерин да кѳпле сюртюучю эдиле. Атабыз а аллай юлюш алмаучу эди. Ол эсиме тюшюп, ким биледи, харам болмаса, атабыз алай этмез эди деп, къоркъдум. Тиширыула да жауун эритип, банкалагъа къуйгъан эдиле. Экинчи кюн бу эт теркирек тауусулсун деген хыйсап бла шуѳхларыма да юлюшле этдим, халны ангылатдым. Чачхан эдиле. Докторладан къайсы эсе да ётюн тилеген эди да, берген эдим. Башын, терисин да алгъан эдиле. Ол ёлген да, союлгъан да этген жерни, терен къазып, ичин ары тѳгюп, ийнек алайдан юркмесин деп, тюзетдирген эдим. Болса да ийнегим экинчи кюн, алайдан ёте туруп, бироз тохтап, ийисгеген да этип, бурунун жыйырып, алай кетген эди отларгъа.

Ол кюнден сора ол къыркъ беш литр сют берген ийнек отуз литрге тюшдю. Андан азая-азая, ийнанамысыз, къуруп къалды. Марта аллай ариу халли эди, сауаргъа юч-беш минут артха къалсала, ёкюрюп, чакъырып тохтар эди. Не да сауардан алгъа желинин жылы суу бла жуууп башлагъанлай, анга ыразылыгъын билдире эди, тыншчыкъ, эки аягъын кенг салып. Бек суймегенлей сатхан эдик аны. Ызы бла кѳп сют берген ийнек алгъан эдик.

Ол барысы да бош эди. Гертруданы ауруп башлагъанын жаратмадым мен. Бир кюн, къайдан эсине тюшген эсе да, келчигиз Борманни сейфине бир къарайыкъ деп, чакъырды бизни. Ол юйге адам аягъы басмагъанлы эки айдан артыкъ бола болур эди. Кишини кѳлю барып, ары барыргъа суймей эди, къалай эсе да ол юй эриши кѳрюнюп къалгъан эди. Болса да, аны ыразы этебиз деп, ючюбюз да бардыкъ. Анасы, къызы бла ачхычланы кѳп изледиле, алай тапмадыла. Энди уа не этейик деп тургъанлай, Эльза:

– Ич ишлени министрствосунда шуѳхунга сѳлеш, аланы болур аллай ачхычлары, – деп, эсиме салды. Сора дагъыда, – айхай, ол да аны ачып, ичинде бир зат кѳрюп къойса, ахыры

уа къалай боллукъду? Ол да не адам болур, ким биледи, – деп къошду.

Мен да жукъ айтмай турама, тынгылап. Сора Эльза:

– Келигиз юйге, бир кесек сагъыш этейик да, анга кёре этербиз, – дейди.

– Сиз былай туругъуз, – дейме да, чыгъып, темир чыбыкъ алып келеме. – Ачаллыкъ эсек, бир кёрейик, – дегенимде, Эльза ышарып къарады.

Ышарса уа, бир да ариу, суюдюмлю бола эди. Бир-бирле ышарсала, не кюлселе, ауузлары былай бир къынгырына кетдиле. Бир-бирлени уа тюп эринлери бир жанына болады, бир къаууму уа, ышаргъан заманда, тиш этлери бери чыгъып, бир да эриши боладыла. Дагъыда, ышаргъан этгенликге, бир-бирлени кёзлери чырт да ышармайдыла, сууукълай къаладыла. Ол кёзбау ышарыгуду. Эльзаны уа кёзлери, эринлери, жаякълары да бирге ышара эдиле. Аны себепли болур эди, аны ышарыуу суюдюмлю эди.

– Сен аны ачсанг, мен президентни сейфин ачарма, – деди, ышарып.

– Мен муну ачсам а? – деп, кёзюне къарадым.

– Ачалмасанг а? – деди.

– Айт, ачсам, не этерсе? – дегенимде, Эльза:

– Ачалмасанг, манга мен суйген машинананы алырса, – деди.

– Ачалмасам, ма бусагъатда барып, кесинг сайлагъан машинаны алып берирге сёз береме.

– Ачсанг а, мен да сёз береме сени къучакъларгъа, – деп, кюлдю ол.

Мени хыйсабым бла экиси да тенгдиле деп, къурч темир чыбыкъ бла кюрешип башладым. Кирити къыйын кирит туююл эди. Эрттеден бери бу зат бла кюрешмеген эдим да, сейфни ачаргъа төрт-беш минут чакълы кюрешдим. Эльза да:

– Машинам келе турады! – деп, жырлагъан кирик этип, мени къозутургъа кюреше эди.

Мен да:

– Келе тура болур, ийнан, – деп, ачдым.

– Машинам кетип кълды! – деп, айтханыча, къучакълады, ол ариу эринлери жаякъларыма бла боюнума тийдиле.

Ол жарлы билмей эди тасхачы школну мен къызыл дипломгъа бошагъанымы. Төрт жылым бошунакъгъа кетмеген эдиле, анда кёп тюрлю киритлени ачаргъа юйретиучю эдиле. Алай бу сейфни ачаргъа манга жарым минут керек эди, кёп болса.

Сейфни ачханымда, тубюнде ящикледе – алтын гыртла салынып, темир коробка. Анда да кирит, сейфдеча, гитче эди ансы. Эльза биягъы ёчюбюз къалады деп, ышарды. Ахшы деп,

эшикге барып, анга керекли иничке къурч темирден чыбыкъ алып келдим. Бир беш-алты минутдан аны да ачдым.

– Сен къайда юйреннгенсе быланы ачаргъа? – деп сорду Эльза.

Мен да:

– Фахму керекди, фахму! – деп, оюннга буруп къойдум.

Ол темир коробканы ачханымда, бриллиантладан аллай жарыкъ ургъан эди, кёзюнгю къаматыр эди. Эльзагъа:

– Юйден базман алып кел, – дедим.

Тартдыкъ. Тюппе-тюз жыйырма сегиз килограмм бла эки жюз отуз жети грамм болду. Аланы ичинде бармакъ башларыча да бар, андан гитчелери да бар, тюрлю-тюрлю бетлилери да – акъ, кёксюл, къызылдым да бар эди.

Кесигиз билгенликден, бриллиант ташчыкъланы кёбюсю 0,1–0,15 каратдыла. Ол ташчыкъла, жюзюкледе, сыргъалада 0,5 карат болсала, багъалыгъа саналадыла. Сёз ючюн, алтынны алайыкъ. Биреуню алтындан этилген юч заты болса, хар бирини ауурлугъу жарым грамм болуп, ол юч затны да бирге эритсек, 1,5 грамм боллукъду. Алайды да, алтынны багъасы тюрленмейди. Бриллиантны алып къарасакъ а, сёз ючюн, биреуню жюзюгюнде тёрт бриллиант ташчыкъ барды. Хар бири – 0,5 каратдан. Башха адамны жюзюгюнде бир таш барды – 2 карат. Ол артдагъы жюзюк он-онбеш кереге багъа боллукъду биринчиден. Алтындан бриллиантны айырмакълыгъы олду – алтынны эритирге боллукъду, муну уа – угъай. Айтханымча, бу ташланы уллулары аз тубейдиле. Бир карат 0,2 граммды. Эки каратдан оннга дери болгъан ташла аздыла. Он каратдан уллугъа уа ат атайдыла. Американы бирлешген штатларында аллайлагъа деп, палата барды. Аллай уллу ташла эсепге алыныпдыла. Аны биреу, иесинден урлап, сатама десе, ол иш белгили боллукъду. Айтханымча, бриллиант ташчыкъла къаллай бир гитче болсала, багъалары да аллай бир аз боллукъду. Уллуланы уа багъалары да уллуду.

Мартинни сейфинде 6–10 карат болгъан ташчыкъла кёп эдиле, жартысындан аслам. Къалгъанлары уа – 10-дан аслам каратлы эдиле. Анга сейир этеме, ол сейфчикни ачханда, аллай ариу, тюрлю-тюрлю жарыкъ ургъан эди кёзюбюзге, ийнанамысыз, ол эки тиширыу къолларына алып, бу нечик ариуду, къызылдымы, кёксюлю да, бютюн да ол жашил ташны ариулугъун адам адамгъа айтып бераллыкъды деп ийнанмайма, сёз ючюн, мени хунерим анга жетерик туююлду. Бу таш мени болсун деп бири айтмады. Хо, анасы ала къайгъылы болмады, къызыны да кёзю аладан биринде тохтамады, кертиди, ол, жашил ташны алып: «Бу къалай ариуду!» – деген эди ансы. Ол алай айтхандан сора: «Жарата эсенг, ал», – дегенимде, «Угъай-угъай», – деп

къойгъан эди ансы, бирин угъай, хар бетлисинден, эм уллуларындан бирер, экишер-ючюшер алса да, мен Эльзадан аярыкъ туююл эдим. Анга киши да ишекли болмасын. Айып этмегиз ансы, ол Эльзагъа битеу да сейфдегиле тийишли эдиле десем, ётюрюк болмаз. Аллайладан 100 каратдан артыкъ болгъанла жюзден артыкъ болур эди, аланы ичинде 150–200 карат тартханла да иги кесек эдиле. Тогъуз-он таш болур эди 300–400 карат тартханла, кеслери да къызылдымла, кёкле, жашил бетлиле. Уллу болсунла, гитче болсунла, акъ бриллиантладан эсе башха бетлиле юч-тёрт-беш кереге багъалы эдиле. Аланы ичинде бир ненча къара таш да бар эди. Аланы багъалары акъладан он-онбеш кереге артыкъды. Аланы алай багъалы болгъанлары ариудан, игиден туююлдо, къара бриллиант къайсы бетлиден да азды да, аны ючюн болады алай багъа.

Кесигиз билесиз, жазгъанларына кёре, Иван Грозный да жюрютюучю эди аллай ташны. Астрологланы айтханларына кёре, ол адамны кёзден, хыйныдан, душманларыннан, башха палахладан да сакълайды. Ким биледи. Мени уа бир заманда да эсеме келмегенди не къолумда, не боюнумда аллай ташла жюрютюрге. Нек эсе да мен алагъа уллу кёллю эдим, энтта да, жашауум къоркъуулу болса, жюрютюрюк болур эдим.

Ма аланы барысын да, кесигиз билгенлей, Совет къыралгъа бердим. Былайда бир къауум адам айтыргъа болурла, къыралгъа бергенден эсе, аланы кесинге къойсанг иги туююлмо эди деп. Мени хыйсабым бла, туююл эди. Не ючюн десегиз, биринчиден, мен аланы не этерик эдим? Менде ахча, кесигиз билгенликден, кёп эди, мени алагъа къарагъан жерим жокъ эди. Не къан бла, не жашау бла келмеген эди манга жутлукъ, аны себепли болур эдим мен уллу кёллю ол ташлагъа. Экинчиден, аны бир жерде чийи чыкъса, мени алай къыйнар эдиле, ёмюрге сизни эсигизге да келмез алай этерге боллукъду деп. Ючюнчюден а, мен аланы бир жерде – тауда, агъачда, тыш къыралда букъдурсам, артда барып алалмам, амалым болмаз. Башха адамгъа уа къалай айтып ангылатырыкъса, сёз ючюн, бир жууугъунга, жашынга, кимге да болсун? Аллай затны юсюнден манга бир таулу жаш айтхан эди бу хапарны, ким биледи ётюрюкмюдо, кертимиди. Орта Азияда бир таулу юйюр болгъанды, ол юйюрю таматасы – аталары, таулуланы кёчюргюнчю, Хушто-Сыртда алтын излеп, таба, хар тапханын Нальчикге келтирип, бир дагъыстанлы кишиге сата болгъанды. Артда Азияда ёле туруп, жашларын чакъырып, уллу жашы уа иги да эсли жаш болгъанды, къалгъан экиси да ангыларча эдиле, гитчелери уа ким биледи, жашыракъ болур эди, айтханымча, аталары ангылатып айтханды ма бу жерде, бу дуппурда, ма аллай ташны къатында жерде букъдурулуп, алтын барды деп. Жашла тынгылап, эсле-

рине алыргъа кюрешдиле. Ол зат бизни халкъны эркин этерни аллында болгъанды. Андан сора аталары ёледи, Аллах жаннет ахлусу этсин, жашла къайтадыла Ата журтларына. Жашладан экиси Хушто-Сыртха барып, къойчула боладыла. Къойланы кюте, ол аталары айтхан жерни табалмай, болгъанны къазып, ахырында, тапмагъандан сора, къойланы да колхозгъа къайтарып, алай кетген эдиле.

Алайына, мен да аланы букъдуруп, кесим баралмай, ким жиберлик эди мени тышына, бир энчи буйрукъла болмасала. Анда уа хар сагъатынг хыйсапдады, кюнле уа къайда, баргъан этсенг да, кишиге да билдирмей, аны келтирген – ол болмазлыкъ ишди. Тёртюнчюден, Москвада уа ким ийнанырыкъ эди манга, Борман партияны ахчасын анда къоюп, биргесине бир зат да алмай, къуру къолларын хуржунуна сугъуп кетгенди десем? Къачхан а бирге этген эдик. Киши да ийнанырыкъ туююл эди. Анга кёре башха къыйынлыкъларым да. Бир къауум адам айтыр, бир да къуруса да, бир-эки кёк не да къызылдым, не да жашил ташла алып къойсанг эди да, жарлы сен, деп. Хау, ол кертиди, Аллахдан сора бир киши да биллик туююл эди, алып, Москвагъа келтирсем. Бир ташны угъай, онусун да келтираллыкъ эдим, бек эркин, къоркъуусуз. Аланы ахчалары манга артда керек боллугъун мен биле эдим. Большевиклеге бююн миллиард долларла бергенимде да, угъай, бу бизге быллай бир зат этгенди да, биз да мынга бир букъусун къондурайыкъ ансы, айыпды деген зат жокъ эди. Сёз ючюн, мен эм уллуларындан, эм багъалыларындан бир-эки ташны алып къойсам эди, аланы багъалары ол заманда, орта хыйсап бла, он сегиз-жыйырма миллион доллар боллукъ эди. Шёндо уа – жыйырмагъа-отузгъа кереле. Артда мен аланы, киши да билмезча, кимге сатарыкъ эдим? Аллай сатыу-алыу этер ючюн, бай къыралны посолу бла, не да биринчи, бир да къуруса да, посольствону экинчи секретары бла шагъырей болургъа керек эди. Ала таныш болмай, барып, алагъа былай-былай деп сёлешсенг а, сени, провокатор сунуп, кесине ышаныуну кёбейтир ючюн, кеслери барып тохтагъан тасхачыла эселе да, тутдуруп къояргъа боллукъ эдиле. Алай болмай, бир оюмгъа келсенг да, аланы бирлерин тутуп иш къойсала, къайдан алгъанса деген соруугъа бир кесек заманны жууап этмей турсала да, къырал къоркъуусузлукъда ишлегенле айтдырырла. Ызы уа манга келтирир. Мени тутарла, соруу башланыр. Ахыры уа бек аман бла бошалыр. Ма бу затланы ойлап, андан алалмагъан эдим мен бирин да. Ол ташла, жанында турсала, тынчлыкъсыз этерик эдиле ансы, тынчлыкъ берлик туююл эдиле Совет къыралда.

Ол заманда уа, къарап бошагъанлай, аланы барысын да ызларына салдыкъ, киритин да, ачханымча, жапдым. Чемо-

данчыкъ бар эди, аны мен алгъын да кѳрген эдим. Ол да киритге этилип. Аны да ачдым. Анда уа кѳагъытла бла долларла – санагъаныбызда, сексен пачка, сегиз жюз минг доллар. Кѳагъытладан биринчи кѳзюме уруннганы шифр кѳагъыт эди. Кѳалгъанлагъа кѳарарыгъым да келмей эди. Не ючюн десенг, бирлери сагъыш этдирир эди, бирлери кѳайгъы этдирир эди, ала уа манга неге керек эдиле? Аладан кючден башым шошайып турады деп, чыртдан да эсими бурмагъан эдим. Тиширыула уа бютюн да. Чемоданчыкъны да, сейфни да киритлерин этип, юйге тебирегенибизде, мени кѳолумдан да тутуп:

– Сени быллай фахмунг болгъанын сен манга эндиге дери нек айтмай тургъанса? – деп ышарды Эльза.

Мен да:

– Сени сакълар ючюн айтмай тургъанма, сен аны билмейсе, – дедим.

Ол а ангыламадым, нечик деп, кѳзюме кѳарады.

– Мен санга аны айтсам эди, сен мени асыры суйгенден, санга бир зат болургъа боллукъ эди. Сен билемисе, уллу суймекликден адамла кюйюп кетедиле. Ма аны ючюн мен санга кѳп фахмуму айтмай турама. Мен сени сакълап турама ансы, айтмаймы турлукъ эдим эндиге дери?

– Ким ёлгенди да андан? – деп сорду Эльза.

– Да, билмеймисе сен?! Гюго андан ёлдю, Бисмарк андан ёлдю, Рембрант андан ёлдю. Кѳпле ёлгендиле андан, – деп, ышармай айтханымда,

– Кертими айтаса? – деп, кѳзюме кѳарады дагъыда.

Мен керти айтмай а дегинчи, анасы, кѳолумдан тутуп:

– Нек алдайса? – деп, кѳол аязымы тыш жанына жумушакъ уруп, ызы бла уппа этип, – алдай турма, – деди. – Сен а, Ахмат не айтса да, ишексиз ийнанып бараса, сен сагъыш эталмаймыса, андан адам ёлмейди, – деп, кѳызына ышарып кѳарады.

– Сен мени алдагъанынгы кѳачан кѳоярыкъса? – деп, жумдурукъчугъун кѳргюзтдю.

Мен да:

– Ананг сени бла ойнагъан этеди, мен кертисин айтама, – дегенде:

– Энди мен санга ийнанмайма, – деп тохтады, жумдурукъчугъу бла инбашыма ургъан кибик этип.

Андан юйге кирмей, жайда олтуруучу жапмагъа барып, анда олтурдукъ. Гертруда:

– Энди аланы не этебиз? – деп сорду.

Кѳызы билмейме дегенден сора, мен да:

– Не этериксе, алагъа небиз кѳарайды? – дедим.

– Да, ол да алайды. Келигиз юйге, мени таянырыгъым келеди, – деп, юйге кетдик.

Кертисин айтханда, кесими да эсимден кетмей башлады бир зат. Ол да не затды десегиз, партияны ахчасын ол бир к'ъауумла излеп тург'ъанын биле эдим мен. Ала бизни мында тург'ъаны-бызны билселе, бизни былай тынчайтып турмаз эдиле. Мени не к'ъорк'ъг'ъаным, таматаг'ъа – президентге тубейбиз деп, анга кирселе, сёз сёзню айтдырыр дегенча, бизни мында болг'ъаны-быз ачык'ъланыр деген хыйсапдан, к'ъорк'ъуу бар эди. Ала кимле болг'ъанларын мен билмей эдим. Ачык'ъ айтханда, билирге да суймей эдим. Ала кимледиле деп, Борманнга бир заманда да сормаг'ъанма, ол да айтмаг'ъанды, саг'ъынмаг'ъанды аланы. Мени оюмуна кёре, ол да алаг'ъа артык'ъ тансык'ъ болмаз эди, не ючюн десенг, анга да тынчлык'ъ керек эди. Алай бачама уа мени излегенин мен ишексиз биле эдим. Былай бир-бирде саг'ъыш этсем, ол да биргесине келтирген затларын, к'ъурулай а кетмеген эди андан, ахыр кюнюнде, мен тург'ъанлай, башхаг'ъа уа к'ъоярык'ъ туююл эди. Алай манга анык'ъы да керек туююл эди. Кесимики да жетерик эди. Манга уг'ъай, мени туудук'ъларыма да. Манга жангыз да тынчлык'ъ керекди, ол а бусаг'ъатда барды, мени ёмюрюмде бусаг'ъатдан тынч заманым болмаг'ъанды, бютюн да Сталин ёлгенли. Мен тынчайып турама дегенликге, тынчлыг'ъым бюгюн да жок'ъду. Алай бирси заманлаг'ъа кёре, бюгюн жаннетдеча турама.

Эртте-кеч болса да, Советлеге барырг'ъа керекди деген оюм манга бир заманда да тынчлык'ъ бермейди. Сора, айтханымча, мында ол бир к'ъауум мени тург'ъан жерими билип к'ъояр деген болмаса, хар не да тапды дегенчады, бир затны ойламаса. Ол а не затды десенг, энтта да к'ъайтарып айтама, Германиядан к'ъачханланы кёбюсю Аргентинада эдиле. Ол немецлилеге уруш бла болушуп тург'ъанын к'ъайсы к'ъырал да биле эди.

Аны себепли кёп к'ъыралла, Аргентинаг'ъа шпионларын жиберип, анда ким, к'ъайда жашаг'ъанын билирге итине эдиле, бютюн да СС-де, карательный отрядлада болг'ъанланы, концлагерьледе ишлегенлени. Аскерчилени излей эдиле, алай ак'ъылларын СС-ге артык'ъ бура эдиле. Бу ишлеге тири к'ъатышханланы бюгюн да унутуп к'ъоймаг'ъандыла, Израильни тасхачылык'ълары «Аман», «Моссад», «Шабак», «Лакам», «Шин-Бет» контрразведка эди, алай аны адамлары да ол затха к'ъатыша эдиле.

Ала барысы да «Варашха» кире эдиле. Ол комитет эди. «Варашны» тасхачылык'ълары оннга к'ъаршы эди, мен бир ненчасын айтханма ансы. Ала, сёз ючюн, «Аман» – аскер тасхачылык'ъ эди, Германияда «Абверча», Совет Союзда ГРУ-ча. Ала бары да хар бири кесини ишин эте эдиле. Орусча айтханда, узкоспециализированныйле эдиле. Алай «Аманны» адамы бир жерде илму-излем институтда ишлеген адам бла танышып, ке-

сине бургъан эсе, ол келип, таматасына айта эди, ол а ала бла кюрешген тасхачылыкъына айтып, адамын ол адамгъа жибере эди.

Ол институтда ишлеген агентни вербовкасы «Аманны» адамына санала эди. Вербовкала уа къуллукъну кётюрте эдиле. Энди, былай къараса, адам алай сорургъа боллукъду, неге керекди аллай бир он-он эки тасхачылыкъ аллай гитче къыралгъа, аланы барысын да бѐлюмле этип къойса, иги туююлмю эди деп. Угъай, иги туююлдю, чюйютлюле акъылсыз адамла туююлдюле, ала биледиле къайда не магъана болгъанын. Хар бири башха болсала да, таматалары бирди. Кеслери этедиле ишлерине керекли оноу. Бѐлюм болса уа, ол таматасына барып, андан эркинлик алып, ол да олсагъатдан берсе иги, угъай, мен аны оноуун кесим эталмайма, мен да таматама айтайым деп, аны да жеринде табамыды-тапмаймыды, заман а кетип къалыргъа боллукъду. Ма аллай башхалыкълары барды. Израильни тасхачылыкъы 1898 жылда да болгъанды. Къыраллары болмагъанлыкъгъа, ала къырал этебиз деп эрттеден кюрешгендиле. Совет власть келгинчи, аланы жашыртын правительстволары, структуралары, дагъыда энчи разведдиверсия школлары, айтханымча, кеслерини тасхачылыкълары болгъанды. 1948 жылда 15 майда къырал эркинлик алгъанлай, аланы тасхачылыкълары, аскерчилери, башха структуралары да анда-мында менме деген специалистлени кѐп къыралладан терк жыйгъан эдиле.

Бютюн да аланы тасхачылыкълары учуз келеди десек, тюз болур. Кеси кеслерин жалчытхандан сора да, къала болур артыкъ ахчалары. Къалай бла дегенде, бирсиле, жангы зат билир ючюн, кѐп ахча къоратадыла – ала уа къайсы къыралда да, не иште да асламдыла да, барып, профессор болсун, къуллукъчу болсун, айтханымча, сен да чюйютлю, мен да чюйютлю деп, кеслерине айландырып къоядыла.

Анда-мында угъай деген бир адам табылса уа: «Биз билебиз, сени жашынг не къызынг анда ишлейди, не экиси, не ючюсю ишлейдиле, бизни къыралыбыз, миллетибиз санга аны кечмезле. Мен санга сагъыш этерге бир ыйыкъ береме, юйде оноулашырсыз да, айтырса», – деп кете эдиле. Ол къуллукъчу киши ингирде юйге келгенден сора, сабийлери уллула болуп, анда-мында ишлеп тургъанла бары да бирге оноу эте эдиле да, ол юйюрге болушургъа суйген да чыгъа эди, нек болушмайма миллетиме, кеси къыралыма дегенле. Сора ала уа къалгъанлагъа тырман этип, алай жараймыды дегенни айтып, къысха айтханда, жокъ эди угъай деген чюйютлю. Ма алай бла информация алагъа къоранчсыз келе эди. Бюгюн да алайды.

Ахча жыйыуну уа айтмайма, аны кесигиз да билесиз. Аргентинада, бирси къыралладача, Баш аскер тасхачылыкъ, сора

Къырал къоркъуусузлукъну службасы деп барды. Кертиди, мен анда да, анда да болама. Сиз айып этмегиз, махтанып айтхан сунмагъыз, айтыргъа суймей эдим, алай кертисин айтмай да болмайды. Аргентинаны Аскер тасхачылыгъын мен алай кѣтюргенме, бир кере таматада жыйылгъаныбызда, кеси ачыкъ айтды: «Бютюн манга толу халда жууап бердиле. Ол махтауну мен Ахматха салама. Ол келгинчи, къарангыда жашагъанча жашагъан эдик. Сау бол, Ахмат!» – деп, къолуму тутду, къатында эдим да. Ма бир ненча жыл болады мен Къырал къоркъуусузлукъну службасы бла ишлеп тургъанлы. Тамата анга да бир къара деп тилеген эди да. Биринчиден, аны таматасы бла оноу этдик, оперативникле жетишимли эдиле, алай агентура сеть къарыусуз эди. Бютюн да агентлени, хапар билдириучюлени немецлиле болгъан жерлеге салдырдым. Не ючюн дегенде, бир ненча адам – Германияда СС-де ишлеп тургъанла – ала учуп кетмегендиле, аланы тыш къыралланы агентлери урлап кетгендиле ансы.

Аллайгъа Израильни «Иргун» деген тасхачылыгъы уста эди. Не ючюн алай сунаса десенг, «Иргундан» бир адам тутулгъан эди. Ингирде бир немец полковникни урлайбыз деп тургъанлай. Урлагъан да этген эдиле, ол операциягъа мен кесим да баргъан эдим. Къырал къоркъуусузлукъну агенти къалай эсе да билип къойгъан эди. Ол – Израильни адамы, немец полковник бла сѣлешип кетгенден сора, полковник бла тюбеп, ачыкъ сѣзлери болгъанды бизни оноуубуз бла. Немецли ангылатып, ачыгъындан айтды, бу адам мени бир сатыу-алыу иш этерге чакъырады деп. Агент анга:

– Сен айтханнга кѣре, тамбла къалып, бирси ингирде ол бери келликди, машинагъа минип кетериксиз, аны айтханына кѣре. Биз, сизни тохтатып, аны къагъытларын кѣрюрбюз да, тап эселе, сизге чырмау болмазбыз. Этигиз ишигизни. Алай башха тюрлю болургъа да болур. Ол заманда биз сизни жашау-угъузну сакъларбыз, – деп келишдиле.

Манга ол ишни этерге керекди деп, тюшден сора айтхан эдиле да, айтханымча, мен да бардым. Алгъа ол тюбеширик жерибизни, немецлини юйюнден узакъ болмай, картасын – планын этдирдим. Ол картагъа кѣре, адамланы тѣгерекге эки къаты салдырдым, хар бир тѣрт жюз-беш жюз метрден: кимни къарт кишича кѣргюзтюп, гулоч таякъчыгъы бла, кимни тиширыу халде, кимни къолтукъ таякълары бла. Хар бирини къоюнунда – радиотелефону. Ингирде сагъат тогъузда, келишген заманыбызда, машина да келди. Машинаны эпиги ачылгъанда, полковник, анда ол адамны кѣргенден сора, олтурду. Алайдан бир километр кетгенлей, кѣпюрге жетген жерде аллына бир машина чыкъды да, ол тохтады, келип, артында да бир машина

тохтады. Жашла шофёргъа къагъытларынгы кёргюзт дедиле да, аланы алгъанлай, кесине да машинадан чыкъ деп тиледиле. Аны ызындан машинада болгъан бирсилени да чыгъарларын тиледиле. Ала да чыкъдыла: бири – немец полковник, бири уа – шофёрну шуёху. Экисин да элтирик жерлерине элтип, соруу этип башлагъанда, биринчини къагъытлары ётюрюк къагъыт-ла болуп чыкъдыла. Артда ол кеси айтды, ачыкълап.

Не сейир, не алапат, Советлени адамы тутулса: «Мен жукъ да айтмайма, мени консулгъа элтигиз не да аны бери чакъырыгъыз, мен шпион туююлме», – деп, биринчи заманда кеслерин алай жюрютедиле. Башхала тюшселе уа, кимге ишлегенлерин, не иш этерге керек болгъанын терк окъуна айтып къоядыла. СС-де ишлегенлени тургъан жерлери белгили болгъан бла, бир-бир къыралла къагъыт жазып, быллай-быллай жыллада Германияда, сёз ючюн, концлагерьде капитан эди, аны оноуу бла анга къарагъан аскерчиле концлагерьде мынча адамны ёлтюргендиле, аны сюдге тартыргъа керекди дегенни айтып, къагъыт жазып, посольстволарындан, аллайлары болмагъанла уа почта бла жибере эдиле. Аргентинаны таматасы уа ол адамны берирге не да бермезге оноу эте эди. Сау болсун, тамата манга бек иги эди, немецлиле уа, ол болмаса, не этерик эдиле, Аллахды билген. Аскерчиледен сора да кёп эди мында немецлиле, эрттеден жашагъанла. Аланы ичлеринде бек намыслары жюрюген адамла бар эдиле. Аланы сёзлери бла, аланы болушмакълыкълары бла Аргентина Германияны жанына айланып эди. Ол мында, Аргентинада, жашагъан немецлиле бек болуша эдиле Ата журтларына, ахча бла, башха къолларындан келген зат бла да. Ол жаны бла ала чюйютлюлени да озгъан эдиле. Ала жангыз да юлюш чыгъара эдиле, немецлиле уа арт сомларына дери берирге хазыр эдиле. Кертиди, берген да эте эдиле – Ата журтларына заём облигацияла бере эдиле. Алай артда уа, айтханларына кёре, кёп кере къошулуп аллыкъ эдиле.

Баргъаны боллукъду.

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ *Исмаил,*
КЪМР-ни Жазычула союзуну
Правленини председатели

СОЛДАТ АНА

Поэма

* * *

Кавказ таула кѳргендиле кѳпню:
Къазауатла, сермешле да бола,
Башыбызда къаралгъанын кѳкню
Узакълыгъы тютюн ыздан тола.

Атхандыла мында жарыкъ тангла,
Къара танг да атды бирде мында.
Сюелдиле ёлет шыякыла,
Байны, жарлыны да бирден кыра...

Бир кѳп азап кѳрген бийик таула,
Сюелесиз, ёхтем болуп, жерде.
Чабыууллукъ этгенде да жаула,
Къалкъан бола эрттеги элимде.

Черек сууу, андан хапар айта,
Кѳмюк эте, энеди тарладан.
Булут жыйын, къаялагъа къайта,
Къонуп, солуу ала дуниядан.

Къара шаудан – элни ортасында,
Жашны-кызыны тасхаларын билген.
Кюзю болуп, жапсарыргъа уста,
Бирде къара, бирде уа акъ кийген.

Анга келип, къууанчларын айта,
Анга келип, жарсыуларын айта,
Турады Аминат бери къайта,
Бир къууана, бирде кѳлю къата.

Ол былайда, бу шаудан къатында,
Сюйгенине тубегенди бирде.
«Ахмат», – десе, бал къоша атына,
Тансыкъ болуп жашау нѳгерине,

* * *

Къайтып-къайтып келеди ол ары:
Суу ичиргенча Ахмат атына.
Энишгерек эннген кибик, барып,
Ол жаш адам шауданны къатына.

Жашы ишлеп салгъанды да, ойлап,
Олтурады шинтик къыйырына.
Уруш къазауатда къалгъан Ахмат
Аминатны жыр тагъа сыйына:

«Жаным Аминат, алай нюрлюдю,
Бар къызладан да алданма.
Айтхан сёзю да алай тюрлюдю –
Макъам салгъанлай, сайлама.

Аминатыма мен жыр такъгъанма,
Эжиу этеди тау, къая.
Сюймеклигими тасха айтханма,
Алай биледи дуня...»

Ата журтун кетип къорууларгъа,
Уруш къазауатла эте барды.
Ол Украинада болгъанында
Келген эди аны бир сураты.

Къагъытлары болгъандыла тешик,
Ол асырап турады кюбюрде.
Нени да тургъанда билип, кечип,
Ол не десин керти сюймекликге?

Келеди ол насып кюн жокъларгъа,
Эсгериуюн санайды шауданнга.
Ол юйренип къалгъанды сакъларгъа,
Ёлгенди деп къалай айтхын анга?

Ийнанмайды, кёрсе да къабырын,
Жашы бла бир баргъан эди ары.
Ёчюлтмейин турады тыпырын,
Мудах болса да алгъада жарыкъ...

Турады ол, эртте кюнде бара,
Миллет кёрген учузлукъну сынай.
Тыйгъан эди аны къадар таргъа,
Ачы сынау умут оя, къыйнай.

Тюшлерине келеди Ахматы,
Тынчайыргъа къайда анга заман,
Ол къууанчы болуп Аминатны,
Эталмайды, ол этмейди тырман.

Шошчукъ болуп, къарайды узакъгъа,
Жилямукъла кесген кюнле озуп.
«Сени кёрюп, тюшгенме тузакъгъа...» –
Деди Ахмат да, макъамын созуп.

– Къайтырмыса сен, жаным, юйюнге,
Сенсиз кюнюм болгъанды къарангы.
Къалайса, жаным, жарлы кюнюнге,
Этер эдим мен сау ол жарангы... –

Алай айтады Аминат, шаудан
Жууап этеди шыбырдай анга:
– Жарсыма, тапды не да алада,
Унутулгъанды, бар эсе, жара... –

* * *

Ахмат а, кёрмей уланын кёзю,
Кетгенди ма Ата журт сермешге.
Сюйюнчюлюк алып анда сёзю,
Анты бла ол чыкъгъанды демлешге.

Къартла Жамал атадыла анга –
Ол Ахматха туугъан къагъанакъгъа.
Бешик къулагъындан тутуп, амма
Салгъанды бешикге, алгъыш айта.

Уруш аулагъындады аскерчи,
Къырал ючюн теге турады къан.
Ёхтемлиги, жигитлиги энчи,
Аямагъанды журт ючюн ол жан.

Алай а сормай-ормай тургъанлай,
Келди халкъгъа сынау болгъанча кюн.
Сюргюн хапар – ачы къуугъунлай.
Анга миллет такъгъанды ненча кюй?

Аминатны эси уа урушда,
Эки да къарт, сабий – аманаты.
Болгъанды айтылгъанча къаргъышда,
Алайды ол сюргюн къазауаты.

* * *

Къумлу тюзде сабий да ёсдюре,
Къартларына бола къайгъырыулу,
Тургъанды кесине кёл этдире,
Къыйналгъаны – уллу, не жашырыу?

Ахматындан къара къагъыт аны
Киши жерде къалай да табалды?
Ол, букъдуруп, аяп ол къартланы,
Бушуу башын къалай да жабалды?

Къартла къарыусузгъа кете анда,
Киши жерде хауа эм суу – ачы.
Келин а, Аминат, къарыу таба,
Кеси бушууундан кенгиге къачды.

Кече эм кюн колхоз сабанлада,
Анга юйде къалыр онгла къайда?
Тозурагъандыла таулу къартла,
Жюреклерери азапладан тола.

Сакълар онгла табалмай аланы,
Жашау деген келди марда болуп.
Малкъар элден тайгъан бу къартланы
Обалары киши жер толтуруп...

Кесек заман озуп, тири халкъым
Аякъ тиреп сюелгенде анда,
Халал къыйын телеп алгъан хакъын
Этгенди, ёлгеннге деп, садакъа.

Жамал ёсгенди, Аминат аны,
Эрле жумушуна да юйрете,
Жангыз жашын, жангыз аманатын,
Тилек эте, тургъанды тюзете.

Ол юйретгенди Жамалны ишге,
Намыс-сыйгъа, адет бла төреге.
Адамлагъа жумуш да этерге,
Кетер жерден намыс бла кетерге...

Жангыз да къууанчы Аминатны –
Атасына ажашмай ушады,
Бурма башы, кёзю-къашы – аны.
Андан жылыу алады къучагъы.

Жамал, окъуй къыргъыз школда иги,
Эки тилде да селешди уста.
Аминатны болуп кез жилтини,
Умут берди, жарсыу, ачыу кыыстай.

Алай болду, Ата журтха къайтды
Малкъар халкъы киши жерлеринден.
Таулу киши таулу алгъыш айтды,
Ариу айтды, таза да келюнден.

Таулу жашла аскер къуллукълагъа
Башладыла бирер-бирер бара.
Жамал болду баргъан алларында,
Жигитди ол, керти да айырма.

Кеп заманны хапарсызла болуп,
Къайгъы алып Аминатны, алай
Жашап турду, жарсыуладан толуп,
Жукъу андан узакъ къачханынлай.

Кариб кризис тынчлыкъларын алып,
Къыралыбыз жашады ма алай.
Солдат Жамал да Кубагъа барып,
Турады тюзлюкню анда сакълай.

Къагъыт иер онгла да жокъ анда,
Къачады почтальон ана кезден,
Къалай ангылатсын Аминатха,
Анга жукъ жокъ татлы улан сезден.

Военкомат баргъан жери аны,
Ол жашындан сурайды бир хапар.
Кезюн кыысса да, билдирир жаны.
Ансыз тангы аны къалай атар?!

Къууанч хапар а билмей тургъанлай
Келип къалды мудах Аминатха:
Жамал кирип, сюелгенде алай,
Ол ийнанды Аллах аманатха...

* * *

Аны туугъан жери – Чегем тары,
Мында жашау къууар Жамал артда.
Ол окъуду да, усталыкъ алды,
Малчы доктор болуп къайтды артха.

Кёпню сынап тургъан ана анга
Ёхтем болду, жюрек сёзюн айтды:
– Ёлгюнчю мен, ашыкъ, юйюр къура,
Сени бла юйюме къууанч къайтды.

– Этерме, анам, ыразы сени,
Мен келтирirme келинчик юйге... –
Къууанч жарыкъ этгенди кечени,
Барады той, миллет ойнай-кюле.

Юлгю алыр кибикди юйюрю:
Ана, Жамал, жашы, юйдегиси.
Туудукъ да къошулду – бир суйюмлю,
Къайгъы да жокъ, зат жокъ кереклиси.

Жылла, айла барадыла оза,
Ариу юйюр ариу тангнга чыгъа,
Уллу Аллах ариу къадар жаза,
Сукъланч бола бары да инсаннга.

Туудукъ бла жубана жарыкъ ынна,
Ма оздурады кюнлерин алай.
Салады Асланны атын жыргъа,
Эхчей, эски бёлляуларын санай.

Ол къууанып жашайды Асланнга,
Жубанчды туудугъу, айхай, къартха.
Ариу къадар тилейди ол анга.
Ашыгъышлы чыгъады хар тангнга.

* * *

Аслан толу жетер заманлагъа
Узакълада Афган уруш бара,
Аскер къуллугъуна чакътыргъанда,
Ол урушну буюрдула анга.

Тынгысызлыкъ орналгъанда юйде,
Жюрек бла сизди аны ынна.
Тилеклерин айта къайгъы кюйде,
Алай чыгып турду атхан тангнга.

– Ах, балам, Аслан, къайры кетдинг сен?
Къурман болсун аман ыннанг санга!
Къайтырса дейме, жашым, сау-эсен,
Суйюнчюлюк, саугъа этип манга! –

Тюшлерине келеди да Ахмат,
Сылайды ыннаны жылы кӱолун.
– Сакълар аны, кӱыйналма, Жаратхан,
Юйретирикди сакъланыр жолун.

Жарсыма сен. Эрлеча ёсдюрдюнг,
Жарсытма келинни да сен былай.
Билеме, кёп сынау да кётюрдюнг,
Аман кӱуугӱун болмаз, бил ырыслай...

Жашынг да, туудугӱунг да – биз бирге
Аскерчилебиз эм кӱоруучула.
Кӱыралыма ачы кюн келгенде,
Анга дагӱан, билек болуучула.

Кӱоркӱуп, артда турса мени жашым,
Не да андан туугӱан Асланчыгӱым,
Жатхан жерим, басып сыны-ташы,
Туруп эдим, жаным кӱайтып чыгӱып.

Ёхтемме мен, ёсгендиле эрле
Бу сен жашап тургӱан арбазымда.
Жашайдыла, ётгюр ишле эте,
Ариу да айтдыра ызыбыздан... –

Мутхуз болса да ананы кюню,
Ол сабийге кӱайгӱырмайын болмаз.
Ахматыны таукел этген ёню
Кетип, аны жангызлайын кӱоймаз.

Кӱоркӱуу кирип, жашадыла алай
Ата-ана, ынна да Аминат.
– Уллу Аллах, сакъла Сен баламы,
Журтун кӱоруулагӱан Асланымы...

Аслан уруш этген афган жерден
Хапар сурап, жашайды ол юйюр.
Талай жашла ма бу таулу элден
Этдирдиле кӱалгӱанлагӱа кюйле.

Тилеклерин эштип Уллу Аллах,
Эки жылдан Аслан кӱайтды юйге.
Кери болуп андан битеу палах,
Шукур, аты айтылмады кюйде.

Аминатны кѣууанч жюгю уллу,
Кѣурманлыкѣла этди ол арбазда.
– Кѣайтмаз артха кѣазауатла жолу,
Элпек болсун кѣууанч кюн жашауда...

* * *

Юйдегили болду Аслан-туудукѣ.
Ариу келин киргенди арбазѣа.
Сюзюлдюле, тепсей, ахлу-жууукѣ,
Тынчлыкѣ орналѣанда шо биразѣа.

– Жашчыкѣ тууса мени туудугѣума,
Атармысыз Кѣууанч деп сиз анга?
Кѣууанч берди Аслан хар заманда,
Ёсюп кетди да кечеден тангнга!

– Ата кесинг, – деди анга Жамал, –
Саласа нек бизге борчну алай? –
Излей аны тынчайтырыкѣ мадар,
Турады ол анга тюрслеп кѣарай.

Ол билмейди, арыгѣанын ынна,
Сезеди ол жолу кѣысхаргѣанын.
Боламыды кѣалып дунияда,
Эсге алсанг аны сынагѣанын?

Таянчагѣы таякѣ болуп аны,
Барады Аминат шауданына.
Келлик болур ары сакѣлагѣаны –
Ахмат кеси, хапар-зат айтыргѣа.

Юч аскерчи ынна сакѣлап тургѣан:
Эртте Ахмат, артда Жамал, Аслан,
Ючюсюне да кѣарыны бургѣан...
Эсгериуле келедиле чарсдан.

Суратлары уа тагѣылып юйде,
Андан-мындан келгендиле ала,
Ма ючюсю, аскер кийимлиле.
Бир кѣанлыла, бирге ушагѣанла...

Ма Ахматы, минип тулпар атха,
Кѣамичисин кѣолда кѣаты тута,
Кетген эди, кѣарай-кѣарай артха,
Тюшген туман аякѣ ызын жута.

Къайталмады, килисалы шахар
Болду анга ахыр ышыкъ анда.
Жамал, къарап: «Атам а!» – деп махтар,
Кёралмады, алай а бар къанда.

Аслан а не? Аслан бир терк ёсдю.
Аппасына ушайды къарамы.
Бинна суюмеклиги анга кёчдю.
Болгъанды ол кеси да жаралы.

Ол айтмайды, алай тасха къайда?
Афган уруш не кёп сынау берди!
Къырал ючюн жан бердиле жашла,
Бир кёп улан гуллалада келди!

Аллахына ыразылыкъ айта,
Сынауларын унутмайды ынна.
Алай жашы, туудукъ да – аллында,
Ол азмыды тергерча насыпха?

* * *

Алай сагъыш этгенди Аминат,
Тасхаларын айта шауданына.
Анга барын этгенди аманат
Ёлюм сууукъ кирген кюн жанына.

– Жилиямагъыз, – дегенди жашлагъа. –
Ёмюрлеге деп туумайды бир жан.
Келе эсе, келеди ол манга
Заманында – мен алдамаз ажал.

Жилиямагъыз, – дегенди барына. –
Айыпды – мен кёрдюм узакъ ёмюр.
Жашап турдум, туугъан туудугъума
Дери, кёпле болгъанында кёмюр...

Тасхаларын шаудан билди аны,
Ушакъ нёгер – аны тазалыгъы.
Жаны бла ётдюле ол шауданны
Агъач атда элте ол ыннаны.

Барады жаш Аслан, кёлю тола,
Эсге тюше ынна айтхан сёзле.
– Атам бла мен болдукъ урушлада,
Жолгъа къарап турдунг тилей, тёзе.

Тилек этип алай турдунг бизге,
Эштип турдум къанлы жер Афганда.
Ол къайтарды, баям, элибизге,
Алай сунуп турама мен мында.

Сенсиз жашау боллукъду татыусуз...
– Къалай айтаса, балам, сен алай?!
Болалмайды шо кюн да батыусуз,
Турлукъма мен сизге мындан къарай.

Тилеклерим мында бютюн жууукъ
Аллахыма. Къатларма аланы.
Балдан татлыды, дейдиле, туудукъ,
Юзюлмезлик этерме араны...

* * *

Жамал, анга туудукъ туугъанында,
Ынна тилегенин ала эсге,
Къууанч деп атагъан эди анга,
Къагъанакъгъа къурманлыкъла кесе.

Ынна уа, Аминат, суратындан
Къарайды, къууанчы да билине.
Юч да солдат турады къатында –
Къабыргъада, жарыкъ нюрле ие.

Ол арбаздан эннген жерде – шаудан,
Аминатны солуу алгъан жери.
Юйлеринде ол кёп айтылгъандан,
Къууанч суююп келе эди бери.

Чыгъады суу крандан юйде, алай
Сюедице къартла мындан сууну.
Аминатны шауданындан алгъан
Дарман кибик, алай болуп турду.

Къууанч, аны тегерегин сырып,
Омакъ этгенине къарап, аппа:
– Былайлада атам мени жырын
Айтхан эди, жаш болгъанда анам, –

Деп эсгерди, билсин деп туудугъу,
Кетген кюннге, эрттелеге къайта. –
Къууанч, жарсыу болса да, къууулуп,
Бери келип, турду хапар айта...

* * *

Къууанч аскерчиге окъуп, келип,
Аскер гарнизонда ишге кирди,
Заман болса, жокълай эди элин,
Умутлары бийик болуп, иги.

Душман бандера жеринде бегип,
Къоркъуу салып тохтагъанда бизге,
Ол кетмеди, алдан къоркъуу этип,
Аскерлени башлагъанда тизе.

Къазауатха кетеринден алгъа,
Биннасына салгъан эди жолун.
Къарай аны аны обасына,
Сын ташына тие жылы къолу.

– Мен, ынна, тебирейме урушха,
Билеме мен сакълап турлугъунгу.
Аллах айтса, къайтырма мен артха,
Къоруп анда туугъан ёз журтуму.

Къайгъырма, деп тилейме мен сенден,
Сен огъурлу, ариу ынначыгъым.
Жаннет терле тежейме кёлюмден,
Баргъанымда къазауатха чыгъып.

– Уллу Аллах сакълар сени анда,
Сен къоркъма, балам, ол фашистледен.
Аппанг къажану чыккъанды алагъа,
Тазаларгъа керек ол итледен

Дунияны. Сау къайт. Билеме мен,
Сенде ойнайды жигитле къаны.
Кюрешлеге, сермешлеге кирсенг,
Унутма, балам, сен анда аны...

* * *

Къууанч къаты сермешлеге кире,
Уруш этеди жаулагъа къажану,
Ата-бабаланы да эсгере,
Фашистлеге энчи этеди дау.

Жашын сакълап турады атасы,
Кеси юлгю болгъан жигитликге.
Жашын сакълап турады анасы,
Тежейди тилекде игиликле.

Сакълайды туудугъун апша элде,
Амма къарап турады аллына,
Хар бир юйде алайды Россейде,
Келе-кете кышла, жазла, жайла.

Жигитликле этедиле эрле,
Киргенди да эрлик къанларына,
Кетер ючюн жерден фашист итле.
Къоркъуу деген а жокъ жанларына.

Солуу кюнле бергендиле анга –
Къууанч элге къайтханды кесекге.
Майдаллары турадыла жана
Жигит, ётгюр аскер кёкюрекде.

Къайтып артха, Хорлам таба атлай,
Жангы къазауатха кирликди ол.
Къууанч кирик батырлагъа атай,
Салады жыр-назму ары да жол.

ЖАНЫМ КЪУРМАН БОЛСУН САНГА

Чегем! Сыладым хар ташынгы,
Кёлюм бла алай суюдюм сени.
Таукел этдинг ёхтем жашынгы,
Къаяланы сурдюм, ёрлени.

Чинар тереклеринги кёрдюм,
Алагъа да алгъышла этдим.
Сабийлигими да ётдюрдюм,
Артха къарай, ашыгъып кетдим.

Сууларынгдан къаналмай жаным,
Кёп тургъанма суу жагъалада.
Унутма мени, Чегем тангы,
Айтама сени алгъышлада.

Атам бла бичен ишлегеним
Бир заманда кетмез эсимден.
Бизни къыйнамай кюрегенин
Тутарыкъма мен жюрегимде.

Къум болгъан жолла бла энишге
Юй таба баргъан заманларым.
Тюзеле бара эдик ишге,
Терк барадыла сагъатларым.

Анамы жылыулу къоллары
Бюгюн башымы сыладыла.
Айланч-къыланч болгъан жолларын
Тансыкъ этдиле, къыйнадыла.

Бннамы бизге къайгъыргъаны,
Алгъышы да тюшдю эсиме,
Зикирле айтып окъугъаны,
Тынчлыкъ тилей мени элиме.

Няняны мында асырадым,
Аппам да тюшдю сууукъ жерге.
Ол ачугъа тѳзюп жашадым,
Бѳспас этдим бу ариу элге.

Мында ѳсдюм, кетерме мындан,
Ашым-ташым мында этилир.
Санга салам бере жанымдан,
Садакъам да элде этилир.

ХАЛКЪЫМ

Жаша, халкъым, – жигерликни юлгюсю,
Нартланы, батырланы да уясы.
Тазалыкъны, халаллыкъны кюзгюсю,
Деменгили тауларымы къаясы.

Къайсын жырлагъан Чегем тауларынгы,
Къучагъыма къысар эдим мен къаты.
Санга атайма жүрек алгъышымы,
Алай татлыды манга сени атынг.

Сюеме огъурлу адамларынгы –
Ныгъышлада олтургъан къартларынгы,
Намыс-адет да билген жашларынгы,
Бийикледе къалкъгъан тау къушларынгы.

Ёчюлмесин бир заманда от жагъанг,
Жылытханлай турсун келген къонакъны.
Ёмюрледе тюшмесин сени багъанг,
Сен – уясы ариу таулу жомакъны.

* * *

Жарсыууму айтыргъа жокъду бир жан,
Анданды, эшта, къайгъыма жокъду чек.
Алгъынча тап эшитилмейди азан,
Тюйюл жүрек да, алда кибик, чѐрчек.

Къайгъыланы чачар амал излейме,
Хар не да кѐрюнеди татыусуз.
Болгъан ишни, боллукъну да тиземе,
Хар бирине жер тапханча сатыусуз...

ИГИЛИК

Игиликле излей адамгъа,
Ненча кере абындым мен?
Насып тилей келип анга,
Ненча кере ачыдым мен?

Кѐкде жулдузлагъа къарай,
Умут жүрегими алды.
Алгъышла эте, жыр тагъа,
Муратым толмаймы къалды?

Кѐкде учхан къанатлыла,
Сизге да суйдюм игилик.
Умут жолгъа къаратханда,
Керек болады тирилик.

* * *

Сени бла озгъан хар кюнюм
Тенг болгъан сунама ѐмюрге.
Аллай бир ачыкъ санга кѐлюм,
Аллай бир сюеме кѐрюрге.

Туманнга къоярмыса атып,
Жолланы башхаларын сайлап,
Кюн кибик, къалыр жаным батып,
Айтмасанг, айтыр сѐзню, ойлап.

Гюллени къара чарсда къоюп,
Ашыгъып кетгенсе тюзлеге.
Арада суймекликни жоюп,
Атлагъанса мудах кюзлеге.

КАКУШЛАНЫ Хусей

ТАНСЫҚЪЛЫҚЪНЫ АУАЗЫ

(лирика миниатюрала)

АЛЛАХ БЕРГЕНДИ АНА ТИЛНИ

Аллах бергенди бизге ана тилни... Сейир этеме хар кѳуру анда сѳлешгенлеге тын-гылай. Адам кеси кѳураялырмы сѳзлени, айтыр кибик сагѳышларын, оюмларын, сезимлерин?

Адам ѳсдюраллыкѳды жангы гюллени, алай а кѳураяллыкѳ тюйюлдю аланы. Адам ташладан кѳалала ишлегенди, ишлеяллыкѳды. Алай а кѳураяллыкѳ тюйюлдю ташланы.

Адам назмула, поэмала да кѳураялады. Ёзге кѳураяллыкѳ тюйюлдю тилни. Тауланы, жерни, ариулукѳну, кѳкню, сюймекликни бергенча, бергенди Аллах бизге ана тилни.

ЖАРЫКЪ КѳП БОЛУР ЮЧЮН

Кечени кѳара бояуун кѳууады кюнню жарыгѳы. Кѳарангы бла жарыкѳ теппе-тенгдиле дунияда. Адам улусу уа жарыкѳны сюеди, кюрешеди аны этип кѳп: сахарланы, эллени жарытады чыракѳла бла, жер тубюнде да жандырады аланы. Кѳрюр ючюн тѳгерекни, абынмай барыр ючюн жолунда. Жарыкѳ керекди дунияны кѳрюр ючюн. Адамла бир бири бетлерин кѳрюр ючюн.

Сюймейди адам кѳарангыны – битеу аманлыкѳла этиледиле кече. Кѳазауатла да башланадыла кече. Кѳарангыда ачылмайдыла гюлле. Кѳарангыда сокѳурдула кѳзле. Юйледе, жюрекледе, иннетледе жарыкѳ кѳп болур ючюн кюрешеди адам улусу.

КЕСИБИЗНИ САНАМАЙБЫЗ ХОРЛАННГАННГА

Тозуратадыла бизни жылла, чырайыбыздан бир зат да кѳоймай. Ол ариу жашла, сейирлик кѳызла кѳаладыла, бир бирин таныялмай. Ийнанырыгѳым келмей, эски суратлада кѳарайма кѳууанчлы тюрсюнлеге.

Жашла ушайдыла пелиуанлагѳа, кѳызла – жашнагѳан гюллеге. Заманнга эталмасакѳ да кѳарыу, кесибизни санамайбыз хорланнганнга. Туудукѳларыбыз бизден да – чырайлы, ариу. Жашлыгѳыбыз сакѳланнганча алада.

КЪУТЛУКЪУЗ ТЁБЕНИ БАШЫНДА

Былайдан сабийлик журтум кёрюнеди саулай – Жагъанас сырты, Уллу, Гитче Шаукъарала, Элтаркъач эли, Жассагъач чегет, Терсакъгъан тюзю, Гитче, Уллу Ёмюркъа ёзенле, Гошарх эм да Иничке сыртла. Къыбыла жанында уа – Минги тау, Тамычы Башы жайлыкъ. Тикли, тюзлю алакат гоккалы къышылыкъла!

Эшекчикге минип, бери атама азыкъ келтирген кибик алгъын, келгенме жылтырауукъ машина бла тансыкъ алайым деп, бу жайгъы журтдан. Къууаныр орунуна мудах болуп, сюелеме эсге тюшюре кетген кюнлени. Ол заманладача, бир арба да кёрюнмейди жашил сыртны аркъасында агъаргъан ташлы жолда. Алгъынлада уа арбаллада, акъжаулукъ къызчыкъла олтуруп, аталары, къарындашлары бла дырыннга барыучу эдиле ол жолда.

Бу жерле – жайлыкъла-къышылыкъла да, жайгъы ыстауатла да, тикледе, жазма тизгинлеча, созулгъан дурула да, бичен къошла да – барысы узайгъандыла менден сабийлигим бла бирге. Анданды бюгюн мында къонакъча кёрюннгеним кеси кесиме. Сюелеме, тынгысыз сезимлени аууна тюшюп, ызыма, шахаргъа, къайтырыгъымы эсгере, ахыр кере келген кибик бери.

Бу машинамы ол эшекчикге ыразы болуп ауушдуруп эдим, энтта минип барырча атама азыкъ алып. Бюгюнюмю алай тургъанлай, жугъун да къоймай, ауушдуруп эдим тюненеме, конфет-къалач кёрмеген ол жарлы кюнлериме – атам-анам да сау, жарыкъ умутла бла жашагъан татлы кюнлериме, дунияны жютю кёрген, суймекликге ийнанган ол жүрегиме, хар неге да сейирсинип къарай, биринчи къарыусуз назмуму жазгъан ол насыплы кезиуюме!

КЪАЙТАР ЭДИМ...

Къайнагъан сезимледен, къыйнагъан сагъышладан болуп азат, къарайма ырахат къызлагъа да, дуниягъа да. Къууанча – жокъ. Жокъ магъана, жокъ сейирлик. Мурат берген, нюзюр берген. Къанат берген – «жырла!» деген. Азат жүрек, азат мыйы...

Кюн тийсе да, сууукъ жайым. Тас этеме деп, жокъ къоркъуу. Абынама деп, жокъ къоркъуу. Къыйнамайды энди жокълукъ... Къайдады да жүрек токълукъ?! Таулу ююме къайтхан кибик, къайтыр эдим жашлыгъыма, къайнап, бюркген сезимиме, къыйнап кетген сагъышыма. Керекмиди бу азатлыкъ – жокъду анда алакатлыкъ.

О, ТАНСЫКЪЛЫКЪ!

Адамны жашауу кетеди тансыкълыкьда. Тансыкълыкь – аны ёмюрлюк кьадары. Жерден кьарайды кёкде жулдузлагъа. Кёкге чыкьса, жерге жабышадыла сагъышлары. Шахарда эсгереди гоккалы сыртланы. Чететни шууулдагъанын ёзен ичинде. Тауда уа – шахарны асфалът орамларын. Эски ныгъышны да жашагъан тийресинде.

Жашлыкьда ашыгъады алда тангларына – суймеклигине, насыбына.

Кьартлыкьда мудах кьарайды ызына – суймеклигине, насыбына.

Жюрекни дуния бла байлагъан кьылланы юзюлтмей тургъан – тансыкълыкь, амалсызлыкь. «Сюеме!» – деп, дуниягъа кьычыртхан.

О, тансыкълыкь, адамны кьадары, огъурлулукь, адамлыкь, халаллыкь!

Адамны жашаугъа кьадалтхан, о, тансыкълыкь!

АДАМ УЛУСУ

Заман жолну жагъаларында асырай ёлгенлерин, адам улусу тохтамай барады алгъа, бир мудахлыкь, бир кьууанч жарыта кёзлерин. Жесир болуп тауусулмаз умутлагъа. Излейди, табалды, жангылады, жыгъылады, дагъыда турады, барады, барады, кьарамын алмай кёзкёрмезден.

Ийманын тас этеди, тюнгуледи, ажашады, магъана кёрмей жашау дегенден. Акъылы бла сезими тартыша, тынчлыкь табалмай, кьарайды аламгъа. Анда сакълагъанча аны керти жашау. Жюрек азатлыкь табарыкьча анда. Къан теге, заман жолун кьызарта, барады адам улусу, ёмюрлени санай.

«Адамлыкь!» – деп, кеси кесине кьайтара, «Суймеклик!» – деп, жиляй эм жырлай.

Адамлыкь аз, суймеклик – кёзбау. Зорлукь, мурдарлыкь да тохтамай, барады адам улусу, барады, умутларын да юзмей, башха жол да табалмай.

* * *

Не этейим жюрегими кючлеген бу кьууанчча? Ким бла юлешейим аны, билмейме. Дуния да кёрюнеди меннге батып тургъанча зауукьгъа!

Ариулукь тегерегими кючлегенди. Огъурлу болуп кьалгъанды хар адам.

«Сен ышаргъанса, сен ышаргъанса меннге!» – деп, татлы тебеди жюрек. Мен фахмулу болуп кьалгъанча, назмуладан толгъанды кёкюрек.

Кюч кюшулгъан болурму кючюме, учуп кетерчама тамам. Бешли бугъаны мюйюзлерин буруп, шобураларын ууатыргъыма базама.

Телирек болгъан болурмамы? Кеси аллыма ышарама, жырлайма.

Чыгъа барып бахчабызда чагъа тургъан кертме терекни да къызны кибик къучакълайма...

Сен ышаргъанса меннге, сен ышаргъанса!

ЭКИ ЗАМАН

Дангыл тюз. Дуппура, чегетле. Жайыла, айланч-буйланч бюгюле, тюзеле баргъан суу. Учуп-кыйыры болмагъан кек. Сырт жол. Ат жегилген арба акъыртын барады.

Ол тереклени артына ташаяды, талагъа чыгъады, дагъыда къалын бутакъланы къарангысына кирип кетеди. Бу тюзлени, дуппураны, чегетлени ичинде жашыннган элчикгеди аны жолу.

Къаллайды ол элчик, кимле жашайдыла анда, не бла кю-решедиле? Арбада Пушкин олтурады. Аны бурма чачын аязчыкъ сылай, кезлери бла тогъуйду ариулукъну. Кергенин ол жюрегинден бояула кюшуп кереди. Ол билмейди, кеп жылла озуп, адамла аны жашауун жангыдан суратларыкъларын. Хар айтхан сюзюн, атламын, суймеклигин да эсге тюшюрлюклерин, къагъытха тюшюрлюклерин...

Мен эс жыйдым, къайтдым жашауума.

Терезеден къарагъанымда, бизни заманны кенчек кийген кызылары, сейирлик кызылары, автобусдан тюшюп, майданда чачылып бара эдиле.

Машинала кызыгу жюрой эдиле. Башха жашауну татыуу, кетип бошамагъан бир сейирлик макъамны жукълана баргъан тауушу, жанымы алыктын тынчлыкъсыз этип, бусагъатда уянып, керген ариу тюшюмю эсиме тюшюралмай, сагъайтып тургъанча, къарайма терезеден.

Адамла, мени багъалы Заманым, къайтдым сизге Пушкинни Заманындан, Жашауундан. Мен аланы суйдюм, суйгенча озгъан сабий кюнлерими, тас этген сезимлерими къайтмазлыкъ нюрлерин, бурунгу заманны тасхасына тансыкълыгъым жюрегими учундуруп, татлы кълалтырау берип саныма, къайтдым, жазда чыпчыкъ къайтханча журтуна, къайтдым, суйген те-нгиме кюнакгъа барып къайтханча.

Эки Жашау, эки Заман, жюрегимде орунлашып мудахлыкъ, кюуанч да бердиле. «Сау бол!» – дедим кимге, неге эсе да мен, сынагъан сейир сезимлерим ючюн, башха огъурлу жа-

шауну жашап, байыракъ да, назигирек да, умутлуракъ да болгъаным ючюн.

Сау бол, сагъышларым, къайгъыларым, мудахлыгъым, таурухлагъа, ариулукъгъа тансыкълыгъым ючюн да...

Ол сёзлени сейирлик поэтге айтханымы артда ангыладым.

МЕН СУКЪЛАНАМА

Ким эсе да уллу юй ишлейди. Башы кёкге жетген тохана. Башха биреу да къучагъын кергенди. Жанын харам этип кюрешеди кёп жерни жыяргъа кёлуна...

Сукъланмайма алагъа, жутлугъум жокъду ахчагъа, харакетге. Мен сукъланама кюню болгъаннга жюрегинде, сейирсинип къарагъаннга гюлге, сабий бла тенг болуп ойнагъаннга, сюеме деп бир къызгъа айталгъаннга. Ата журтуна, миллетине жараялгъаннга. Мен эталмагъан бир ахшы ишни эталгъаннга.

КЁЛ ЭТЕМЕ КЕСИМЕ

Мудаклыкъ жюрегиме орналгъанды, ышарып аз кёрлюксюз энди мени.

Насыплыма деп тура эдим. Кесимими, биреунюмю тийди кёзю? Жазгъы кюнню чыпчыкълары кибик, къууанчларым да бир кёп эдиле мени. Къол аязыма салып, жууукъгъа-тенгнге берлигим келе эди жюрегими. Энди кимге керекди ол, жыры, жылыуу да болмагъан жюрегим? Къалайда жангылдым? Къалайда насыбымы сан этмей тебиреген эдим?

Сан этилмеген зат а жанлайды, сангырау жюрегингден умут юзюп, тюнгюлюп. Сора жазыу, кечирмейин, табалайды, кёргюзте сеннге насыбынгы кюлюн.

Алай а кёл этеме дагъыда кесиме: кюл да жарайды деп бачхагъа, ёсюмге. Ол кюл тегюлген жерде бир кюн чагъып къаллыкъдыла гюлле тёзгеннге.

* * *

Насыплыгъа да ушарыкъса, кыйналмай, жюрегинг кюе турса да, ышара билсенг. Бек къызгъанч да кёрюнюрюкдю халалча, бир-эки кере хатер эталса.

Кесин акъыллы кёргюзтген туююлду кыйын – аз селешсе, кёп тынгыласа, тюз оюм айтса! Кесин жигитча кёргюзтюрге да боллукъду – алгъа чыгып, таукел сёз айтса, къоркъуу болмагъан жерде.

Ишленмеклиги болмагъаннгады кыйын – хар атламы, сёзю, иши, этгени кюзгюча кёргюзтгенлей турлукъду ушамагъанын атха эшекни.

СЁЗЛЕ ТЕРС БОЛМАЙДЫЛА

Сёзле ёлмейдиле, оюмла ёледиле, айтылмасала ала тамамлы. Бир сёзледиле назмугъа киргенле да, сын ташлагъа жазылгъанла да.

Сёзле терс болмайдыла, адамладыла терс, аланы сыйларын кёре билмеген адамла.

Бир сёзле бла сүймекликни айтадыла, бирле бла уа тёкдюредиле жилямукъ да.

Сёзле терс болмайдыла – оюмла боладыла терс...

* * *

Къарт болгъанса дегенлеге ийнанмайма, кёлюмю къалдырыргъа айтадыла деп. Ала къуру тюрсюномю кёредиле. Сан да этмейин жүрегими болумун.

Жашау тойда сеннге не барды, чыкъ дегенча. Къой дегенча бизге энди жолунгу. «Къарт болгъанса» – сүймекликден къысталгъанча, «Къарт болгъанса» – бу жашаудан къысталгъанча...

Къаты сёзле! Ташла бла ургъанча.

* * *

Къайтырыгъым келеди озгъан кюнлериме. Къайдадыла ала? Ким юйретир жол? Атха минсем да, жеталмам ызларындан, самолёт бла да тышалмам къатларына. Къайталсам а, кесим мудах этген адамладан кечмеклик тилерик эдим, суу алып келген анамы инбашларындан сууагъачны аллыкъ эдим, ойлашмай сындыргъан терек бутакъчыкыны ызына жалгъарыкъ эдим... Сеннге хазырлап, айталмай къалгъан сүймеклик сёзлерими да кёзюнге къарап айтырыкъ эдим...

Ах, къайталсам эди ол кюнлериме...

НАЗМУ ЖАЗГЪАНДАН СОРА...

«Назму жазгъандан сора...» мен ырахатланып солуйма, урушдан хорламлы болуп чыкыгъан аскерчича, кём-кёк къыртышде жатып. О, назму жазылып бошалгъан огъурлу, хурметли заманчыкъ! Жангур – жазгы жылы жангур – кёк дунияда шууулдап ётюп, табийгъатха шошлукъ, ырахатлыкъ келген заманчыкъ. Бутакъладан сериуюн агъадыла тамычыла, чыпчыкыла да жырлайдыла къууанчлы...

Арыгъан жолоучу элни башындан къарап, олтуруп солуй тургъанча, солуйма мен. Сүйген къызы бла тюбешип келген жашча, насыплы болгъанма мен. Бахча сюре, ыржыда олтуруп, тютюнлей тургъан сабаннга, кюн жылытхан дуниягъа къарап, солуй тургъан сабанчыгъа ушайма мен.

О, назму жазылып бошалгъан огъурлу, хурметли такъыйкъа!

АНАМ

Сеннге къалай бек базама. Билмей тура эдим мен аны. Энди уа, бу уллу шахарда адамла, мени къайгъылы болмай, къатым бла озгъан сагъатда, сен эсима тюшесе. Адамланы, шахарны, дунияны ичи бла сеннге келип тургъанма мен, насыбым, кюнюм, жырым да сен болуп. Келип, къайгъыладан, мудахлыкъдан къутулгъанма, кёл, къарыу да тапханма. Жашауну хынылыгъы меннге къоркъуу салалмайды сени къатынгда. Кесим да эсгермегенлей, сеннге, чачы агъаргъан ауруучу къарт тиширыугъа, къалай бек базама мен!

* * *

Ариулукъгъа суйюнюп къарагъан кезиуюнгю санармыса бош кетгеннге? Биреуге къыйын кюн, анга болуша ашыргъан заманынгы санармыса тас болгъаннга?

Сен терсликден башха кёзден чыгъа эсе жилимукъ, ол кюннюгдю жашаугъа тергелмезлик. Къаллыкъды ол сеннге, таша ауазча, дайым да эте айып.

* * *

Халаллыкъ этгенин кёрсем биреуню, аны ючюн бюсюреу излемей кесине, жарытханча мени таягъы кюнню, алай болама.

Жазгъыда нартюхню жашил бизчиги, жерни тешип, кёкге къараса, жангы кюч кюшулгъанча кючюме, жырларыгъым келеди.

Тау башлада жагъылса омакъ шынгкъарт, ашхамны чомарт кюлу бла, битгенча меннге эки сейир къанат, учунама.

Жерде халаллыкъ, ахшылыкъ, ариулукъ – бир тамырдан чыкъгъан терекле, ала чакъгъанларын кёрсем, жүрегим, чууакъ кёкча, таза бола чыгъадыла кёзюмден жарыкъ жилимукъла...

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯГЪА

Ана жылыу, сейир жылыу урады ол жазгъан хар тизгинден. Ол, кесини сабийин эркетгенча, алай жазады. Ол суймеген не барды! Жашаугъа, ариулукъгъа жүрегинде суймеклигини учкыйыры жокъду. Ол сабийчикча сейирсине биледи, биринчи суймекликни сынагъан кыызча, къарайды дуниягъа. Асыры халалдан жанын берирге излейди кимге да: алыгъыз, адамла, огъурлу, ахшы болугъуз ансы, алыгъыз, адамла!..

Фахмулу адам чомарт болады.

* * *

«Эгечинг бармыды?» – деп сордунг. «Барды, – дедим, – эки эгечим, менден гитче». «Уллу эгечинг болайым», – дединг меннге... Жангыз юч сёз. Юч тауча, юч гюлча, юч кюнча! Юч терекча шууулдадыла башымда, насып бердиле жаныма. Ачы сёз да, жилимукъ да болмагъанча дунияда, жашау толду жылыудан, къууанчдан.

Жукъ айталмай къалдым сеннге ыразылыкъдан... Ангыладым: жашау кенг, халал, жарыкъ да боллугъун адамгъа, жер юсюнде сенича жүреклиле барлыкъда.

О, КЪАЙСЫН!

Къайсынны китабын окъудум да мен, назмуладан ургъан жылы аязны сездим. Жюрегимде заман букъусу сибирилип, ачылдыла сезим чирчикле. Оюмла да, къара суулача боркъулдап, тегюлдюле, кек къыртишге кёзула тегюлген кибик.

О, Къайсын, сау бол дедим, мен кесимде кесим билмеген тасханы кюбюрчегин ачханынг ючюн, кесиме кесими юсюмден хапар айтханынг ючюн.

НЕК СЕЙИРСИНДИМ?

Мен нек сейирсиндим, сени кёргенимде, дуниягъа белгили поэт? Сени да хар кимча кёреме! Менича, аныча, ол бирича.

Угъай, башха тюрлю болургъа керек эдинг сен. Айхай, сен да адамса – бетинг, къолларынг, ышарыуунг. Алай а сеннге сынап къарайма мен – бу дуниядан болмагъанча сен, бир сейирлик журтладан бизге къонакыгъа келгенча сен.

* * *

Тансыкъ болгъанма сабийлигиме, энтта тынгыларыгъым келеди кюкюсюне. Къарарыгъым келеди кёзлерине. Учунругъум келеди аныча алдагъы жыллагъа, этеригим келеди энтта татлы къастланы.

Къайдагъысын билсем, келир эдим, узакъдан жашчыгъымы кёрюрге ашыгъып келиучюмча...

Тансыкъ болгъанма сабий кюнлериме...

* * *

Жерге урлукъ тюшгенча, жүрегиме тюшдю бу тангны ариулугъу. Сездим аны, гюл кибик ёсюп, башчыгъын жерден къаратханын. Тынгысыз болдум, къууанчлы болдум. Орун табалмай къалдым кесиме.

Сора гюл тахтагъа бурулгъан жүрегимден жыйдым да, гокка хансланы узатдым дуниягъа...

* * *

Жашау кысхады, заман жюриюшлюдю – къарап-къарагъынчы дуния тюрленеди! Аны, кечикмей, ангылагъан насып юлюшлюдю, анга кюн да башха тюрлю тиеди!

Унутмазча, эсинге алып къой бу кюнлени, бу жашлыгъымы, сени суйгеними. Камсыклыкъ да, татлы умутла да толтуруп жүрегими, къалай кюлгеними.

Тамбла танымай да къалырбыз бир бирибизни, унутурбуз жукъланган сезим жилтинлени. Жашау кысха, заман аяусуз кёрюмез ючюн, оюмлайыкъ, багъалатайыкъ бюгюнбюзю.

Кеси кесибизни.

* * *

Тангны сакълайма... Сени сакълайма... Жулдузла къарайдыла бир бирине ачыкъ бетден. Жарыкъ урады аны ючюн бизге кёкден.

Кел-кел, биз да къарайыкъ бир бирибизге алай, бизни жарыгъыбыздан толур ючюн шам журтубуз Къарачай.

* * *

Не сейир болгъанын билмей къалдым: сени юсюнгден сакъгышларым тенгиз кибикиле. Мен, челек бла тенгизни къотаргъанча, кюрешеме. Алай а кёпден кёп болуп баргъан болмаса, ол тенгизни суу тауусулургъа унамайды.

Эринмейме. Кюрешеме. Эрикмейме сакъгышларымдан, арымайма кыйнагъан кыйгъыларымдан...

Не сейирди ол?!

* * *

Сеннге, къачан эсе да жазып, иймей къойгъан кыагъытымы: «Менми жазгъан эдим муну?» – деп, сейир эте, окъуйма.

Бу къужур, жизги сёзлени къалай жазгъан эдим? Уялама кеси кесимден, окъуйма кыйнала. Энтта, аны сеннге жангыдан иерик кибики, кёзүм кеси аллына тюзетеди кёп жерлерин, бош кёлкъалды сёзлерими сызады юслерин.

Шо, озгъан жашауну алай тынч болса эди тюзетирге, жангыртыргъа! Къайда аллай мадар, аллай кюч! Жокъду, билеме... Билеме – мудахлыкъдан кюеме.

* * *

Терекле да шыбырдайдыла меннге, бар деп. Гоккала да айтадыла, нек этип тураса былай, бар деп. «Бар», – дейди меннге битеу дуния. Мен а таукел болалмайма. Сау кюнню жашайма, аланы терилтген ауазларына тынгылай, алай а бойсунмайма. Сеннге тюбеп къалыр муратда чыгъып айланганымы да ша-

харгъа кеси кесимден жашырама. Сен жюрюучю орамда, кесиме бир сылтаула табып, ары-бери барама.

О, бу терекле уа, гоккала уа, жазгъы кюнню ышарыуу уа ызымдан жетедиле – жюрегимде не зат эсе да этедиле!

АЗАТ ЭТ МЕНИ

Мен суймекликни къулума, сениге суймеклигим къулу. Алай турлугъум, азат боллугъум да сени къолунгдадыла. Жокъду эркинлигим кеси кесиме. Къайры кетсин къулу кесини бийчесинден?! «Башыма бош эт», – деп тилейме. Сен а тынгылайса, не «хо», не «угъай» демей. Андан уллу къатылыкъ ким этер?!

Керек туююл эсем, бошла мени, тузакъдан чыпчыкъны бошлагъанча, ансы кесине керек болмагъан затын атып къояргъа да кёзю кыймагъан, неге жаратыргъа да билмеген адамча эте тураса.

Суймеклигиме суймеклигинг бла эталмай эсенг жууап, бошла да мени, ал жанынга сууап.

КЪАЧХЫ СУРАТ

Бараса чапыракъла жаугъан орамда. Мен да къатында сагъышлы атлайма, суймеклигим ашыра баргъанча.

Сени аякъ тюбюнге ыразы болуп тюшедиле чапыракъла, тюшедиле, мени сезимлеримча.

Элемейсе аланы... Мени да. Бараса кетип... Къайтмаздан кетип...

Мени жюрегимде – къачны мудахлыгъы, сени ариулугъунг...

* * *

Сен тюрленгенли тюрленгенди дуния. Алай а гурушхам жокъду заманга.

Да магъана бармыды ызынга айланып жилягъандан?

Энди сен алгъынча ангыламай эсенг мени, ёлгенди суймеклик тюбюнде кёклени.

Алгъын къууанчлы этиучю сёзюмю сен энди ангыламайса.

Суймеклигибизни магъанасын салсам да эсинге – тюшондюрмейди сени озгъан насып.

Сезимими ангылатыргъа къарыу жокъду менде – экибиз эки дуниядан, селешибиз эки тилде...

Тюрленгенди дуния сен тюрленгенли. Мен а къалгъанма тюненеги кюнде.

«МЕН БУ ХАЛҚЪНЫ АДАМЫ ЭСЕМ»...

Очерк

Шукур Аллахха, хар заманладача, бусагъатлада да халкъ-да онгсузлагъа, къарыусузлагъа жан аурута, къайгъыра билген иги адамла кѣпдюле. Аллайланы кючлеринден жашауну ѳзеги къуу болмай, халкъ тин саулугъун, тамблагъа умутун, ахшылыкъгъа ийманын тас этмей жашайды. Алай а игиледен да игиле, адамлыкъ, инсанлыкъ жаны бла айырылып бийикде тургъанла да бардыла. Не келсин, азды аланы саны. Ол къауум къырал ѳлчемле бла сагъыш этген, «кесим» деп турмай, «халкъым», «журтум» дей билген харамлыкъсыз адамладыла. Сѳз ючюн, Тоторкъулланы Алий, Экзеков Мусса, Боташланы Мусса, Къаракѳтланы Салис...

Аладан эсе кѣп къатха уллу байлыкълары болгъанла да аз туююдюле. Ёзге кимге да не барды аладан: кѳрюр-сынар ючюн къалмайбыз гудулукъ, ултхачылыкъ бла, тюрлю-тюрлю хыйлалыкъла бла ырысхылы, бай болгъанланы къызгъанчылыкъларын. Кертиди, башындан айтсала, телевидение, газетле битеу дуниягъа хапарларыкъларын да эсгертселе, аланы бир къаууму жамауат жумушну, ишни юсюнде анда-санда чомартлыкъ танытычуду. Была уа аллай ишлеге киши борч салмагъанлай, таза жюрекден кеслерини халал къыйынлары бла тюшюрген ахчаларын жоядыла.

Ма, Боташланы Мусса. Къудуретли, сейир, алаамат адам! Аны юсюнден къысха хапар айтып къойгъан азды, аны болумлулугъун, билимлигин, фахмулулугъун, адамлыгъын толу ачыкълар ючюн.

– Аллах меннге башхаладан айырып чомартлыкъ этген эсе, мен нек къызгъанч болургъа керекме. Ким да, мадары болгъан, къатындагъылагъа болушургъа керекди. Къызгъанч адамны не насыбы барды? Аллайлагъа бермейди халкъ сый, махтау, аллайланы киши да, «байды, бийик шинтиклиди» деп, ѳмюрде да багъалатмагъанды, – дейди Боташ улу.

Мусса сабыр, басымлы, хар сѳзюн оюмлап айтхан, кимге да адепли, хатерли сѳлешген адамды. Биринчи къарагъанлай, аны юсюнде деменгилиликни, огъурлулукъну ачыкъ сезесе. Къарачайда, Малкъарда да белгилиди аны аты. Бютюн да тининнет дуниясыны адамлары, культура, искусство, спорт, тарых ишлеге къатышхан къауумну арасында. Мусса хар этген затын – ол а, бир ызгъа санап чыгъалмазча, кѣп хайырлы иш этгенди, этеди – къодулап айланмайды. Алай этерге эсине да келмейди. «Этилген зат этилип къалады – аны, эртте-кеч болса да, кѳрлюкдюле, билликдиле», – деучюдю ол. Анычаланы кючлерин-

ден эллерибизде межгитле ишленгендиле, къабырланы төгекрелери жарагъан буруула бла бегитилгендиле, алада жаназы дууагъа сюелирча мекямла жарашдырылгъандыла, жүзле бла сурагъа китапла басмалангандыла, мингле бла адамла хажлик къылып къайтхандыла, искусствону адамлары, спортчула, башхала болушлукъ тапхандыла.

Алай болса да, «адам саныбызгъа кёре, бизде меценатла, халкъ, жамауат жумушланы мажарыргъа юлюш къошханла аздыла» деген оюм айтылгъанлай турады ичибизде. Ол терс-тюз эсе да, ким биледи, ёзге Боташланы Муссача жашларыбыз бар эселе, хатабыз жокъду.

Къуру «Медовые водопады» деген солуу комплекс ючюн да Боташ улу уллу махтаугъа-сыйгъа тийишлиди. Ол бюгюн курорт-турист комплекс болуп къалмай, миллет хазнады! Бурунгу атны жүрютген бу ёзен – Ёмюркъа – кеси огъуна сейир-тамаша жерди. Къарачай-малкъар хауасы болгъан, къарачай-малкъар сыфатлы жер бар эсе, былайыды десек, чырт да жангылмазбыз! Орусча айтмай, кесибизча Бал чучхурла деринг да ма аны ючюн келе болур. Айтыу керти эсе, алгъынлада алайда суу секиртмени башы къаяда дорбунну бал чибинле кеслерине уя этип тургъандыла. Бал, жылла бла жыйыла, кёп болгъанды, уллу жангурла жаууп, бир-бирде суу аны жуугъаны болса, бал татыу этгенди – ма аны ючюн аллай ат аталгъанды дейдиле. Ким биледи.

Мени сартын а, Боташланы Муссаны къажыкъмай кюрешенинден болгъанды бу жер керти да бал татыулу, таурух сыфатлы. Жылдан жылгъа аны хапары жайыла, битеу Россейден, тап тыш къыралладан да бери келген туристлени саны тохтаусуз ёсюп баргъаны анга шагъатлыкъ этеди.

СССР-ни заманында былайда битеусоюз санаторий бар эди. Ол Ставрополь крайгъа къарай эди – битеу къыралдан келип, урунган адамла зауукълу солуй эдиле анда. Къырал оюлгъанында, киши аны къайгъылы болмай, атылып къалгъан эди. Арбазын, төгерегин ханс басып, къайда жыртхычха да аш болуп, мекямлары оюла тургъан санаторий кимге керек эди? Сабийлигинден билген, суйген берекетли, тамашалыкъ жерни аллай болумгъа тюшюп тургъанына жаны бек ауруй эди Муссаны. Ол себепден аны къутхарыргъа, бурунгу келбетин къайтарыргъа къаст этип, Мусса санаторийни иелерине тюбеп сёлешеди, багъасына келишип, сатып алады.

Андан бери Мусса, кечеси-кюню болмай, аны жарашдырып, кенгертип кюрешгенди, адам танымазча, тюбелек тюрлендиргенди, жашнатханды, жомакъгъа ушатханды. Энди ол битеу къыралда белгили курорт-турист объектлени тизиминде айтылып тебирегенди.

Сагъыш этсенг, ангылайса коммунистле «халкъды баш кюч да, тарыхны къурагъан да, уллу ишлени мажаргъан да, хорламланы иеси да» деген фикирни онглу, болумлу адамланы къапда тутар ючюн, ала башларын кётюрмез ючюн сингдирип тургъанларын. Ол оюм алай тургъанлай, терсди дерге жарамаз, ёзге кертисинде уа жашауда хар башламчылыкъ, тарыхда къаллыкъ хар уллу иш – барысы бир адамдан башланады. Анга югюле тарыхда да, бюгюнню жашауда да толудула. «Бир ёгюзню боюну бла минг ёгюз суу ичер» деп бош айтмайдыла. Анга шагъатлыкъладыла Муссаны башламчылыгъы бла этилген уллу, магъаналы ишле.

Хар адамны жашау жолгъа чыгъаргъан ол туууп ёсген юйдегиди – киши да, ханс ёсгенча, кеси аллына ёсмейди. Юйде адеп-намыс хауа, тин-иннет болум къурайды адамны ишленмеклигин, адамлыкъ-инсанлыкъ шартларын, дуниягъа къарамын да. Мусса ахшы, огъурлу, халал, урунууну неден да бийикге салгъан, окъуугъа-билимге уллу магъана берген ата-ананы къолунда ёсгенди. Атасы Бекмырза Микоян шахарда педрабфакны тауусуп, халкъыбыз Орта Азиягъа кёчюрюлгюнчюге дери Жагъанас элинде, артда областъны ара шахарында устаз болуп ишлеп тургъанды. Тилеп кюрешсе да, аны фронтха алыргъа унамагъандыла, мында керексе деп. Кёчгюнчюлюкде аны, билимли, болумлу, жютю жашны, совхозда тергеучю, баш бухгалтер, артда профкомну председателини экинчиси этгендиле. Къуллукълары берген мадарлагъа кёре, Бекмырза жунчуп тургъан ахлуларына жакълыкъ этгенди, не жанындан да болушханды.

Кавказгъа къайтхандан сора да, районда жууаплы къуллукълада ишлегенди, райпромкомбинатны, райпищекombинатны директору болуп, адамлагъа кёп жарагъанды. Юй бийчеси да – Бостанланы Дунизат – ушамагъан жукъмайды дегенлей, Бекмырзача таза иннетли, огъурлу адам эди.

Бекмырза бла Дунизат он балаларын да – беш жаш бла беш къызны – жюрек жылыулары бла бирге адамлыкъ къууатларын, тин-иннет тазалыкъларын да сингдирип ёсдюргендиле. Барысын бийик билимли этип, жашауда кеслерине тийишли орун айыртхандыла. Ала ахшы юйдегиле ёсдюрюп, сыйларынамыслары бла жашап келгенлерин кёрюп, керти дуниягъа кетгендиле, Аллахны рахматын тапсынла. Бюгюнлюкде аланы Сабийлеринден бир жаш бла эки къыздан къалгъаны сау-есенди. Туудукъла бла аладан туугъанланы саны да 35-ге жетгенди.

Ма быллай юйдегиден чыкъгъанды Мусса. Ол, Первомайский элде орта школну тауусханлай, Нальчикде къырал университетни эл мюлк бёлюмюне киреди. Дипломун алып келип,

«Ючкекен» совхозда мал врач болуп, 20 жылны ишлейди. Арта парткомну секретары, КПСС-ни Гитче Къарачай райкомуну инструкторуну къуллукъларын толтурады. СССР чачыла башлагъан кезиуде Пятигорск шахарда технология институтну «Социал-культура сервис эм туризм» деген факультетин тауусады.

Мен байлагъа, уллу къуллукълулагъа угъай, Муссача, халкъларына жарай билгенлеге сукъланганма къачан да. Мени къолумдан келалмагъанны эталгъанлагъа, менден эсе, болумлулагъа, фахмулулагъа сый бергенлей жашап келеме ёмюрюм. Ала – аллай адамла – миллет хазнадыла, байлыкъдыла. Аланы юлгюлери башхаланы игилик этерге учундурады. Боташ улу болмаса, сёзсюз да, Бал чучхурла эртте унутулукъ эдиле, бизни тин-иннет, культура-жарыкълыкъ жашауубуз да кёп магъаналы затдан къуру къаллыкъ эди.

Келир кюню къаллай боллугъун билмей, миллет армау болуп тургъан ол къыйын заманлада былайда турист, культура-солуу аралыкъ къуруар нюзюр Муссагъа къайдан келген эди? Ол кесине тюз жолну сайлагъанына, белгилеген иши жетишимли боллугъуна ийнанмакълыкъны, базынмакълыкъны къайдан табалгъан эди? Аллай «билгичлик», эшта, билим, сынам, эслик-оюмлукъ бла байламлы бола болур.

Муссаны жукъусуз кечелерин, сагъышда, кюрешде ётген кюнлерин суратлап айланмай, къысхасы бла айтсакъ, аны кюнчюнден бюгюнлюкде Россейде туристлени эм бек тартхан жерлени бири болгъанды бу солуу комплекс. Бийик сёзле бла суратласакъ, жаннет жерди деп къояргъа боллукъбуз. Кетген жыл апрель айда Россейни туроператорларыны биригиую былайда суу секиртмелени эм сейирликге саналгъан чучхурладан 10-ну тизимине къошханды. Ачыкъ айтыргъа керекди – бу жер Боташ улуну къолуна тюшмесе, аты-чууу да белгисиз къаллыкъ эди. Турист объект республикабызны бетин чыгъаргъанын, анга сый келтиргенин ким да кёреди бюгюн. Аны эсге ала, Къарачай-Черкесни башчылыгъы да Боташ улугъа болушлукъ этеди. Ол болушлукъну себебинден, Бал чучхурлагъа баргъан 8 километр чакълы узунлугъу болгъан чунгурлу-дукъурлу ташзыгъыр жол федерал программагъа тюшюрюлюп, асфальт тёшелип, алапат жарашдырылгъанды. Энди бери келген къонакъла ол къолайсыз жолда сынаучу тапсызлыкъларын унутхандыла.

«Хы, энди муратымы толтурдум, туризмден тюшген хайыр кесим суйгенча жашаргъа эркин жетерикди, шукур Аллах-ха!» – деп тынчайыргъа да боллукъ эди Муссадан башха. Анга уа, тынчлыкъ къайда! Жангы проектле къурап, учунуп, аланы толтурургъа къарыуун-кюнчюн салып кюрешеди.

Былай къарасанг, туризм бла байламлыгъы болмагъан бир ишлени белгилеп, аланы къайгъысында айланады дериксе. Бир

талай замандан а ол толтургъан проектни туризм бла ич байламлылыгъын кӛрюп, сейир этесе.

Мусса, алгъа къарай билген, закий адам, айхай да, Туугъан журтуну суйдюмлю, келбетли болуругъун, аны аты тыш жерледе, халкълада иги бла сагъынылырыгъын излейди. Ол себепден турист комплексде шуйӛхлукъ, ырахатлыкъ хал, жюрекге, кӛзге да къууанч берген, сейир да, магъаналы да солурча болум къураугъа эс бӛледи. Базаны арбазына киргенлей окъуна, къонакъла, учунуп, байрам кӛллю боладыла. Аллах берген арулукъ эм да адам къолу анга этген къошумчулукъ бир жанындан, жылы къайгъырыу, экинчиден, къонакъланы бу жерге ийлеширлерине, аны суйюп кетерлерине себеп болады. Адам заманын сейир, магъаналы ашырырча, былайда не да жетишеди: атла бла таулада айланыу, шахматладан эришиуле, жыр-тепсеу, татлы миллет аш-суу. Автор жырны эм да «Два крыла» деп Шимал Кавказны фотографлары бла видеографларыны фестивальлары бардырыладыла. Къарачай айранны байрамын бардырыу а адет болуп бошагъанды. Ол кеси да халкъла арасы даражагъа чыкыгъанды. Фестивальланы магъаналары уллуду, нек дегенде, аланы хапарларын эшитип, жууукъ-узакъ жерледен да келген туристлени саны терк ёсюп барады.

Боташ улуну ахшы муратлары кӛпдюле. Аладан бири къарачай тукъумлу атланы суйгенлени бирикдириу эди да, аны толтура, кӛп иш этгенди. Бююнлюкде къарачай атла бла кюрешгенлени клубу къуралгъады, ол тюрлю-тюрлю кӛрмючле, ат чарсла, дагъыда башха ишле, байрамла бардырады. Сӛз ючюн, «Къарачай атны кюню» деген фестиваль тӛрт кере бардырылгъанды. Алада коммерция магъана жокъду, уллу жоюмла этерге уа керек болады.

– Алай а неди амал? – дейди Мусса. – Тышындан келип, ол ишлени бизге ким этерикди? Мен ол ишле бла нек кюрешмезге керекме, бу халкъны адамы эсем? Къарачай-малкъар халкъгъа ёхтемленирге мадар берген, себеп болгъан затланы кӛтюрюрге керекбиз. Битеу Россейде бююн къарачайлыладан кӛп ат тутхан бир миллет жокъду – бизде 40 мингнге жууукъ бир ат саналады. Анга къалай къууанмазса?!

Мусса къарачай тукъумлу атланы бек суйгенин, аланы къайгъысында жашагъанын, алагъа жетсе, жугъун аямазлыгъын танытыр ючюн къалмайды. Кӛп жылланы аланы тарыхлары бла кюреше жыйгъан материалларын орус тилде жарашдырып, бу кюнледе «Къарачай атны энциклопедиясыны» биринчи китабын чыгъаргъанды. Суратла бла жасалгъан уллу, деменгили китап! Экинчи китабы да хазырды.

Андан башха жукъ этмей къойса да, Муссаны аты къарачай-малкъар халкъда ёмюрлюкге сакъланныкъды, мени сартын.

«Аллах кеси суйген адамгъа фахму берсе, ёнчелемей, чомарт береди», – деген айтгуну кертилиги Муссаны юсюнде толу ачыкъланады. Талай тюрлю музыка инструментде согъа билгени, орус, дуня литературадан терен хапарлылыгъы, оюмуну, эсини житилиги аны кимге да суйдюмлю этген шартларыдыла. «Кавказское гостеприимство» деп алаMAT бояулу журнал чыгъаргъаны уа! Аны юсю бла ол туризмни суйгенлеге Кавказны, анда турист, курорт болумну, миллетлени эм да аланы адетлерини, тарыхларыны юслеринден хапар айтады.

– Кавказда бир жерде бир аманлыкъ иш болгъанды деп эшитселе, къоркъуп тохтайдыла бизге келирге, – дейди Боташ улу. – Кавказ уллуду, къайда къалай эсе да, бизде, Къарачай-Черкесде, тынчлыкъ орналышды, адамларыбыз къайгъыны-дауурну суймейдиле, огъурлукълары, хатерлиликлери бла танытадыла кеслерин. Былайда, солуу комплексде, кеси халкъыбызны, саулай Кавказны шуёхларын кёп этерге къайгъыргъан керти патриотла ишлейдиле.

Алагъа кеси юлгю кёргюзтеди Мусса ол жаны бла. Туристле демей, бизни къонакъларыбыз дейди сёлешген сагъатында. Бирсилеча, багъаланы уллусундан тутуп турмай, орта къолайлары болгъан адамлагъа, студентлеге да жоюм ауур тиймезча багъала жюрютедиле солуу комплексде. Туристле бери не къадар юйюрсюнюрча этерге кюрешедиле. «Тюзюн айтсам, мен бир заманда да ахчагъа къарамагъанма. Ол бизнес бла кюрешгенге иги да туююдю. Алай а магъаналы ишлеге, жумушлагъа жетген сагъатда ахчаны жояргъа къызгъаннганны ангыламайма», – дейди Боташ улу.

Мусса, халкъгъа керекли жумушлагъа кёп жоюм этерге кеси суйгенча бир ахча табып баралмаса да, халаллыкъ ишлерин тохтатмайды: жунчуугъа тюшген адамлагъа болушлукъ этеди, культура, спорт биригиулени жарлылыкъларына да къарайды. Айхай да, неден да алгъа ким да кесини къатындагъылагъа, къоншусуна, элине болушургъа керекди – олду адамны адамлыгъын кёргюзген. Мусса да кесини элине, элчилерине хайырын жукъдурургъа кюрешеди. Аланы ыразылыкълары ата-анасыны ыразылыкъларычады анга. Первомайскийде уа анга бюсюреу этмеген, атын иги бла сагъынмагъан жокъду. Аны кючюнден элде агроколледжни спорт залына тамамлы ремонт этилип, жюзле бла школчаула, студентле спорт бла кюрешедиле, аны кибики тутушдан эл школну тозурап, жукъгъа жарамай тургъан мекаямына, суу тартылып, терезе-эшик салынып, поллары ауушдурулуп, спорт керекле бла мажарылып, тийишлисича ишлейди. Андан бери ётген заманны ичинде спорт школдан экеулен спортну халкъла арасы устасы, бешулен да спортну устасы марданы толтургъандыла. Ол затла жюрегин жылыт-

ханларын, жашауун толу, магъаналы этгенлерин жашырмай айтады Мусса. Аны аллай ахшы ишлерини бири эди районну «Минги тау» фольклор ансамблине болушханы да. Америкада къарачайлыла чакъыргъан эдиле ансамбльни къонакыгъа. Жолларына 15 минг доллар керек эди – ол заманлада Нарсана шахарда жарагъан юнню багыасы. Мусса болушлукъ этген эди алагъа да. Ансамбль андагы ахлуларыбыз бла кълмай, башхаланы да сейирсиндирген эди, телевидения бла кӛргюзюлюп, битеу Америкагъа белгили да болгъан эди. Ансамблге болушхан Боташ улуну Нью-Джерси штатны ара шахары Патерсонну мӛриясы да шахарны сыйлы адамы этгенине шагъатлыкъ кыагытны жиберген эди.

Боташланы Муссаны бек магъаналы башламына «Алан шахар» деген этнография музейни къурап кюрешгенин санаргъа боллукъду. Юч гектар жерде къурулуш ишле бардырыла туралдыла. Бусагъатха дери «Бал чучхурла» базаны кесинде жыйылгъан экспонатла да аз туююл эдиле. Энди «Алан шахарда» бурунгу эски къарачай юйле салынырыкъдыла, аны бла кълмай, ол заманлада жюрюген усталыкъла бла кюреширча, мастерскойла ишленирикдиле. Излеген гюрбежиде бичакъ-къама, ат керекле, нал, жюген, къамичи, кийиз-кюйюз дегенча затланы этерге юйренирге боллукъду. Ма алай, бурунгу жашауну хауасындан солуп, заманны магъаналы, зауукълу да ашырыргъа мадарла къураладыла туристлеге, башхалагъа да былайда.

Мусса эте тургъан ишлени уллулукълары сейирсиндиредиле. Къарачай ыстауатны ичинде эки минг чакълы бир къараучу сыйынырча манеж, башында айтханыбызча, уллу ӛркин этнография музей, ат орунла ишленирикдиле. Аны бла кълмай, жолоучу муслийман ахлуланы сагъышын да этгенди Мусса – межгит ишлерге да белгилегенди. Къарачай атны музейин къурап да кюрешеди.

– Къарачай-малкъар халкъ кӛп санлы туююл эсе да, культурасы байды, аны сакъларгъа керекди. Глобализацияны хайырындан эсе, зараны уллуду бизнича гитче халкълагъа. Ол аланы башхала бла кыатышдырып, энчи шартларын къурутуп барады. Тин-иннет хазнабыз, адетлерибиз унутулсала, миллет халыбыз, кыылыгыбыз тюрленирикдиле, башхаланы ичинде айырылып танылмазча боллукъбуз. Аны барыбыз да ангыларгъа керекбиз, миллет болуп бу дуняда жашаргъа излей эсек. Ким болса да кюреширге керекди, тилибиз, адетлерибиз, миллет шартларыбыз сакъланыр ючюн, аланы битеу дуня да билир ючюн. Туугъан халкъымы адамы эсем, ол ишлени башхала этсинле деп, бир жанындан къарап нек турургъа керекме? Алайды да, кълумдан келгенни этерге борчлума мен да халкъымы аллында, – дейди Мусса.

Алайды, Боташ улу халкыны керти адамыды, кесин аны ючюн жууаплыгыга санайды, аны атындан иги ишле этерге кю-решеди. Аладан бириди бизни атларыбызны юсюнден кёп илму иш жазгъан уллу алимге, халкыбыз багъалатхан, сыйын кёр-ген адамгъа, Вадим Парфёновха, мемориал эсгертме ишлетге-ни да.

«Аллай борчну боюнунга алдыргъан неди? – деп сорургъа да керекмиди анга. Жууабы белгилиди: туугъан халкына, адам-лагъа кёзбаусуз суймеклигиди, жан аурутуууду, тамблагъы кюнню кёре билген фахмусуду.

Боташ улуча адамларыбыз болуп халкыбыз ёмюрде да абынмаз, жашауда муратлары тола, ёсюп, жашнап барыр, ин-шаллах. Аны бла ушакъ этсенг, жюрегинг халалыракъ, огъур-луракъ да болуп, жашаугъа жангыргъан кёзле бла къарап баш-лайса. Акъыллы, деменгили, магъаналы адамны адамлыкъ, инсанлыкъ къудрети ма алай тюрлендиреди кимни да. Ол акъы-лыны, болумуну себеби бла кёпледен ырысхылы болалгъан эсе да, халкъдан, адамладан айырылмагъанды, кесин кишиден онглу кёрмейди. Атасыны керти уланы, халкыны тийишли жашы болгъанын таныта, сыйын-намысын тас этмей, таза бе-ти-ырызы бла жашайды. Кёп жашасын жууугъуна-тенгине, халкына къууанчха!

ТЕНГЛЕРИМЕ

Жашау, жашау. Татлы жашау,
Багъасына жетмеген багъа,
Бизни марайды ненча жау –
Тынч тюлдю абынмай барыргъа.

Энди уа къорарбыз къайсыбыз? –
Деп, тынгысыз къарайма тегерек.
Алкын атад бизни тангыбыз,
Башыбызда да кегереди кёк.

Къайда болса да биреуню
Эшитсем мен ачы хапарын,
Жангыдан жокълайма сизни,
Нек эсе да келип къоркъарым.

Тенглерим, мени тенглерим,
Жашагъыз хатасыз ёмюрде.
Мудах, къууанч да кюнюмде
Мадарым болурча кёрюрге.

* * *

Нек жашадым мен бу жерде,
Неди магъанасы бери келгеними?
Ёмюрюм узакъ болду кёпледен –
Ашырдым ненча ахшы тенгими.

Акъыллы, болумлу тюл эдим аладан –
Нек эсе да къадар аягъанды мени.
Къутулалмай мутхуз сагъышладан,
Жюрюйме юсюнде ёлмезлик жерни.

Жашау неди деп, ангыларгъа кюреше,
Ачыкълаялмасам да аны ташасын,
Излейме жаным, жюрегим илешген
Бу сейир дунияны игилик басарын.

* * *

Сокъурча, сангырауча жашап келгенме
Эслемей, эшитмей мен кёп затланы:
Харам адамла бла шохлукъ жюрютгенме,
Билмей ишекликни, не сакълыкъны.

Тели Жанибек баргъанча Чегемге
Жашаугъа алай болурмамы келген?
Арсар болуп къарайма тегерегиме,
Не излеп келгеними унутуп мен.

* * *

Уллу кёллю болма сен факъыргъа,
Излесе, къызгъанма андан хатеринги.
Ол сени кюзгюнгдю – сынап къарасанг,
Тюрсюнюнде кёрюп къоярса кесинги.

Сен кесинг да анга кюзгю кибиксе –
Кёргюзтме аны учхарасын, кемлигин.
Кюн кибик болсанг, бузларын эритирсе,
Азатлыкъдан тогъур кибик жюреги.

ЁМЮРКЪАДА

Энтта танг атды меннге Ёмюркъада,
Тартарла жырлай гоккалы кышлыкъда.
Танг, жылтырай сюелген чалгъылада,
Кирип келеди мени бичен кыошума.

Тынгылайма аны татлы ауазына,
 Жюрекде кѳагѳыла кѳууанч дауурбасла.
 Бусагѳат, туруп, чыкѳгѳанлай тышына,
 Биягѳы кѳызны кѳрлюкча кѳош арбазында.

Ол чалгѳычы атасына эрттенлик
 Азыкѳны хазырлап кюрешиучю эди.
 Тансыкѳ кѳарамымдан хапарсыз кибик,
 Кесин да алай жюрютюучю эди.

Сейирлик эски сѳз – Ёмюркѳа, Ёмюркѳа –
 Бурундан кѳала келген тамашалыкѳ!
 Сенде турсам, эшта, болмаз эдим мен кѳарт,
 Жюрекден кетмей ёмюрде жашлыкѳ.

ЭШИТИЛЕДИ АЗАН

Тауну артында мычыгѳан кюнню
 Тѳгюлмезликча жерге жарыгѳы,
 Жаздан уртларгѳа талпыгѳан кѳлню
 Басханд эрттени сѳююмсѳюз чарсы.

Сагѳышларым кѳазауат этелле,
 Ангылашынмай, бола кѳатыш-кѳура.
 Аман тюшлерим эсге тюшелле,
 Уяу тургѳанлай, тюнюмю кѳууа.

Жарыкѳ-кѳарангы, жарыкѳ-кѳарангы
 Ойнайла мени тюпсѳюз кѳлюмде.
 Унутхан кибик келгенин тангны,
 Алгѳасагѳанма чыгѳалмай юйден.

Башланлыкѳ тюлдю жашау жангыдан,
 Белгисизликден сезимим мутхуз...
 Алай а, шукур! Эшитилед азан,
 Кѳл бере, жанад кѳкде танг жулдуз.

АУЛАКЪЛАНЫ АРАСЫНДА...

Къайсы узакъ аулакълада,
Къарлы, жипили тюзледе
Ойларым хауле кетгенде,
Ала мени къыйнагъанда,
Къалгъан эдим мен, ажашып,
Нюрсюз болуп чолпан жулдуз,
Шимал тенгиз – акъ айыусуз,
Кери кетип менден насып.

КЪУУАНДЫРЫР ЖЫРЫ БЛА...

Къууандырыр жыры бла жангы хапар,
«Къоркъуу» эм да «ачыу» дегенча сёзле
«Тюзлюк» сёзге чюйре келген кезиуде
Оркестрча макъамларын да ойнар.
Къач тартырла тутмакъланы ойлары
Ол бузлауукъ жерледе зинданлада,
Ийнансала анга, кёз алларында
Кёрюнюрле жаннетни бахчалары.

САМУРЗАКАН ЖАБАЛАКЪ...

Узакъладан учуп келдиле къарла,
Сансыз этип хылыф ургъан желлени,
Танг атхынчы кюмюш себип турдула.
Суратладан чыкъдыла да сакъатла,
Атадыла Раббийге дууаларын,
Мекка таба буруп къол аязларын,
Бир-бирде уа Олимп тауну жанына,
Жазыкъсын деп тилей Гадес тейриден,
Шыйых Пётрдан эте тилек бирде!

ГАЛИДЕ АШХАМ...

Гали шахар. Мудах ингир.
Шинтикле. Тепси. Чагъыр.
Экибиз бирлей къалайыкъ,
Жашау бетлерин жабайыкъ...
Заман а къалгъанды аз,
Къауум жылдан унутурла
Сени, мени да адамла.

РАХАЙЛАНЫ Аминат кёчюргенди.

ГОВОРИЛИ, СТО ПЕРВЫЙ – БЕЗДНА...

*По мотивам рассказа Варлама Шаламова
«Последний бой майора Пугачева»*

Говорили, сто первый – бездна,
Как этапом бросок в восемьсот?
Как тебе восемь тысяч, любезный,
С магаданских таежных высот?

Как тебе у самого края,
По границе скалистых преград,
На друзей-доходят созерцая,
Без погон, без нее, без наград?

Мир вокруг – руды проволока,
Все поставил на карту игрок,
Процарапав кривую до срока,
Приговором в пожизненный срок.

Нынче жизнь не стоит копейки,
В день базарный упала цена.
Застегнув во весь рост телогрейку,
Отчеканил: «Ну, прощай, старшина!»

В ЗАБЫТОЕ – ДВЕРЬ...

В забытое – дверь, как в заброшенный храм,
Пылью на склейках в размер луидора
Открывает портал мерцаньем экран
Перед зрителем Айседора.

Но сколько бы ни было заморских месс,
Как ни старался петь хор литургии,
Не терпит природа насиженных мест,
Почил в Бозе – займут другие!

Луч рельсом в воздухе – серебряный век,
Стонет протяжно, прощаясь, подложка.
Над бездной-эпохой исчезнувших лет –
Легендарная босоножка.

Мадина ХАКУАШЕВА

НАСЫПЛЫ

Аны жашагъан жери гитче орамчыкъда орналгъан, самандан къаланнган эски, жарты юйчюк эди. Тёбен жанын къабыргъасына къысылып ёсген чырпылы хансла басыпдыла. Эрттеден бери къайнап, къутуруп ёсе, киши къолу тиймегени себепли, тегерекни алысын этип алгъандыла. Жаланда ёрге жанындан анам, тёзалмай, акъбаш базыкъ къарт мурсаланы арада чага бла къырып кетериучюдю. Къозукъулакъланы уа, ариу чакъгъан къызгъылдым кёк гюллерине кёзю къарап, тиймей къоюучуду. Аны ариу гюллери къюбюрчеклеге ушаш базыкъ бутакъларында къоз артына дери бал чибинлени кесине жыйгъанлай туруучуду.

Ляляны уллу, бийик отоуу къышда – болмагъанча, жылы, жайда уа салкъынды. Терезесини ары жанында эркин ёсген битим къар тюрюнде агъарса да, бёкемин, жаухарлыгъын тас этмейди. Къыш узуну къуругъан къауданлай турады.

Жаз башы келгенлей, ачылгъан терезеден отоугъа гюл къайынны акъ чакъгъан бутакъчыгъы созулур. Ол асыры ариудан, женгилден, омакъ гуржабалы келинчикге ушайды. Желни шууулдагъанында уа, жюзюпмю барады дерсе.

Бир жол анасы бла бирге Берд Лялялагъа келдиле. Ол алааны босагъада кёрюп, къууанчын тыялмай, чабып жашны къуачакълады.

– Мени жашым! – дей, жумушакъ къоллары бла сылады. – Къалай иги ёсгенсе, уллу киши болгъанса! – деп, ийнакълай къарайды. Дагъыда арлакъгъа туруп, башындан аягъына дери да бир къарады. Бердни уа кёлю кётюрюлюп, ышарды. Жашны анасын да къуачакълай: «Жанпагогъа нечик ушайса», – деп ийнакълады.

– Ол къартлыгъында да бийчеге ушай эди, – дей, Ляля кесини эски къатапа уллу шинтигине олтурду. Хапар айтханда да, аны бетинден къюлгени кетмей эди. Бирде уа харх этип къаты къюлгени ол узун бойлу, жашауу келген тиширыугъа ушагъан окъуна этмейди. Не десенг да, алай къюлю жаш къызны юлюшюдю.

Ляляны сёзюне, кесин тутханына Берд битеу эсин берип тынгылайды. Аны айтханыны магъанасы сейир туююл эди, аны айта билгени, тынгылагъаны окъуна, женгил булут учхан

кибик, хычыуунду. Жаш алыкъа ангыламайды, Лялягъа барыргъа керек болса, не ючюн чапханлай баргъанын. Ол бек сюе эди аны жарыкъ жюрюшюне, харх этип кюлгенине, къубула атлагъанына къараргъа. Ол жарыкъ шартлары жылы юйюню огъурлулугъу болуп къалгъанды. Бердни анасыны Ляля аллай бир къаршы жууугъу да тюйюл эди, атасыны экиге айланган эгечиди деучю эдиле.

Ляляны аты Лиц болгъанын адамла эртте унутхандыла. Кёп адамгъа жарагъандыла аны тикген кийимлери, алагъа салгъан накъышлары. Берд бек уялыгучуду, аны этген ишин жаратмасала, тинтип къарасала. Ол, тёзалмай, аш юйге кетип къалыгучуду не да, босагъагъа чыгып, тереклеге, гюллеге къарагъан кибик этиучюдо. Ала да, желни ургъанына чайкъала, шыбыр-шубур эте, уллу беш къатлы юйлени къалауурларыча кёрюнедиле. Желни жибек урууунда уа узакъдан къобуз тартыуну тауушу келир, бирде уа асфальт салынган жолдан уу ийиси жетеди. Алай эте, къызыу жай кюнню аязчыгъы башха ийислени алышындыра барады.

Бир кесек замандан Берд кетмей башлады. Не затха уялгъанын окъуна ангыламайды. Ляля тикген тиширыу габарала тюкенде сатылгъанладан башхала эдиле. Аланы ариу гуржабаларын жокъ, иничке, инбашы бла кенделен баргъан бауларыны орунуна тынгылы, базыкъ баула тигилипдиле. Иничке баулары Ляля тутумсузгъа санаучу эди. Ол дагъыда бауларын бир ненча кере сырыгучуду. Аланы ызлары базыкъ терекни кесгенде, жылны кёргюзтген бурууларына ушайдыла. Бу тикген габараланы иничкебел къызула киймейдиле. Ала ынналагъа, тюкен габараланы суймегенлеге жарагъан затладыла.

Берд Ляляны кёп затына сейир этип къараучуду. Ашхам къарангыда, терезеден аркъасындан къарай, ариу, эркин халатын кийгени, тышындан белин узун албота бла къысханы, бетине ушагъан ариу бетли жаулукъну желкесине буруп къысып тынчайгъаны асыллы эдиле. Ол харкюнлю ишин таймай этиучюдо. Ызындан къарагъанына бирде уялып, не этерге билмей да къалады. Ачхыч тешикден бугъуп къарагъан кибик, амалсыз болады.

Кече къарангыны бузгъан чыракъ жарыкъны хатасындан анда-мында тюрюлю ауанала жашны къоркъутуучудула. Ол заманда къоркъгъанын хорлар ючюн, биягъы къарт амманы терезесине къарайды. Юйде харакети болмагъан къуру къабыргъалары окъуна тынчайтадыла.

Уллу, мияла кёзлю терезесини сол жанында бир ариу къызыны сураты тагъылады. Ол Лялягъа бек ушайды. Берд артда билген эди, Луиза аны къызы болгъанын. Анга он сегиз жыл толгъанда, кёлге батып ёлгенди. Андан сора сабийи жокъ эди.

Не Берд, не анасы бир заманда да сормай эдиле къалай, не ючюн ёлгенин, кеси да айтмаучу эди. Къызын сагъынса да, Ляля, кюле-кюле, бир зат айтып къояр эди, ол тюз бусагъатда былайдан кетгенча.

Терезени онг жанында уа аскер кийимлери бла эр кишини сураты тагъылады. Берд анга къарай, намыс берлиги окъуна келеди. Ариу бети, сур къарамы ётюрюкню жашаууна къоймазлыгъыны белгисидиле. Къашларын сейир кётюрюп тургъанында уа, бир таша акъылы кёрюнеди. Ол Ляляны баш иеси болгъанын жаш бир ненча кере окъуна эшитгенди. Аны сыфатына къарай, мор бетли кёзлеринде уллу суймеклик, ёхтемлик кёрюнеди. Ол полковник эди, жигит адам. Ёлген да, жигитча, намысын, къыралын къоруулай этгенди. Алай не болса да, ишни къалай болгъанын Берд бир да ангыламайды. Анасына къоркъуп соралмайды, Ляля уа, эсине тюшген сезимни хорлап, ангылаталлыкъ туююлдо.

Къалай болса да, жаш къарт тиширыудан сорду. Ол да урушуп къойгъан болмаса, зат айтмады. Анга да ыразы туююл эди.

Анасы: «Бу акъсюеклени не сунаса, кючден сау къалгъандыла бир хурттаклары, гынттыларын бир да сорма. Аскер бек акъыллы адам эди, Лялягъа ушамай. Таматасы бла туююшдю, кечгинлик тилерге унамады. Андан сора бир аман жерге жибердиле да, андан аман хапар келди. Ляля насыплыды, къуру кюлгенлей турады дейдиле. Хоу бир да. Бир адамын къоймай, Сибирьге ашырдыла, анда къырдыла. Башы кетип, бу кыйынлыкъны уллулугъун ангылаялмайды. Аллахны адамы, не этериксе?» – деди мудах.

– Эри уа полковникми эди? – деп сорду жаш.

– Алайгъа ушай эди, – деп, анасы мудах жууаплады.

Неге кюлгенин да ангыламай, Берд тыншчыкъ ышарды. Ол Ляляны ариу кюлгенине, сабийча ёхтемлене, аны жигит болгъанына къууаннганын жарата эди. Билмей тургъанлай Ляля, къучагъын толтуруп келип, столгъа бир ариу акъ, кёк быстырланы текдю да: "Сайлагъыз нени жарата эсегиз да", – деп тиледи.

Берд аны ариу къолларына, жюзюксюз узун бармакъларына, боялгъан тырнакъларына суйюп къарады. Сюелип, сылтаусуз кюлгени, тегерекни къууанч бла жарытханы жыйылып тургъан насып тышына бюркюп чыкъгъанча кёрюнеди.

– Бу акъылынданмы шашхан болур? – деген акъыл жашны къоркъутхан окъуна этди. – Бу адамны баш иеси, жангыз къызы да ажымлы ёлюп тургъанлай, муну кюлгенини тохтамагъаны къалай сейирди, – деди ичинден. Жукъа, къолан халатындан аны узун, ариу бутлары кёрюне эдиле. Ол башхалача бир аягъын бир аягъына салмай, бир тюрлю, тап жыйып къо-

юучу эди. Жылы заманда жаланаякъ айланганда, аны инчигин, аягыны басханыны ариулугъун эслемей къояргъа амал жокъду. Узун халатындан къарагъан чыммакъ-акъ табанлары окъуна жетген къыздача сыйдамдыла.

Берд бир заманда да сагъыш этмегенди: адамны аягы-буту, саны быллай сагъышла келтирирле деп. Аны кесине берген эркинлиги, атлагъан атламы да тюрлю, жарыкъ, эркин эдиле. Аны юсюнден айтыргъа бир адамны да къолундан келлик туююлдо, эркин кюлююун ачыкъларгъа, жашаугъа кесича къарагъан, ёхтем кёлню кётюрген къарыууну юсюнден айтыргъа. Атлай угъай, ол уча билгенди. Аны тюзге санап, кесине алай этерге эркин этгенди.

Бирде омакъ, туюкю тери бла жасалгъан чарыкъларын да кьер эди. Ала аягында тургъанлай, суюгенича, эски шинтигине терен олтуруп къалыр эди. Жукъа къолан халатын кийип, бир уллу гюл къысымгъа ушар эди. Кесин гитче къызчыкъча эркелетсе, бир тап ушап къалады.

– Сени эринг къайсы урушда ёлгенди? – деп сорду Берд, уялгъанын кючден хорлай.

– Не тюрлюдю? – деп, Ляля орусча сёзлени къатышдыра жууаплады. – Эр кишиле урушну бизни насыбыбыз ючюн бардырадыла. Ала алай сунадыла.

Билмей тургъанлай Бердни бла анасыны алларына дуния бла бир саугъаны чыгъарып салды.

– Жаратамыса? – деп, Бердни анасындан къууанчлы сорду. Атасыны экиге айланган эгечи анга бу сейирлик затланы саугъа этип берирге сюе эди. Ол къалауда гуржабасы бла да, гуржабасыз да ич быстырла, омакъ, сыйдам, ариу оюлары болгъан узун чындайла, къара-акъ кёлекчикле, тюрлю-тюрлю кенг, иничке шарфла, жаулукъла, чачын тыйгъан резина тартдырмала, минчакъла, сыргъала, жюзюкле, оймакъла, брошкала, шынжырла. Бу къадар затны хар бирин да ариу тиширыу кеси тикген хуржунчукълагъа ариу ийисли сапын кесекчикле бла жыя эди.

Бу къадар сейирлик затны кёрген Берд аланы неге керек болгъанларын толу ангыламады, неге жарарыкъларын да билмейди. Ляля уа къазауат этип, аны анасына бу къуюлгъан хапчукну ёнчелей эди. Бердни анасындан эсе, бу жумуш Ляляны бек къууандыра эди. Къарындашындан туугъанны къолундан тутуп ары-бери элте: бирде узагъыракъдан, бирде терезеге жууукъдан къарай ёнчелетеди. Ол да кюн тийген жерде сюелсе, чачы ариу бал бетли бола жылтырайды. Къарангыракъ жерде мор кёзлери къаралдым бет аладыла. Акъ бетине, боюнуна хар кийген заты келишип, омакъды.

– Сен патчахны кызына ушайса, бек ариуса, – дей, Ляля да кюллюгюн тыялмай, төгерегинде айланады. Экиси да бир бири кёллерин ала, кыуанчларыны чеги жокъду.

Ляля бир ауукъ заманга нек эсе да, тынгылап, бир жанына бурулду. Сора, алай этгенине сокъуранганча, нөгегине бурулуп:

– Билемисе, тиширыуну баш иеси болмаса, ол сабийчикча насыплыды. Эри, сабийи болмаса да, жууукъларына, нөгеглерине кыуана, насыплыды. Жууугъу-тенги болмаса – ююу бла, ююу жокъ эсе – къанатлыла бла, ай бла насып табады. Аладан бири да болмай, сокъур-сангырау болса да – кеси бла, нек дегенг ол кеси ичинде саулай дуняны тутады. Уллу Аллах анга буюруп берген ууахтыда ол жашауну иесиди. Тиширыу бир заманда да насыпсыз болмайды, ол аны унарыкъ туююлду, – дей, къарындашындан туугъанны кыучакълады.

Алагъа къарап, тынгылап тургъан жаш:

– Тиширыула битеу насыпсыздыла, – дейди, къарт ыннаны хапарына кесин кыошуп.

– Билемисиз, суюмеклик сынамагъан тиширыула да бардыла. Кыызчыкъны суююп ёсдюрселе, ол жюзюм чопалгъа ушайды. Къанында да аны ариулугъу, татлылыгы саркъады. Жюзюм чопал жетген заманында уа бек ариу ийис этеди, аны ийиси къара дугъуманы ийисин да озады. Ол ийис битеу битимлени ийисинден да ариуду, аланы патчахыды.

Жюзюм чопал насып берген битимди. Аны хар кёрген алайлыгыын сезмей амалы жокъду.

Насып сынамай ёсген кыызчыкъ шинжили акъ чакъгъан терекге ушайды. Бырнак этилип ёсген жашчыкъ деменгили чынарча не да, уллу эменча болмай, сокъур томуроуча дертчи, амалсыз болады...

Анасына берилген саугъала бошалгъанлай, Ляля Бердге саугъала берип башлады. Алгъа анга чындайла, футболкала, майкала бериучю эди. Бир жол кысхабухчакъ кёнчек берди. Ол юсюне тенг болуп кълды. Аллай эди Ляляны сейирлик кюбюрю.

Бир жол Бердни анасы, анга тырман эте:

– Сен саулай пенсиянгы былагъа жояса, – деди. Алай Берд акъырынчыкъ, бек кыаты:

– Ол дуня ариулугъу ючюн жашаргъа сюеди, – дегенден сора, анасы зат айтмай, жашына къарап турду да:

– Сен нечик уллу болгъанса! – деп, кыаты кыучакълады.

Ингир салкъында паркда солуп, юйге келе:

– Билемисе, Ляляны анасы мени эсимдеди. Мен гитче эдим, Жанпаго уа манга:

– Тиширыугъа бек багъалы не болгъанын билемисе, къллай илишанла? – деп соргъан эди. Мен, не айтыргъа билмей:

– Ол жигер болургъа, уллулагъа тынгыларгъа керекди, – деген эдим. Ол манга кюлюп, башын да къагъа тынгылай эди. Аны ыразылыгъын кёрмегенден сора, кесинден сордум.

– Тиширыуну хар жууукъ адамы аны къатында кесин жаннетде тургъан сунаргъа керекди, – деген эди Ляляны анасы.

– Адамны ариулугъу уа къалай? – дедим андан сора.

– Ариулукъ, дунияны не заманында да кёп игилени угъай, къыралланы, шахарланы да ёлтюрген да, сау да эте билгенди. Ол алакат шарт тиширыугъа аз заманга саугъады: бюгюн бар эсе, тамбла жокъ. Керти байлыкъ – ол сендеги ниетди, аналарыбыздан келген керти зат. Алгъыннгы тёлюле Аллахха, жерге да бизден кёпге жууукъ эдиле. Аллай уллу, таза ниетлери болмагъанла уа аны жокълугъун кечалмайдыла, толтуралмайдыла. Тынгылауну ийип, ызынгдан къарагъанлай, сени юсюнгден болмагъан аман затланы къурагъанлай, ауана, жилин кибик айланып турлукъдула. Алай сен алача бир заманда да болма. Сени сюймеген адамны уллу гюняхын кёре турсанг да, тынгылап, кесинглей къал, башхалыкъ санга керек туююдю.

– Акъыл а? Тиширыу акъыллы болургъа керекмеймиди? – деп сордум.

– Акъыл, ариулукъ, сёз – ала, барысы да жумушчуладыла. Аланы ишлери болургъа керекди, ала не игиликге, не да аманлыкъгъа къуллукъ этерикдиле. Аллаххамы огъесе шайтангамы? Къыйын кезиуде тюзлюк керек болса, игилик бек багъалы зат болады. Аны юсюне акъыл, ариулукъ, иги сёз да къошула, аманлыкъны жокъ этген кюч, жарыкъ болады. Не болса да, быллай кезиуде акъыл болмаса, игиликни бери тартып, аманлыкъны жокъ этген болмазлыкъ ишди, – деди Ляля, узун хапарын бошай.

Ляляны юйюню бир иги энчилиги барды: ол хар заманда да жылы гыржын, татлы къалач ийисден толу болуучуду, бирде уа дух ийис этген сапындан. Юйюню тизгини, къалауурлача, терезесини эки жанында сюйген адамларыны суратлары, аны сабырлыгъы, харх этип кюлгени. Аллай кюлкю жалан да сюйюп ёсдюрген сабийледе болады дейдиле.

Лялягъа тынгыласанг, тиширыуну жашауну уллу магъанасы – кесин къара иш бла къыйнамай жашагъан болгъанды. Эрттегили кийимле, жюрютюлген къолкъапла санын-чархын къыйын ишни толтургъандан аяуду этгендиле. Ол акъыл этгеннге кере, къыйын ишни акъыл бла ишлесенг, ол сакълагъан окъуна этерикди деген оюм бла жашагъанды. Аны эшитген Берд кюлюп къойду.

– Мен эрге баргъанымда, алай насыплы эдим, биринчи заманда къуу жастыкъланы юсюнде олтуруп тургъанма, – деп, Ляля къууанып айта эди.

«Әрикгенден ёлюп кьалыр эдим да, алай жашасам эди», – деп сагъыш этди жаш. Аны эсине нартланы бир хапарлары тышдю. Ол бир эринчек тиширыуну кюнню кюн узуну отоуну бир жанындан бирси жанына эки кере баргъаны эди. Алай этгени анга уллу жумуш болгъанды.

Ляля кесин не бек суйюп аяса да, аны халине уа бир барып тохтагъан чариш керек бола эди. Берд аллай затны ачыкъ кёре эди. Берд биле эди: сабий къызчыкълай Ляля тёппесине китап къалау салып айланычусун.

– Ляля, сен нек эте эдинг алай? Китапланы башында къалай айландыралгъанса? Аланы магъаналарын башынга кийир ючюнму? – деп, кюлюп сорду.

– Ой, сен оюнчуну, мен китапладан сора, узун таякъны да алып, аркъама къысып да тутуучу эдим. Ма былай! – деп, пол жуууучуну эки кьолу бла алып, белине къысып кёргюзтдю. – Алайсыз къалай? Бизни тукъумда къызланы алай юйретип ёсдюргендиле. Саныбыз, атлауубуз ариу болур ючюн, къыш да, жай да къаты жерде, салкъын отолада жатханбыз. Ауур жюклени ташыгъанбыз, башыбызгъа, кесинг билгенча, китапланы къалап, ол оюлмазча, аркъангы тюз тутуп айланыргъа керек болгъанды. Биз – китапланы, къарт аналарыбыз – табакъланы жюрютгенбиз. Башында жюгюнг болса, женгил, булутда баргъанча атларгъа керек болгъанды, тюз къундуз сууда жюзгенча. Стол артына олтурсанг, жингириклеринг къабыргъанга кыгысылып, аркъанг тюз къанга кибик, башынг таш къалача бюгюлмей турургъа керексе.

Ёсинг бир затха кетсе, битеу китапла къуюлуп ашагъан табакъланы кетедиле. Къонакъгъа барыргъа тышсе, берген ашдан азчыкъ кёрюрге керек эди, тюз къыйырчыгъындан. Аш зыраф болургъа жарамгъанды. Стол артындан ачлай къобаргъа керек эди ансы, бу къызны къарыны уллу гыбыт кибикди дерик эдиле. Аны себепли къонакъгъа барырдан алгъа къызны юйюнде ашатып ийгендиле. Бизни алай юйретгендиле.

Ляля биягъыча тохтамай кюле эди. Берд бир сейир киногъа къарагъанча, кёпге дери зат айталмай турду.

– Кёремисе бу ариу гюлню? – деп, ол хрусталь вазада къызыл гюлню кёргюзтдю. – Не заманлы турады бу мында, алай бюгюлмегенди. Жалан да башчыгъы бир кесек аугъанды. Манга ушайды, къатычыкъ, тюзчюк.

– Къаллай бир кюч керек болады тап атлап, ариу олтурур ючюн? – деп сорду жаш.

– Угъай-угъай, жаным, бир тынгыла, анам манга былай айтычу эди. Эртте бизге бир танымагъан къонакъла келгендиле. Сиз кимсиз, къайдансыз, къалай келгенсиз деп сорур амалыбыз жокъ. Сыйлайбыз, солутабыз, къоншуларыбыздан

жашла, кызыла да чакъырабыз. Юйню иеси, атабыз, жумушла бла кетип эди да, къарт жууугъубуз таматалыкъ этеди. Ол къонакъла уа абирекле болгъанларын артда билген эдик. Ала арлакъда орналып, аман акъыл бла ыз билирге, атланы урларгъа айлана эдиле.

Бизни юйюрюбюзню къумалы атлары болгъандыла. Къонакълыкъ этип кетгенден сора, аланы урлаялмазлыкъларын билдиле.

– Быланы тиширыуларыны аркъалары сур къамача къатыдыла. Ала алай болгъан, эр кишилери уа къаллайладыла? Кечмезле, сау къоймазла, – деген оюмгъа келип, абирекле алайдан думп болуп кетген эдиле.

– Была бизни тобукъгъа салгъынчы, къолларыбызны аякъларыбызча тёртаякъ болуп чапдыргъынчы, жерибизни табайыкъ. Жашау тюрлю затды, ол бюгер, жалындырыр, – дедиле.

Бизни аналарыбызны минг жылланы ичинде узакъ аналарындан башлап, бизни бюгерден къалмагъандыла. Назикликлери бла суу талны чийлигине жетдире, кылыч терекни къатылыгъына дери сингирча къаты, чыдамлы эте.

– Алайды, жашым! Бирле тубеселе: «Къалайса?» – деп сорадыла. Бирле уа: «Жашауунг къалайды?» – дейдиле. Ол затла уа къалай боллукъдула? Бирде къалтырай, бирде тёнгерей турадыла. Аякъ юсюне туралса да, иги, къаты туралмайды. Жашау къыйнагъан адам керти да толу адам болалмайды, аны сезими, жюреги да кыяулудула. Мен тюз айтама. Аны ючюн бизни кызыларыбыз садакъ окъча тюздюле, кёкге учуп кетерикча, аланы жашаулары да тынгылыды, тамамды. Чынтгы миллет тиширыулача бек багъалы энчиликлери уа кёзлерин энишге ийип тургъанларыды. Жокъду бизни ниетибизде кёзню кёзге тиреп туруу.

– Аны не аманлыгъы барды? – деп, сейир этип сорду Берд.

– Сен да билмей кёреме, адамны бек къоркъутхан заты – кёзлериди. Тиширыуну кёзлерине къарап, батып кетерге боллукъду. Эр кишини кёзлерине къарай, кюйюп да кетерсе. Сен бир заманда да унутма мени айтханымы: бардыла аллай эр кишиле, тиширыула, сабийле да, адамны кёзюне къарап, бир затын къоймай, бек жашырын акъылын билип къоярла. Аны ючюн тиширыу, эркегырыу да акъылларын тас этмезча, кёзлерин энишге бошлайдыла. Ол эски илмуду, кесинги балаларынгы да алай юйретирсе, – деди Ляля.

– Мен адамла кёзлерин энишге уялсала ийген сунганма, – деди сейирсиннгени кетмеген Берд.

– Аллай затны адам жашлыгъында этеди, – деди Ляля, кюлгенин тыялмай, жашха къарап.

Бусагъатда Ляляны тенглери кёрселе эдиле, аны айтханына бек айып этер эдиле. Къызыны кесин тап тутуугъа ала болмагъанча энчи кёзден къарагъандыла.

Ляля не тюрлю болумгъа да кесин келишдире билиучюдю. Бай юйлени гынттылы тиширыуларыча къараргъа да угъай дегенди. Берд аны иги таныгъаны себепли, ол аллай болса да, кесини жүрек къыйынын, арыгъанын не да уллу къыйынлыкъ кёргенин, жангызлыгъын унутмаса да, айтып тарыгъырыкъ туююдю. Башха заманда уа кесин жасагъан марал балачыкъча, уллу кёзлерин да къагъа, жауча жагъылыр. Бирде уа кёзлерин да ёрге аралтып, женгил булутчукъгъа ушай, ариу, жылы къатапача, суюгенлерин жылыта, эркететир. Не бла байламлы болур эди аллай тюрлениулерин – аны кесинден сора башха бир адам билмегенди.

Кеси суюген заманда, таплыгъы бла насыпны кёргюзте, башха заманда гынттылы тиширыу, бирде кёзюн мутхуз кюнню сууугъуна ушата жашагъаны сейирди. Кертиси бла, къаллай эдиле аны магъанасыз ётдюрген жыллары, ёлгенлерине ичинден тарала, тышындан аз-аз ышара, кимни да саугъачыкъла бла кёлюн ала. Ол кесин жашатыргъа, кечиндиррге жалан да аллай амал тапханды.

Берд жаш болгъанлыкъгъа, Ляляда да, кесини анасында да ангылашынмагъан ташалыкъны кёргенди. Кёп заманны ичинде ол тохтамай сагъыш этдиргенлей тургъанды. Ким биледи, ол тиширыуну энчи хыйласымыды не уа ананы балагъа къайгъырыуумуду? Не да болсун, жылы келгенде да, Берд аны юсюнден кёп сагъыш этгенди.

Бердни кесини жашаууну баргъаны бирсилеге белгисиз суннганды. Алай анасы, Ляля да анга билдирмей къарай, кюте, кеслерини оноуларына сыйындырып тутхандыла. Экиси да, аны суюген адамлары, терс жолну сайларыгъын бир да унамаз эдиле. Айтхан хапарларында, жашны аты сагъынылмаса да, ол бек иги ангылагъанды аланы къайгъырыуларын, эркинлигине хата жетдирмей, тиширыу хыйланы хайырлана, суюсе, акъыл болсун, анга къанат берип тутханларын. Ол анга керек иш эди. Не къыйын жолгъа чыкъса да, тюз жолну айыра билиу магъаналы жерни алгъанды...

Бир талай замандан Ляляны эски юйчюгюн бузуп кетердиле да, анга жангы ишленген беш къатлы юйде бир отоулу фатар бердиле. Анга къонакъгъа келсенг, юйге кирген эшикни къыйырында къызыл кнопканы басхандан сора чакъыр сала, эркинсе кирирге.

Берд Лялягъа къонакъгъа келип, бу жангылыкълагъа суююп юйренеди. Юйню эшигинден киргенлей, лифтни къатына

барып, чакъыраса. Эшиги ачылгъанда: «Киригиз», – деген тиширыу ауаз жарыкъ чакъырады.

Лифтге киргенде, узун кюзгюде жаш кесин кёрюп, сейир этди. Ол нек эсе да аны бетин башхаракъ кёргюзтгеннге ушатды.

Ляляны фатарына киргенлей, аны жарыкъ кюлгени тегерекни жылытды. Ол ахыр да тюрленмейди. Аны ариулугъу хар замандача ёхтемлиди. Эски юйюндеча, мында да терезесини эки жаны бла дуниядан кетген бек суйген адамларыны суратлары тагъылыпдыла. Бюгюн да жашха, анасына да Ляля дунияны саугъасын берди. Кёзлери уа огъурлулукъну шауданыча, хар бирин да къарамы бла толгурады. Жалан да ариу, толу эринлери бир-бирде иничке шынтагыча къатадыла, аны ич дуниясыны хапарын белгилегенча, ызындан, алгъынча, жайгъы гюлча жайылады. Аллай эринлени къуру да уппа этеригинг келеди. Фатарда, эски юйдеча, ариу дух сапын ийис барды. Ачылгъан терезени эшик жанында уа акъдёрден къарылгъачла тохтаусуз учадыла. Алагъа къууана, Ляля фатарына бир ургъуй кирмегенин айтады. Анга ол уллу насып эди. Бу гитче фатарчыкъ – аны бийлик жери – бу ариу тиширыуну огъурлулугъу бла толупду, жылыулугъу, жангызлыгъы да келгенни кёлю бла ийнакълайды.

Бу беш къатлы юйню жанында бийик бусакъ терекле ёседиле. Субай, ариу терекле. Оруслула алагъа «тополь» дейдиле. Былайда ала юйню да жасайдыла, кеслерини узун бутакъларын, къоллача, кёкге созуп сюеледиле. Жел не аз урса да, терекни чапыракълары саулай бирге болуп, бир сейир таууш этедиле. Берд ол тауушну сакълап окъуна туруучуду. Ууакъ чапыракъла бирге шууулдап тебиреселе, не айтырса, уллу кючкъарыу жайылады.

Бир жол кюн бузулуп тебиреди. Къара ауур булутла тегерекни къарангы эте, жел да къутургъан кючюн бошлайды. Бийик, къаты тереклени бутакълары кеслерин бир бирге урадыла. Берд алагъа къарап, тюрлю сезимле сынай, солууун тыя, табийгъатны къылыкъсыз, аны бла бирге ёхтем кючюне сейирсинеди. Балконда сюелип, алагъа къарай тургъан жашны жел жыйып келтирген букъу кёкюрегинден, бетинден, боюнундан уруп, солууун тыяргъа жетди. Ызындан жауун кючюн аямай юсюне къуйду. Жауунну шорхалары асыры кёп жыйылгъандан, кёмюк этип, тыйгъычсыз черек шорхала энишге тебиредиле. Жаш балкондан юйге кючден чабып кирди. Анасы, Ляля да аны халин кёрюп, хахай этдиле. Жауун андан да уллу бола, тегерекге кесини къылыкъсыз кючюн аямайды. Дунияны ариулугъуна кёп болмай сейир этген жаш, энди хар затны суу басып, ырхыла баргъанына шагъат болду. Бир такъыйкъаны ичинде жашау башы тюбюне айланганча кёрюнеди. Ким ийнанса да, ол да алапат сейир тюрлениудю.

Табийгъат кесини огъурсуз заманында ишленген, чакъгъан, ёсген затланы ууатып, къобарып, бузуп къояргъа кълундан келгенине шагъат болдула. Ол ауур, кыйын иш аны ишиди.

Берд бу ачыкъ къазауатха терезеден кълюн алмай къарайды. Бир такъыйкъагъа элия-шибилия жаннган кезиуде кълню къаралыгъында бир гитче ачыкъ тешикчикни эследи. Жаш аны ёсюп, узунуна, кенгине да жайылып баргъанына къарап турду. Ол ачыкълыкъ хорлагъан жерчикге уа жарыкъ киргенчады, булутла юзюлюп, къл ариудан аriu бола барады.

Жауун да, аны жаратханча, тохтай башлады, тегерекге кълню таякълары тегюлдюле.

Жашауну кеси жолу бла баргъанына жаш кълню бешинчи къатындан къарайды. Кълп заман озмай, жылыннган, жууулгъан асфалът бла бирле сабийлерин къллларындан тутуп, башхала коляскалагъа олтуртуп, ёрге-энишге барып башладыла. Ити-киштиги да эркиндиле эшикде кечинирге. Бир уллу ит юргени бла киштиклени кълоркълутду, бир кесекден хар бири да жерлерин тапдыла...

Бир жол кечирек, барысы да жукълап тургъанлай, телефон зынгырдады. Ол игиге болмагъанын Берд зат айтмай ангылады.

– Ляля онгсуз болгъанды, больницагъа барыргъа унамайды, келигиз, бир оноу этигиз, – деп, кълншусу кълайгъы этип селеше эди. Берд, анасы да, терк окълуна кийинип, ары чапдыла. Келгенлеринде, Ляляны бети кетип, солуялмай, жатып тургъанын кълрдюле. Ол халде да кълрт тиширыу къллюрге кълреше эди.

– Бу юйде жашагъан хар адамны да хали меничады. Бу кълбырланы юсюнде ишленгенди да, башха боллукъ тълкюлдю, – деди Ляля, кълчден солууун ала.

– Нек айтаса алай, не башхасы барды кълайда ишленсе да? – деди къларындашындан туугъан, аны алай тълрленип кълалгъанына кълоркълуп.

– Кълзыым, сизни школда неге кълретгендиле? Ленин, Марксмы? Бек керекли затха уа угълай, – деди ол кълчден.

– Берд, чыкълчы тышына бир кесекге, – деп тиледи анасы. Ол биле эди, Ляляны больницагъа барыргъа тилеригин. Селешген заманларында жаш эшикни жеписинден аны къларыусуз ауазын эшите эди. Бир кесекден анасы отоудан чыгълып, скорыйни чакълырды да, терк окълуна керекли затларын жълды. Доктор келип къларагъандан сора, Ляляны алып кетип тебиредиле. Берд юйге кетди, анасы уа Ляляны биргесине кълалды...

– Барысындан да бек не затны билирге сюесе? – деп сорду атасы.

– Дуния башында неди бек иги, сейир зат? – деп сорду жашы.

Ол заманда анга атасы ариу суратлары болгъан уллу энциклопедияны туугъан кюнюне атап сауугъагъа берди. Ол анда бек уллу тау – Эверестди, бек терен суу – Шош долайны тийресинде Мариан чунгуруду, бек уллу шахар – Токиоду, бек узун черек – Нилди, бек уллу долай – Шош долайды, бек узакъ жулдуз – Икарды. Аны жарыгъы Жерге жалан да 4,4 миллиард жылдан сора жетгенди. Ол заманлагъа дунияны хали биле-биле тюрленгенди.

Энциклопедияны хар бетин да Берд атасы бла сейир этип окъугъандыла. Дунияны бек узакъ жолларыны юсюнден окъуп башлагъанлай, жашчыкъны атасы бир сылтаусуз думп болуп къалды. Андан бери бир жыл озгъанды. Жашына уа заман он жылча кёрюнеди.

– Дунияны башында узун жолла неге керекдиле? – деп сорду жашчыкъ анасына.

– Сен а къалай сунаса? – деди мудах анасы.

– Кёп жерлени айланып кёрюрча. Анам, сен да алаймы сунаса?

– Мен а – айлана кетип, насыбын табарча адам...

Ол хапар жашчыкъны жүрегин къыйнады. Жууургъан тюбюне теренирек кире, атасыны юсюнден сагъыш эте эди.

Бюгече Ляляны тюшюнде кёрдю. Ол анда да бир тюрлю жарыкъны ичинде эди, бек насыплы, бир уллу монглукъда. Ляля ёлгенли кёп заман ётгенди, аны жулдузу да, айтханларыча, ёчюлген болур. Алай жашчыкъ тюшюнде кёрген жарыкъ кёкден келген жарыкъ эди. Ол тюрлю зат, оюлгъан къалаланы озуп, терен тенгизлени тюбюне дери жете болур эди. Ол башха дунияны жарыгъыды.

Ол кёзге кёрюнмеген гюргеч, оруслула айтыгучу маятник, башха тюрлю ишлеп башлагъанды, заман артха баргъанча, тауушла да башхача эшитиле, эртте тас болгъан затланы, эртте акъгъан чапыракъланы, сёзлени, озгъан заманны бояуларын боллукъ заманнга къошаргъа кюреше. Сау адам аны ангылаялмаз, бу дуниягъа уа ол неге керекди?

Ёчюлген жулдузну тас болмагъан жарыгъы жашауну барыуунда кёп затны тюбюн башына айландырып кёргюзталады. Аны къарыуун кёбейтген, сыннган кюзгюню сыныкъларын төгерек буруп кёргенчады. Ол аны эталгъан ишиди, аман этеме деп угъай, башха тюрлю эталмагъандан. Анда иш аманча, жигит къоркъгъанча, къул бийча болгъан сыфатлада келеди.

Алай ыз бир жанына аз да тепгенлей, къайдан чыкъгъанын адам билмей тургъанлай, Аппийни жолу ачылып къалды. Ол төрт мерт кенглиги болгъан, таш бла цемент бла къатдырылгъан къаралдым жолду. Аны юсю бла миллион адам ётген эсе да, кесини таш тили бла уллу сыртланы, мырдыланы, череклени сууларын къурутуп, таш бла топуракъ бла толтуруп, гыйы

таш этип баралады. Заман да, дуня да аны этген ишини хорларыгына ийнана, бой саладыла.

Ол жерлени жоллары хар жанына да айланыпды: Грециягъа, Мисирге, Жууукъ Кюнчыкъгъаннга да. Ол жолну эки жанында кѣп кешенеле, къабыр тѣбеле, урушда жоюлгъан жигитле турадыла. Аскер атланы къабырлары, ушкоклары, уруш байракълары бла бирге, жигитлени къабырларыны биргелеринедиле.

Белгили адамланы биргелерине къуллары, керек боллукъ адырлары, сауутлары да бардыла.

Апхий жолну эки жаны бла узунуна кѣп жорланы кѣрюрсе. Жорну юсюнде Исса файгъамфарны суратында жюреги, кѣзю да жарасы ачыгъандан тола, гюняхлы халкъыны ниет ѳкюлюдю, Аллахны саламы анга болсун!

Таш жол, кюйсюз жол, ахыратны жолу! Кенг, узакъ жол, ѳмюрден ѳмюрге ѳте барады. Кюнню бата тургъан увахтысында уа аламати ариу алтын жылтырауукъ кюнню сууукъ жарыгъын межгитледен келген азанны тауушу бузады. Ол таууш алайда аланы эркелетип къалмай, узакъ элlege, жерlege да жетеди.

Иги кесек баргъанлай, жол экиге айырылады. Таш жол баргъаныча бара, къарасанг, Къара тенгизни тюбуне жетеди. Ол жерчикни аты Цемезди. Къара тенгизни къыйырында Босфорну жагъасында Алтын мюйюз айланчына жетгинчи суулагъа къошуладыла.

Былайлары, кѣзге кѣрюнмегенликге, акъ мермерден ишленген, андан ары Кавказ таулагъа, узун хауа ызны баргъанлай, атсыз сын ташха ушайды. Ол бек сейирди. Жол ыз бла тенгтар, юзmezли жаяу жолчукъ бир да таркъаймайды не да тас болуп къалмайды. Юзmez сагъатчыкъча, бир жаны толса, бирси жанына къуюла, субай къызны санын эсинге салады. Бирде ѳрге айландыра, бирде уа башын эниште ѳте, эсинги сакъларча кюрешни бардырыууна ушагъан чабышычады.

Не зат болур бек багъалы жарыкълыкъ? Алгъа эсинге келеди, арда уа жюрегингде къалады. Ол Ляляны огъурлулугъуна бир бек ушайды. Анданмы башланган болур, жылылыгы кетмей, хар кимни жюрегинде да бир ариу жарыкъча къала. Хар ким да, игиликлени бирге жыйып, иги дуняда жашау ѳтерча.

АБАЙЛАНЫ Сакинат
кѣчюргенди.

МЕНИ ДЮГЕРЛИ КЪАРЫНДАШЫМ

Къоншу миллетлени жазыучуларыны, назмучуларыны юслеринден айта биз окъуучулары аланы сейирлик чыгъармалары бла шагъырей этебиз. Ол халкъланы культуураларын, адабиятларын, тарыхларын, адет-тёрелерин билирге себеplik этеди. Ол санда бюгюнню кюнлери бла да. Алай бла арада уллу байламлыкъ жюрютебиз.

Бизни бюгюнню къонагъыбыз жазыу сёзню устасы, Шимал Осетияны эм белгили лирика поэтлеринден бири, уллу адамлыгъы болгъан мени дюгерли къарындашым Энвер Хохоевди. Малкъар халкъны керти шуху: «Терекле тамырларындан ёседиле», – дейди. Энверни ата-бабалары уа Огъары Малкъардандыла. Аны ючюн Энвер Хохоев малкъар халкъны юсюнден хар заманда да уллу хурмет бла сагъынады.

Кёп малкъарлы назмучулары чыгъармаларын дюгер тилге кёчюрюп, кеслеринде «Ираф» журналда басмалагъанды. Ол санда Кязимни, Къайсынны, Додулары Аскерни эм башхаланы.

Бу кюнледе анга 70 жыл толады. Энверни ол байрамы бла алгъышлайбыз. Саулукъ-эсенлик, узакъ ёмюр тилейбиз.

Энвер ХОХОЕВ

БАТЫРБЕК АППАНЫ ШИНТИКЛЕРИ

Озгъан ёмюрню 50–60 жылларында Дюгер ауузуну тау эллеринден ёзенлеге кёпле кёчгендиле. Орджоникидзеде, Бесланда, Моздокда, Алагирде, Ардонда, Дигорода, къыралыбызны башха шахарларында орналгъандыла. Алада ишчи жерле кёпдюле. Бир ишге тохтасанг, къырал фатар да береди.

Таула тийрелеринде жашагъанланы сабийлери кёп эди. Аланы окъутургъа, юйретирге, къысха айтханда, ёсдюрюрге керек эди. Башха тюрлю амал жокъ эди.

Тюзмю-терсми эдиле ала, Аллах биледи. Чабакъ теренни излейди, адам а женгилирек жашау этер жерни дейдиле. Хар инсан, кесини акъылына кёре, жашау къуаргъа кюрешеди.

– Мен мында Лескенде туугъанма. Бизни жерлешибиз Шимал Осетия сыйлы артисти Олег Тайсаев жырында: «Лескен Па-

рижден да алааматды», – деп жырлайды. Биз, лескенчиле, аны иги билебиз.

Шахарда жашау не алаамат эсе да, мени жүрегим ары тартмайды. Анда не заты игиди? Мында уа сейирлик хауасы, хар уртламы балхам бола жүрегинге. Черекден келген сериуюнлюк саулукъгъа да себеплик эте.

Мен мында ёсгенме, акъылбалыкъ болгъанма. Аякъ юсге тургъанма. Жазаргъа-окъургъа, абаданлагъа хурмет этерге юйретгендиле. Адет-тёрени жүрютюрге да.

Атам-анам дуниядан эртте кетген эдиле жашлай. Мен аланы бюгюнлюкде да излегенлей турама. Къалай къоюп кетейим аланы обаларын? Аланы аманатларын къалай этмей къояйым? Аппамы юйюн къалай атып кетейим? Алай этерча бир тюрлю эркинлигим жокъду мени, – дейди мени ушакъ нёгерим. Элде ветеранланы советини председатели, эллилери ючюн дайым жарсыгъан, хурметли адам, публицист Валерий Магомедович Хидиров.

Жууукълары, ахлулары, тенглери, къубултуп, анга Валерик деп къоядыла. Тюз айта эдиле бизни акъсакъалла: «Адамны аты угъай, огъурлу ишиди хурметин, сыйын кётюрген», – деп.

Валерийни атасын Магомет Батырбековични эрттеден танный эдим. Студент заманымда анам Маруся Габеева бла аны юйюнде къауум кере болгъанма. Къонакъланы суйген, алагъа жарыкъ тюбеген юй.

– Нек баргъан эдигиз деп сорлукъла да болурла. Аны да айттайым. Анамы тишлери ауруйдула. Батырбекни тамата жашы Магомет уста тиш докторду деп хапар жүрюйдю. Анамы тишлерине къаратыргъа андан баргъанбыз алагъа.

Бек къыйнамай анамы жараусуз тишлерин кетерди. Орунларына жалгъанла салды. Анам дуниядан жашлай кетген эди. Ол тишлери бла асырагъан эдик кесин да. Анабыз ючюн бизни ол адамгъа, аны сабийлерине, туудукъларына да хурметибиз уллуду.

Валерий Магометни тамата жашыды. Ол да атасына ушаш элде намысы-сыйы жүрюген кишиледен бириди.

Алгъаракълада, ариу жай кюнледен биринде, Валерий Магомедович сёлешеди:

– Нюрлю Энвер, ас-салам алейкум!

– Алейкум ас-салам. Валерий!

– Салафирни уланы, къалайса? Тынч-эсен бол. Юйде барыгъыз да, уллу-гитче да, иги болурсуз? Сабийледен юйдегили болургъа умут этгенлери бармыды? Келечи болуп барыргъа хаппа хазырма. Бетигизни жоймам. Бу иште сынауум-ангылауум да барды.

– Сау бол, Аллах ыразы болсун! Хар затыбыз игиди, тапды.
 – Аламат, санга нек сёлешгеними ангыладынгмы?
 – Кертисин айтсам, акъылыма окъуна келмейди.
 – Жууукъ заманда не бла кюреширге дейсе? Ишинг кепмюдю?

– Оллахий-билляхий, таллахий, хурметли Магометни уланы, мен сени ангылай тура болурма дейме.

– Алай эсе, Аллах болушсун санга.

– Санга да алай. Ариу алгъышлы бол. Айланган, жүрюген жолунг ырахатлы болсун.

– Энвер, сора кюмюш хазырларыны, бел баууну, къамасыны бла чепкенинг хазыр эт. Сени къонакъгъа чакъырып акъылым барды.

– Къачан, къайры барыргъа керекди? Не сылтау барды?

– Туугъан элим Лескеннге чакъырама. Ата ююме. Жолну, юйню да унутхан болмасса? Эм сыйлы къонакъча келе тургъанса къууанчыбызда-бушуубузда да. Шахардан элге бир чыгъарайым дейме сени. Не ишинги да къой да, кел. Мында ариу хауа бла бир солу. Сыйланган да, солугъан да этейик. Хапар айтайыкъ. Юй бийче, сабийлени анасы Жанна Хидирова-Караева хазырлагъан хумжу хычинлени, акъ нартюх какны эриген сары жау бла татыуларын кёрейик. Сен аланы ийислерин окъуна унутхан болурса.

Бирге олтуруп, аш къангада ашарыкъланы татыуларын да кёре, лахор да эте, биза солуюкъ. Сокъуранмасса бирге ётдюрген заманыбыз ючюн.

Андан сора да Срафильни тамата жашы, сен да ахшы адамлары бла ёхтемленген элде туугъанса. Юйюрюнг-юйдегинг бла кеп жылланы жаша. Дагъыда сиз кеп къатлы юйледе турасыз. Сизни жыл санда адамлагъа шахардан элге бара туурургъа керекди.

– Тюз айтаса. Сен айтханнга мен да ыразыма. Шахарда тургъан къыйыныракъ бола тебирегенди. Ингир ала, кече да солуу иги жетмегенча кёрюне башлагъанды. Солургъа керекди.

Шабат кюн Валерийни жашы Ачемез кесини тыш къыраллы машинасы бла келеди. Машинада андан сора да аны юйдегиси Зарина Тотоон бла жашчыкълары Батырбек. Анга аппарларыны атын атагъандыла.

Владикавказдан Лескеннге дери иги кесек жол барды. Жюз километр чакълы болур. Ары дери къауум элни ичи бла да ётесе.

Жолубуз игиди. Таугъа-тёшге не да чунгурлагъа тюшмей барабыз. Жолда хапар да айта, къарап-къарагъынчы барыр жерибизге жетемиз.

Киштик алагъа чычханла тутады.

– Байтек, сен а иги ашаймыса?
– Хау, аппачыгъым. Не берселе да, аны ашайма.
– Иги этесе. Хар зат да алайды. Адамла, жаныуарла да ашаргъа суюдиле. Сен да иги ашаргъа кюреш. Иги ашасанг, къарыулу киши боллукъса, Энверча уллу киши. Эгечинг да, кесинг да ариула, саулукълула боллукъсуз.
– Ахшы, аппа, сен айтханлай этербиз.
– Болсун алай. Аллах дуниягъа тынчлыкъ-ырахатлыкъ берсин.

Валерий, кёзлюклерин кёлегини хуржунуна салып, жапма таба кетди. Алайда бир эшикни ачды. Къуйругъун да ары-бери ойната, андан бир ит чыкъды. Ол чабып аллыбызгъа келди. Менден къалгъанланы барын да ийисгеди. Аланы кёргенине ыразы эди.

– Энвер, къоркъма. Мен болгъан жерде ол адамгъа тиймейди, – деди къонакъбай.

Анчар а кимден да бек жашчыкъгъа къууанады. Ышыйды кесин анга, тансыкълайды.

– Аппа, Анчаргъа аш берейимми?

– Ашыкъма, жанчыгъым. Бусагъат берликбиз.

Бираздан жашчыкъ аппасына: «Шинтиклерибиз къайдадыла? Бахчагъа барып, терек салкъынында олтурур эдик.

Мен а эл жашаугъа къарай, аны ариулугъуна сукъланама, сабий заманларым эсиме тюшедиле. Шахардан эсе, сабийлеге элде эркинди. Элде ёсгенле аны иги ангылайбыз. Терек зыгытны топурагъы бла кёчюрсенг, къайры да, ол терк айныйды. Алай айтыгучу эдиле ата-бабаларыбыз.

Бираздан мен Валерий Магометовичге итни, киштикни юслеринден айтдым. Жашчыкъгъа шинтикле неге керек эдиле? Аны бир айт.

Бахчачылыкъ жаны бла уллу специалист болгъаны себепли, Батырбекни эл-мюлк министерствогъа кёчюредиле. Кеси заманында аны юсюнден республиканы газетлеринде «Мичуринни сохтасы», «Лескенни терек бахчаларында», «Битеусоюз кёрмючде» деген статьяла басмаланган эдиле.

Жарсыугъа, озгъан ёмюрню 90-жылларында терек бахчаланы къырып тебирейдиле, къарт терекледиле деген сылтауну айтып. Шинтикле хапар айта билселе эдиле, кёп затланы эсгерип эдиле.

Эсимдеди, атам Магомет, жаннетли болсун, бу эки шинтикден бирин манга берген эди. Шёндю эки шинтик да мендедиле. Энди мен аланы жашха Ачемезге бергенме. Аны да жашы барды. Аны былайда кёрдюнг. Къарт атабызны атын жюрютеди. Жашау дегенинг терк барады. Жылла сакъ жауунлай озадыла. Алда не сакълагъанын киши билмейди.

Тюз айтады мени ушакъ нёгерим. Биз кесибизча мурат этгенликге, алда не сакълагъанындан хапарыбыз а жокъду.

Жарсыугъа, Мичуринни тийишли сохтасына бу шинтикледен кёп олтурургъа тюшмеди...

Айтадыла: «Устаны сабийи анга ушамайды, аныча уста болалмайды», – деп. Алай Батырбек Сафарович Хидировну сабийлери, туудукълары окъургъа, билим алыргъа бек сюедиле. Аланы таныгъанла хар бирини да бир энчилигин айтадыла. Аллах алагъа болушсун. Мичуринни дюгерли сохтасыны туугъанына-туудугъуна да.

Бизни аллыбызда бирге ушагъан эки шинтик. Алагъа жюз жылдан артыкъ болады. Бояулары онга, кезиуден кезиуге бояла турадыла. Алгъын ала юй ичинде тура эдиле. Энди уа тышындадыла. Жапма тюбюндедиле. Ахыр кере Батырбек алагъа 1937 жылда олтургъан эди. Жалгъан дау бла тутулуп, илишаннга салыннгынчыгъа дери. Андан бери сексен жылдан атлагъанды. Юйде эм гитче эр киши Батырбекчик шахардан элге келсе, алада олтурургъа бек сюеди. Аппасына айтып, шинтикдени терек бахчагъа чыгъартады. Сора алада кезиу-кезиу олтурады. Шинтиклеген олтурса уа, арталлы да башха тюрюлю болуп къалады. Кёп хапар айтыргъа сюеди. Аппасыны соруула берип тебирейди. Кёкде учуп баргъан къанатлылагъа къарап, аланы юслеринден айтырын излер. Къайдан учуп келедиле, къайры барадыла? Гитче Батырбекчик нени да билирге сюеди.

Таза хауада олтуруп, солуй, мамыр кёкню тюбюнде жаны болгъан затла, ол санда къанатлыла да кёпден кёп болсунла.

Батырбек Сафаровични эм аны юйдегиси Агузарова Зурмахан Майранкъул-Хаджиевнаны туудукълары кёп жапасынла. Аллах дуниягъа тынчлыкъ, ырахатлыкъ берсин!

ОСМАНЛАНЫ Хыйса
кёчюргенди.

ПАМЯТЬ НЕ СТЫНЕТ

В истории человечества было немало случаев, когда этносы либо истреблялись, либо изгонялись со своих исконных территорий более сильными врагами. Но даже искоренив народ, варвары не преследовали цели уничтожить все, что было связано с его именем, то есть саму память о нем. Однако такое чудовищное явление имело место в годы сталинщины. Народы не только депортировались, уничтожалось все, что могло напомнить об их пребывании на родной для них земле. Даже простое упоминание названия национальности оказалось под запретом. В общем, депортированные этносы попросту были вычеркнуты из истории.

Подобная участь в 1944 году постигла и балкарский народ. Его изгнание из отчего края незамедлительно сказалось на судьбе материальных и документальных источников, касавшихся этноса. Судьба многих культурных ценностей остается неизвестной и по сей день, но, скорее всего, они были уничтожены, поскольку в Указе о депортации значилось, что балкарцы лишены своей государственности и выселены из родных мест навечно (Указ Президиума Верховного Совета СССР об упразднении Кабардино-Балкарской автономной республики). Но в 1956 году обреченный на исчезновение народ получил возможность вернуться в отчий край и продолжить свою историю.

Балкарского художника Ибрагима Джанкишиева всегда волновала судьба родного народа, его историческое прошлое и, конечно же, перспективы дальнейшей жизни. Эти размышления привели его к самой трагической теме в жизни этноса – его депортации в Среднюю Азию и Казахстан в марте 1944 года. Глубокая авторская рефлексия по поводу трагической истории этноса буквально пронизывает созданные им масштабные композиции из цикла «Депортация балкарцев». Каждая из картин представляет собой узловой момент из жизни спецпереселенцев, воссозданный эмоционально и в то же время достоверно.

Эта тема в СССР долгие годы оставалась под запретом, но на свой страх и риск живописец начал реализовывать этот большой проект задолго до перестройки. Желая освободиться от обуревающих его чувств, от ранних детских воспоминаний о незащитности людей перед ужасами тоталитаризма, в одночасье разрушившего складывавшуюся столетиями модель мира балкарцев (художник в четырехлетнем возрасте вместе с матерью и братом был выслан в Казахстан), в зрелом возрасте Джанкишиев начал работу над серией картин, посвященных родному народу, ставшему изгоем на своей исторической родине. Его искусство пронизано философией выселения, поскольку порождено травмой, полученной в годы депортации. Живописец считал своим долгом запечатлеть в холстах всю тринадцатилетнюю историю соплеменников: этапы их переселения и жизни на чужбине.

8 марта

Первым в хронологическом плане в творчестве Ибрагима Джанкишиева стал пронизанный трагическим настроением триптих «Памяти Кязима Мечиева», посвященный не только судьбе балкарского просветителя, но и теме депортации всего горского народа, без которого великий поэт себя не мыслил. В процессе работы над ним у Джанкишиева возникали профессиональные трудности, связанные с созданием масштабного образа Кязима. Задача усложнялась и необходимостью дать собственную интерпретацию трагических событий не столь далекого прошлого – депортации балкарского народа, выявить сущность преступлений сталинщины. Сложность заключалась и в том, что живописец первым среди местных художников обратился к этой теме (еще в конце 70-х годов прошлого столетия). Нужно было объективно оценить этот период в жизни народа, а ведь в то время еще не было научных трудов, посвященных этой проблематике.

Ибрагиму Джанкишиеву предстояло как бы раскодировать всю тринадцатилетнюю историю депортации, чтобы отразить в холстах наиболее важные моменты выселения балкарцев с исторической родины и их жизни на чужбине. Центральное полотно триптиха «Прощание с Родиной», утверждает непреходящую ценность поэзии Кязима Мечиева. Торжественный ритм Кавказских гор, на фоне которых вырисовывается

Души балкарских женщин возвращаются

колоссальная фигура Кязима Мечиева, по своему масштабу соизмеримая с горами. В образе поэта, созданном Ибрагимом, передано подлинное величие стихотворца, в нем сконцентрирована героическая духовная сущность балкарского народа, вынесшего на своих плечах все тяготы жизни на чужбине. Поэт представлен отрешенным от всего суетного, мелочного в момент прощания со своей родиной: не реально имевшая место, а возможная сцена расставания с отчим краем, сцена, потрясающая своим драматизмом, звучащая, как застывший вопль отчаяния, как пластическое изображение скорби народа. Его силуэт читается контрастно на фоне гор, но в то же время его образ гармонично связан с ними. Несколько холодный колорит, имеющий символическое значение, создает временную дистанцию между событиями тех лет и их восприятием сегодня.

Левая часть триптиха – «Остывший очаг» – повествует о тяжелой минуте в жизни соплеменников Ибрагима Джанкишиева. Оборванная очажная цепь – символ проклятия, нависшего над балкарским народом. Образ прочитывается во всей своей полноте, поскольку выражен пластически убедительно. В картине нет изображения людей, но остались следы их пребывания в доме: вещи пережили своих хозяев и как бы стали частью эпохи и истории. В этом и заключен трагический смысл произведения Ибрагима Джанкишиева.

Правую часть триптиха – «Похороны поэта» – отличает точно выраженное чувство безмерной скорби народа, провожающего поэта в последний путь. Всю жизнь поэт страшился разлуки со своим краем.

На вокзале

Ему не посчастливилось вернуться на Кавказ из ссылки: в 1945 году он скончался в Казахстане. Еще в 1910 году во время паломничества в Мекку он написал стихотворение, в котором воплотилась вся глубина его любви к отчужденному краю и страх смерти вдали от родины:

*Я прошу тебя, господи, ныне
 Лучше в камень меня обрати,
 Но остаться не дай на чужбине,
 К своему очагу возврати.*

К сожалению, его слова оказались пророческими, он умер на чужбине. Ибрагим Джанкишиев не случайно обратился к этой теме: он чувствует себя в неоплатном долгу перед Кязимом Мечиевым. Ритм согбенных спин, хмурый пейзаж, небо со свинцовыми тучами усиливают мотив оплакивания. Автору удалось передать патриотические чувства, душевную боль людей, лишившихся любимого поэта. Триптих отличает целый ряд художественных достоинств, но самое важное, что он заставляет размышлять о судьбе народа и отдельной личности, об этическом смысле проблемы жизни и смерти. Живописно-пластические особенности полотна находятся в единстве с его содержанием, способствуют его раскрытию.

Главное место в цикле «Депортация балкарцев» занимает триптих «24 часа, 14 дней, 13 лет». В его названии указана продолжительность пребывания балкарцев на чужбине. В центральной части триптиха запечатлен процесс погрузки спецпереселенцев в товарные вагоны.

Похороны

Автору удалось передать грандиозное социальное, психологическое потрясение, трагическую безысходность, испытанные в этот момент балкарцами. Ибрагим Джанкишиев выстраивает определенную конфигурацию пространства, создает модель социального поля, в котором депортированные предстают как невинные жертвы репрессивного режима. Бессилие, отчаяние, тяжкое раздумье, потрясение – эти чувства героев Джанкишиева передают истинный смысл событий 1944 года в судьбе балкарцев. В его интерпретации – это трагедия не отдельной личности,

не группы людей, а целого народа. И благодаря способности к большим обобщениям, живописцу удалось передать всеобщее народное горе.

Национальные атрибуты, вкрапленные в контекст полотен, рассматриваются автором не в их бытовом назначении, а как архетипы, как образительный знак народа. Линии, формы, цветовые пятна составляют сложные комбинации с особым приемом формообразования, игрой контрастов. Освобождая предметы от функциональности, от прямой прагматичности, Ибрагим глубоко проникает в суть явления, благодаря чему мир его образов адекватно отображает пережитую народом трагедию.

В левой части триптиха («Погрузка в студебекеры») специфическая архитектуроника пространства картины позволяет визуально разделить две противоположные силы: одни персонажи предстают в качестве надзирателей, карателей, регулирующих движение бесконечного потока депортируемых, другие – в роли невинных жертв. Перемещение бесконечного потока людей в пространстве предполагает определенную драматургию, заданную художником. Основа композиции – движение, которое исходит от жеста начальника, ответственного за организацию выселения, и очерившихся штыков невидимых зрителю охранников, повинувшись которым депортированные садятся в студебекеры. Скудность огромных масс покорных людей усиливает трагичность ситуации, но даже в такой толпе под кистью Джанкишиева образы спецпереселенцев не теряют свою индивидуальность.

Каждой из работ цикла присуща открытая экспрессия художественного языка, форсированная ритмика линий, все они объединены единой стилистикой. Поражает ясность концепции его картин, точность авторского высказывания. Пространство неволи часто представляется окутанным сумраком, в нем царит тусклый и неровный свет. В картинах Джанкишиева нет подробностей, нет мелочных деталей, оттого впечатление от них столь цельно.

В экзистенциальном плане решена картина «Люди и волки», повествующая о первых днях жизни спецпереселенцев на чужой земле. В мрачной, выполненной в приглушенном колорите с яркими вспышками кроваво-красного цвета, картине, сквозит гнетущее предчувствие будущих бед. В ней, как и в других полотнах этого цикла, автор искусно использует традиции экспрессионизма и примитивизма, усиливая драматический накал ситуации с помощью конфронтации красок. Ибрагим Джанкишиев идет к знаковости формы, отстраняясь от бытовых, повествовательных начал, нагнетая особую образную напряженность.

В картину «Души умерших женщин возвращаются в родное село» автор вносит сновидческие измерения. В астральном пейзаже с полумесяцем и крупными звездами как бы зависли бесплотные, трансцендентные образы умерших женщин, от которых исходит внутреннее свечение. На них типичные для горянок платки, кисти которых как бы превращаются в крылья ангелов. Души умерших в последний раз бросают взгляд на родину, чтобы затем уйти в иную вечную жизнь, где их души

солются с мирозданием. Условный метафизический пейзаж, в котором разыгрывается световая мистерия, создает гипнотический эффект, придающий полотну философское звучание.

В любой из картин Джанкишиева горы одушевляются, в них подчеркивается неистощимость жизненной силы. Энергетический потенциал его картин чрезвычайно велик, горы, камни представлены как живой символ народа. В мотивах переселения только природа выступает защитником, союзником балкарцев, переживает за их судьбу. В полотнах «8 марта» и «Горящее село» горы таят в себе грозную силу, они готовы взорваться от напора энергии и обрушить свой гнев на тех, кто покусился на землю и этнокультурные ценности балкарского народа. Формы как бы взбудоражены, линии поворачиваются друг к другу острыми углами. Полотна буквально пронизаны символами и архетипами.

Выдающаяся балкарская поэтесса Танзила Зумакулова сумела отыскать очень точные слова для определения чувств, испытываемых не только спецпереселенцами, но и самими горами, которые в понимании балкарцев всегда были живыми и способными на переживания: «Тоска человека по родине, а родины – по человеку». Передать прочную связь величественной природы Кавказа с ее древними насельниками удалось и Ибрагиму, найдя для этого новые художественно-выразительные средства на основе философского видения жизни.

Герои полотна «Сгоревшие в Кызыл-Куме» представляют людей, которые в свой последний час прижались друг к другу в поисках поддержки. Застывшее движение и чувство безвременности усиливает трагический пафос произведения. На переднем плане изображены как бы оплавившиеся от жестокого жара люди, а ближе к горизонту они как бы каменеют и, наконец, превращаются в каменные надгробия. И это не просто метафора, а исторический факт. Действительно, все балкарцы, сосланные в пустыню, не вписавшись в климатические параметры чуждой им экологической системы, погибли, и автору удалось выразить эту трагедию народа в символической форме в композиции, наполненной отчаянием и трагизмом.

Щемящая душу тоска охватывает при взгляде на картины Ибрагима Джанкишиева, посвященные депортации балкарцев. Балкарский народ воспринял его картины как свои, национальные, поскольку автор сумел убедительно изобразить пережитые им бедствия и несправедливость. Образы, созданные живописцем, оказались близки миропониманию, мироощущению балкарского народа.

*Жаухар АППАЕВА,
искусствовед*

ЧЕЛОВЕК, РОЖДЕННЫЙ В ГОРАХ И ПРИГОВОРЕННЫЙ СЛУЖИТЬ ИМ

Выдающийся ученый стал лауреатом национальной премии «Хрустальный компас» в номинации «Гражданская позиция».

Михаил Чоккаевич родился в высокогорном селе Тегенекли Эльбрусского района Кабардино-Балкарской АССР в семье альпиниста – одного из лучших проводников по горным перевалам. И всю свою жизнь он тоже идет от вершины к вершине, стараясь быть лучшим и первым. Он стал мастером спорта международного класса по альпинизму. Михаил Залиханов – выдающийся ученый, общественный деятель и политик, доктор географических наук, профессор, академик РАН. Он – автор прорывных разработок в области высокогорной геофизики и экологии. Его деятельность получила мировое признание и была отмечена международной географической премией «Хрустальный компас» в номинации «Гражданская позиция».

Михаил Залиханов был первым Ленинским стипендиатом Кабардино-Балкарского государственного университета, где с отличием окончил три факультета: физико-математический, инженерно-технический и сельскохозяйственный. В Высокогорном геофизическом институте Госкомгидромета и АН СССР (ВГИ) с 1962 по 1977 гг. он прошел путь от младшего научного сотрудника до директора. Одновременно с 1994 года в течение 16 лет был генеральным директором Государственного высокогорного научно-исследовательского центра авиационной техники и вооружения. За военно-прикладные разработки удостоен звания Героя Социалистического труда СССР и госпремий РФ. Он первый и единственный академик АН СССР – представитель горских народов Северного Кавказа. Дважды избирался депутатом Верховного Совета СССР, 12 лет был депутатом Государственной Думы РФ.

За миротворческую деятельность награжден Большой золотой медалью Советского комитета защиты мира.

Удостоен высшей награды международной при ООН организации Global International — «Хрустальный глобус».

Наука и практика: предупреждение катастроф

Михаил Залиханов по праву считается ведущим специалистом по разработке и внедрению средств активных воздействий на опасные природные явления – град, сели и снежные лавины. Итогом более 30 научных экспедиций в труднодоступные районы высокогорья страны и мира стали фундаментальные

Встреча члена Высшего консультативного совета ООН по стихийным бедствиям академика АН СССР Михаила Залиханова с Генеральным секретарем ООН Пересом де Куэльером в штаб-квартире ООН в Нью-Йорке. Фото Бориса Стукалина.

исследования. Михаил Залиханов лично составил кадастры лавин всех районов Большого Кавказа, а также Карпат и горного Крыма.

ВГИ под руководством М. Залиханова стал ведущим центром по изучению опасных природных явлений. Здесь разработали систему штормопредупреждения, автоматизированную систему оповещения населения о стихийных природных процессах, технический способ предупреждения затопления города Тырнауза – «Селезащитный гидроузел». Сотрудниками института были созданы автоматизированная система противогорадовой защиты «Антиград» и новый ракетный комплекс четвертого поколения «Алан-Элия», высокоэффективные средства для искусственного вызывания снежных лавин «Нурис-І», «Нурис-ІІ», универсальный бесшумный гранатомет двойного назначения «Хазар», который эффективно действует на речные заторы льда, может применяться в качестве линемета на речных и морских судах и средства восстановления страховки в туризме и альпинизме.

– Противогорадовые ракеты, пусковые установки, локаторы – это все сегодня принято на вооружении горноспасателей, эффективно защищает от снежных лавин и градобитий народнохозяйственные объекты и население горных районов страны:

Михаил Залиханов с Генеральным Секретарем ООН Бутрос Бутросом-Гали и его советником по науке. Фото Дмитрия Ушакова.

Кавказа, Алтая, Дальнего Востока. Только в 2018 году противоградовые работы на Северном Кавказе по данным Министерств сельского хозяйства региона дали возможность сохранить урожай сельскохозяйственных культур на 3,3 млрд. рублей. Часть этих разработок использовалась советским и российским военно-промышленным комплексом. Наши российские методы и средства активных воздействий на опасные природные явления взяты на вооружение в целом ряде стран – Аргентине, Иране и других, – рассказывает Михаил Залиханов.

Экология и устойчивое развитие

С 1990-х годов М. Залиханов активно включился в экологическую политику, понимая, что без научного подхода к природопользованию человечество ждет катастрофы. Он был сопредседателем Координационного Совета общероссийского экологического движения «Экофорум», председателем Высшего экологического совета при Госдуме, президентом Фонда «Центр содействия устойчивому развитию России». Восемь лет представлял страну в Высшем Совете ООН по стихийным бедствиям, 12 лет был вице-президентом, а затем экспертом Всемирной организации парламентариев по сохранению окружающей среды (Global International).

В Рио-де-Жанейро (Бразилия) 17 июля 2012 г. на Пленарном заседании Всемирной конференции законодателей президент Глобал Интернейшнл, экс-премьер Министр Великобритании Джон Гуммер лорд Дебен вручил высшую награду законодателей мира «Хрустальный глобус» академику М. Залиханову «За выдающийся личный вклад в устойчивое развитие». Фото Елены Чистяковой.

М. Залиханов первый российский ученый награжденный высшей премией этой организации – «Хрустальный глобус». Он стал одним из инициаторов письма руководству России, где от имени группы ученых предложил первоочередные меры по повышению эффективности ресурсопользования и экологической безопасности в Каспийском регионе. По инициативе и непосредственном участии М. Залиханова создан Кабардино-Балкарский высокогорный заповедник и Эльбрусский национальный парк, что позволило сохранить уникальные экосистемы Центрального

Кавказа. В самые тяжелые для страны Советов времена М. Залиханов, опираясь на свой высокий авторитет, смог найти средства на газовые трубы и полностью газифицировать Кабардино-Балкарию. Таким образом, республика стала первым полностью газифицированным субъектом Российской Федерации, и таковым остался единственным и по настоящее время. Это позволило ему обратиться к населению с просьбой выделить из своих скудных земель участки под создание указанных выше заповедников.

Общественные экологические партии и движения пятью раз признавали его «Зеленым человеком года» в номинации «За развитие экологического образования в РФ». Его исследования были отмечены премиями Госкомгидромета СССР имени академика Евгения Федорова (дважды) и им. Бориса Мультановского и Виктора Бугаева, а также премией Правительства РФ.

– Вспоминаю, какими невероятными усилиями нам удалось добиться полной газификации Кабардино-Балкарии, чтобы предотвратить гибель реликтовых лесов, вырубавшихся местным населением на дрова, и сохранить популяцию редкого вида горного тура. Это и есть реализация стратегии устойчивого развития, смысл которой сделать так, чтобы завтрашнее поколение жило не хуже сегодняшнего. Нормальное желание нормальных людей. И это возможно при единственном условии – если потребительское отношение к природе будет в корне изменено, – поясняет свою принципиальную позицию Михаил Залиханов.

Наследие

Михаил Залиханов – глава крупной научной школы, воспитавшей более 30 докторов и кандидатов наук, ставших известными учеными России и стран СНГ. Он опубликовал свыше 300 научных трудов, в том числе 13 монографий, имеет на своем счету 32 изобретения и 9 общественно-политических книг.

Сегодня он продолжает работу как научный руководитель ВГИ и советник РАН. Его ученики развивают его идеи, а технологии, созданные под его руководством, применяются от Кавказа до Антарктиды. Его имя носит Институт экологии горных территорий во Владикавказе, а его труды продолжают влиять на современные исследования в области гляциологии и экологии.

– Когда молодежь просит совета, я отвечаю: не бойтесь сложных задач. Настоящие открытия происходят там, где трудно. А еще будьте открыты к междисциплинарным исследованиям – будущее за синтезом наук. И главное – помните, что наука существует для людей. Даже самая абстрактная теория может однажды спасти жизни, – говорит Михаил Чоккаевич.

«Хрустальный компас»

Экспертный совет национальной премии «Хрустальный компас» отметил Михаила Залиханова в номинации «Гражданская позиция». Основатель крупной научной школы, специалист в области гляциологии, изучения физики снега, снежных лавин и мониторинга загрязнения окружающей среды, академик АН СССР и РАН отмечен за многолетнюю общественную и научную деятельность.

– Михаил Чоккаевич Залиханов – известный географ, гляциолог и биолог, с юных лет занимается изучением природы Северного Кавказа и в особенности его родного края – Приэльбрусья. Он – единственный академик АН СССР и РАН на Северном Кавказе, получивший это звание за большой вклад в изучении природы этого региона. Всю свою жизнь он занимался изучением природы высокогорья, написал несколько книг о горах Кавказа и много лет возглавлял известный Высокогорный геофизический институт в Нальчике, занимающийся изучением природных условий и климата Кавказа и других горных образований страны, – сказал председатель Экспертного совета премии, Почетный президент Русского географического общества академик Владимир Котляков.

Национальная премия «Хрустальный компас», как и «Хрустальный глобус», – одна из главных и самых престижных географических наград мира. Проводится с 2012 года под эгидой Русского географического общества. За 13 лет на премию номинировалось почти 5 тыс. проектов из 51 страны мира. В специальной номинации «Признание общественности», где лауреатов определяют путем интернет-голосования, свои предпочтения выразили почти 3,2 млн. человек. Премия проводится при поддержке Президентского фонда культурных инициатив.

*Елена РЫЖКОВА,
редактор РГО*

ШАХМАТЛА ОЙЛАРГЪА, НИЗАМГЪА, САКЪЛЫКЪГЪА СЕБЕПЛИК ЭТЕДИЛЕ

Шахмат оюн минг бла жарым жыл мындан алгъа къуралгъанды, аны мурдору уа, тарыхчыла оюм этгенден, Индияда бизни эраны алтынчы ёмюрюнде жайылгъан «чатуранга» оюнду. Жетинчи ёмюрде аны Персияда ойнап башлайдыла, кесине да «шатрандж» деген атны береди. Арапланы чабыууларындан сора, оюн халифатда айныйды, андан а европалы къыраллагъа кечеди. Он бешинчи ёмюрню ахырына жорукъла бусагъатдагъылагъа ушап тебирейдиде, он тогъузунчу ёмюрню ортасында Инглизде шахмат фигуралагъа бусагъатдагъы кёрюмдюлери бериледи, башха-башха шахарланы бла къыралланы келечилерини араларында биринчи эришиуле да бардырыладыла. Жыйырманчы ёмюрден башлап а, дунияны чемпионатлары тёрели халда къураладыла.

Бизни республикада шахмат спортну айныгъаныны, бу оюнну энчиликлерини юсюнден спортну устасына кандидат, тренер Ахкёбекланы Муслим бла ушакъ этгенбиз.

– Муслим, ушагъыбызны тёрели соруудан башлайыкъ: шахматладан тренер болуп къаллай бир заманны ишлейсиз, бу усталыкъны не хыйсадан сайлагъансыз?

– Анга жууап берирни аллында, усталыкъ билим башха жаны бла алгъанымы айтыргъа суюме – педагогика колледжни, ызы бла Къабарты-Малкъар къырал университетни филология институтуну малкъар тилден бла адабиятдан бёлюмюн тауусханма, шахматланы уа гитчелигимден да суюгенме. Беш жылым толгъанда, атам бла анам шашкала аладыла. Юйренеме, мени бла ойнагъанланы барысын да хорлап тебирейме. Колледжде устазыбыз Нина Петровна Галанова музыкадан, сора шахматладан юйрете эди, жорукъланы ол кёрюзтгенди. «Ладья» шахмат клубха баргъанымдан сора, шахарда эм суюген жерим ол болуп къалгъанды. Биринчи кере къытдыргъанма, ол усталыгъымы ёсдюрюрге къызындыргъанды.

Университетде окъуй тургъан кезиуомде шахматладан эришиулеге къатыша тургъанма. Аланы биринде, ол республиканы чемпионаты эди, спортну устасына кандидатны мардасын толтургъанымдан сора, Мажмудин Кармов, баям, бу жаны бла менде бир фахму кёрген болур эди: «Сабийлени бла жаш тёлнюю чыгъармачылыкъ арасында тренер табалмай турама, сен бир кёрсенг эди деп», – ишлерге чакъыргъанды. Анда урунган кезиуомде юч окъуучум эришиуледе хорлайдыла. Аланы

атлары бюгюн да эсимдедиле: Тамаз Рехвиашвили спортха кандидатны мардасын толтургъанды, республиканы чемпиону да болгъанды, Артур Блянихов бла Денис Черномаженцев биринчи разрядланы алгъандыла. Бир жылдан а кесими дагыда бирси жерледе сынаргъа сыйюп, башха жумушла да чыгып, ауукъ заманнга тренер ишни кьойгъан эдим.

– **Арт жыллада филологияны сайлагъанла азыракъча кьорюнеди.**

– Китап окьургъа кьачан да бек сыйгенме, малкьар жазыучула, россейли, тыш кьыраллы адабият, кьайсы жанр да болсун – бары да сейирди. Лион Фейхтвангер, Эрнест Хемингуэй, Жюль Верн, Александр Пушкин, Николай Гоголь, Михаил Булгаков... «Мастер и Маргарита» кьеп сезим кьозгъагъанды, алай аны окьугъандан сора, экранизациясы уа кьууандырмагъанды, кинода авторну бу чыгъармагъа салгъан умутун ахырысы бла да бералмагъандыла деп алай ойлайма. Хар китап энчи бир дунячады, чыгъарманы сюжет ызы, жигитлерини айныулары, ниет жаны бла ёсюулерини сагъышландырмай кьоймайдыла.

Китапла шахматлада да болушхандыла – колледжде окьугъанымда, шахмат ойнауну юсюнден китапла алып, кьеп затха аладан юйреннгенме. Шахмат партия юч кесекден кьуралады: дебют – башланнганы, миттельшпиль – ортасы, эндшпиль – ахыры. П. А. Романовскийни миттельшпильни юсюнден китабын ал, ол комбинациялагъа, тактикагъа юйретирикди дейдиле. Алама, кертиси бла да, болушады, сынамлы шахматчыланы хорлап алай бла тебирейме. Артда уа Арон Исаявич Нимцовични «Моя система» деген китабы бюгюн да болушханды, анда автор юйретгенинден тышында, гроссмейстер кьалай болгъаныны юсюнден да айтады.

– **Бир жыл ишелегенден сора, тренерни ишин кьойгъансыз, сора жашауугъуз жангыдан шахматла бла байламлы кьалай болгъанды?**

– Жангыдан бу ызгъа, кьадаар келтирип, 2017 жылда кьайтханма, андан бери тренерме. Бюгюнлюкде «Солнечный городда», «Каиссада» ишлейме, сабийлени талай башха жерде да юйретеме.

Дерслериме жюрюген, хорламла болдургъан сабийлени бирин да унутмагъанма. Ала да мени эслеринде тута болурла деп алай сунама. Бир кюн ашханагъа ауузланьргъа киреме. Артык ач тнойюл эдим, аны ючюн кьеп аш да алмайма. Официант кьыз а бир бири ызындан азыкьла келтиреди, башха бир уллу жыйынны ашын ажашып, мени аллыма жьы болур деген акьыл бла, анга мен аллай бир зат алмагъанымы эсгертеме. «Угъай-угъай, ажашмагъанма, ол бизни аш этиучюбюзден саугъады», – дейди. Артда билгенме мени алай Тамаз Рехвиашвили тансыкьлап сыйлагъанын. Ол хычыуун кьорюннген эди. Бюгюнлюкде менде 150-ге жууукъ сабий юйренедиле, араларында ата-аналары келтирип угъай, кеслери сыйюп келгенле асламдыла.

– **Окьуучулары эсигизде алай тутханыгъызыны белгилерчады. Баям, ол ышан шахматлада да керек болур?**

– Сёзсюз, керекди. Юлгюге, шахмат партия башланганда, «дебют амалланы» билиу эм эсде тутуу, керек жерде тюз хайырланган эм да аланы мурдорларында къраршчы спортчу сакъламагъан жангы амалланы къурау саулай да оюнну барыууна магъаналыды. Мында не гитче халатчыкъны да артда тюзетген бек кыйынды.

Бюгюнлюкде кёпле, эришиулеге хазырлана, усталыкъларын, сынамларын компьютер программала бла ойнай ёсдюредиле. Алада не тюрлю халат да къаллай эсеплеге келтирлиги тергеледи, аны хайыры бла компьютер бла ойнай, аланы билирге боллукъду. Ала кёп тюрлю болгъанлары себепли уа, эсде тутуу эм да керек шартладанды. Спортну башха тюрлюлериндеча, шахматлада да ёсер ючюн, къраршчы тургъанла кърарулу болургъа керекдиле, жарауда ол жумушну компьютер да толтурады, андагъы приложенияла устаны не да гроссмейстерни даражасында, андан кючлюрек окъуна ойнайдыла.

– Илму статьялада жазылгъаннга кёре, инсан терен кърартлыкъгъа дери акъылын сакъларгъа сюе эсе, башын къуру ишлетгенлей турургъа керекди. Шахматла да, мен ангылагъандан, мыйыгъа ахшы жарауду да?

– Шахматла Альцгеймерни ауруууна иги профилактика болгъанларын мен да окъугъанма. Европалы кыраллада, Къазахстанда мектепледе шахматладан дерсле кийиргенлерин эшитгенме. Шахматла, шашкала бла кюрешип 5–6 жылдан боллукъду, алай не заманда да кеч туйюлдо. Гарри Пильсбери шахматлагъа 16 жылында юйренип башлагъанды, 21 жылында уа дуняны эм кючлю 10 шахматчысыны къауумуна киргенди. Бусагъатдагъы дуняны чемпиону индиячы Доммараджу Гукешге 18 жыл болады, алай бла жыл сан жаны бла чек жокъду.

– Компьютер бла ойнауну юсюнден айтханда, сёзсюз, аны ахшы жанлары бардыла. Алай жалгъан интеллект адамны хар кюнлюк жашауунда асыры уллу жерни ала баргъанча кёрюнеди.

– Алгъа жыллада компьютер, ходланы терк тергеп, аслам балл къайда аллыгъын сайлагъанды, сора мат салырча кезиуну марагъанды. Техника айныгъаны бла программала, хазыр ходланы сайлау бла чекленмей, шахматлада кереклисича сагъыш этерге юйренгендиле – аллай онгу уа эндиге дери жангыз да адамны болгъанды. Ма андан сора адам компьютерге биринчи кере къытдыргъанды. Юлгюге, дуняны он ючюнчю чемпиону Гарри Каспаров 1997 жылда «Deer Blue» программагъа бир очкогъа болса да, хорлатгъанын келтирейим. Андан бери компьютерле кючлюден кючлю ойнап тебирегендиле. Ол замандагъы «Deer Blue» программалан бусагъатда телефонлада приложенияла кёпге алгъа атлагъандыла. Бусагъатда шахматладан компьютерни хорлагъан инсан жокъду. Адам ойнагъан кезиунде, кызынып, бир тюрлю сезимлеге бойсунуп не да ашыгъып, терс жюрюрге боллукъду, компьютер а не тюрлю сезимден да азатды, халат жибермейди.

– Ол шарт къууандыргъан угъай, сагъайтхан этеди.

– Хау. Бусагъатда айтырыгъым андан да бек сагъышландырыгъа болур – арт кезиуде нейрон сетьни къурагъандыла, ол адамны мыйысыча ишлейди, айныйды. Алай бла алимле «Альфа зеро» сетьни къурап, анга жангыз да шахмат фигурала къалай жюригенлерин кёргюзтгендиле эм мат салыргъа буюргъандыла. Бир сагъатны ичинде ол программа, кеси кеси бла ойнап, ходланы тинтип, аны аллында къуралгъан, ол кезиуге эм кючлю программаны айырмалы эсеп бла къытханды.

– **Шахматланы спортха санамагъанла да бардыла. Алагъа не айтырыкъсыз?**

– Эришиуде спортчудан не изленеди? Хорлам. Мында да къаршчы тургъанны хорларгъа керексе. Кюч-къарыу бла угъай, акъыл, тѣзюмлюк, тактика жаны бла. Къыйналамыды шахматлада адам хорлам ючюн? Къыйналмай а! Кѣп эришиуледен сора спортчула иги да арыкъ болгъанлары тохташдырылгъанды. Тарыхда эм узун матчны Анатолий Карпов бла Гарри Каспаров ойнагъандыла, ол жарым жыл чакълы бир заманнга созулгъанды, ол заманны ичинде шахматчыла 10–12 килограммгъа азайгъан эдиле.

Шахматла инсанны низамгъа, сагъайгъан, абызырагъан заманда эс, акъыл жыяргъа, ашыгъышлы, анга кѣре уа, терс оноу этмезге, сезимлеге бойсунмай, болумгъа тюз багъа бичип, анга тийишлиликде мадар этерге юйретедиле. Ала барысы да харкюнлюк жашауда да керекли ышанладыла. Шахматлада юйреннгенлерин артда жашауларында хайырланып, ажашхан не да сокъураннган инсан кѣрмегенме.

Мында да, башха спортдача, тренер юйретиуню программасын жарашдырады, эришиуде спортчусуну къарыулу, къарыусуз жанларын эслеп, къарыулу жерлерин кючлейди, къарыусуз жерлерин тюзетеди.

– **Шахарыбызда шахматланы сюйгенлеге жыйылып ойнарча жер бармыды?**

– Мен билгенден, Адмирал Головкин атлы орамда барды аллай жер, алай анда асламысында абадан тѣлю жыйылады, жаш тѣлю артыкъ кѣп келеди деп айталлыкъ туююлме. Студент жылларымда, эсимдеди, жаш адамла анда аслам болуучу эдиле, шабат-ыйых кюнледе бир бирлери бла эришгендиле, ол бек сейир эди.

– **Тенгешдиргенде, шахматла къыралыбызда эм иги къайсы регионда айныпдыла, сора бу жаны бла республикабыз къайсы жердеди?**

– Биринчи жерде Москвады. Бизни округда уа эм кючлю, баям, Дагъыстанды. Анда шахматлагъа аталгъан уллу ара окъуна барды. Алыкъа республикабыздан Россейни чемпионлары болгъанла жокъдула. Мында спортну башха тюрлюлери бла тенгешдиргенде, шахматла ортаракъда болурла, умутландыргъан жаш шахматчыларыбыз а, насыпха, бардыла. Юлгюге, Тейрикъулланы Осман, Гелястанланы Дамир, Темуккуланы Алим, Нѣгерланы Малик, Малика бла Ибрахим, Жангуразланы Алий эм д. б. Бу ызда барсала, ала бютюн уллу жетишимле болдурлукъларына ышанырчады.

Ушакъны *Къумукъланы Зульфия* бардыргъанды.

БАШЛАРЫ

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ – 70 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ Жамиля. Жол кѣргюзтген жулдуз. <i>Статья</i>	2
ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Назмула	8

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ГУРТУЛАНЫ Оюс. Биринчи атламла. <i>Статья</i>	23
КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. «Мен саулукъда кийизлерибиз тас болмазла». <i>Статья</i>	49

МИЛЛЕТ АДАМЫ

КЪУЛЧАЛАНЫ Жамиля. Дини да, тини да таза. <i>Статья</i>	61
---	----

ПРОЗА

КЪАЙТАЛАНЫ Исмайыл. Таулу тасхачыны хапары. <i>Роман</i>	66
--	----

ПОЭЗИЯ

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Поэма бла назмула	152
--	-----

БИРЛИКДЕ – ТИРЛИК

КАКУШЛАНЫ Хусей. Миниатюрала, назмула	166
Лазарь ШЕСТАКОВ. Назмула	186
Мадина ХАКУАШЕВА. Насыплы. <i>Хапар</i>	188
Энвер ХОХОЕВ. Батырбек аппаны шинтиклери. <i>Хапар</i>	201

СУРАТЛА ХАПАРЛАЙДЫЛА

АППАЕВА Жаухар. Память не стынет. <i>Статья</i>	206
---	-----

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ МИХАИЛНИ АРХИВИНДЕН

Елена РЫЖКОВА. Человек, рожденный в горах и приговоренный служить им. <i>Статья</i>	213
--	-----

ШАХМАТЛА ДУНИЯСЫНДА

КЪУМУКЪЛАНЫ Зульфия. Шахматла ойларгъа, низамгъа, сакълыкъгъа себеппик этедиле. <i>Ушакъ</i>	219
---	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (246)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.
Подписной индекс П5890

Корректор *Т. С. Гелястанова*

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 03.04.2026.

Выход в свет 28.04.2026. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT, SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 851 экз. Заказ № 771.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 106,02 руб., за 6 мес. – 318,06 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплыды.
Тел.: (88662) 42-41-05**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

ТУУГЪАН ТИЛИМ

Салам болсун! Сен туугъанса дуниягъа,
Ана тилим, келдинг чалбаш таулагъа.

Сени излеп, къыйынлыкъда жашадым,
Сени ючюн къум-топуракъ ашадым.

Туугъан тилим, сенсе мени жарыгъым,
Ана тилим – жан тамырым, чырагъым.

Ана тилим, жаным кибик кёреме,
Туугъан тилим, тансыкъ болуп, ёлеме.

Анам мени бёлляу этип ёсдюргенд,
Бушто ашата, кесин манга суюдюргенд.

Осуятын айтады ёлюм сёзюнде,
Жилямукъла бара-бара кёзюнде:

– Эмчек берип, ёсдюргенме бешикде,
Жомакъ айта малкъар тилде, тёшекде.

Кеси тилинг сыйлы болсун кесинге,
Аманатлай, мен салама эсинге.

Тилин билмек адамланы башыды,
Кеси тили айырылмаз ашыды.

Харам болсун берген сютюм этинге,
Айып болсун, аны унутсанг, бетинге.

Налат болсун унутханны бетине,
Бу сёзлени мен къояма кесинге.

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5, журн. «Минги-Тау».
smikbr.ru/mingitau

БЕРДИЛАНЫ ИСМАЙЫЛ ХАЖИ